مهراڻ

٣/١٩٨٦ع

عالمي امن سال-١٩٨٦ع

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو/حيدرآباد سنڌ

بسم الله الرحمن الرحيم

قرآن ڪريم جون مقدس آيتون ۽ نبي ڪريم جون حديثون
توهان جي ديني معلومات پر اضافي ۽ تبليغ لاءِ شايع ڪيون وڃن
ٿيون. انهن جو احترام توهان جو فرض آهي. ان ڪري جن
صفحن تي اهي آيتون هجن، تن کي صحيح اسلامي طريقي
مطابق بيحرمتي کان محفوظ رکيو وڃي.

سرِورق

ڀوڏيسر جي مسجد، گجرات جي حاڪم سلطان محمود بيگڙي ٺهرائي، جا سنگِ مرمر جهڙي پٿر جي ٺهيل آهي. هن مسجد جي ڏيکھ ۽ ويکر ڏيھ نوٽ ڪن آهي. اڌ ۾ ٿنڀن سان اڏاوت آهي ۽ اڌ خالي آهي. منڍي ٿبو آهي، جنھن جو نمونو اهڙو آهي جهڙو مغلن جي وچئين سمي ۾ اڏيل مسجدن جو. محراب وٽ هڪ پٿر لڳل آهي، جنھن تي فارسي اکر لکيل آهن، پر سنڀال نہ هئڻ سبب ڏهي ويا آهن، چٽا پڙهڻ ۾ نٿا اچن. البت محمود بن مظفرشاه جو نالو ۽ سال ١٥٠٥ع پڙهي سگھجن ٿا. هن مان سمجهجي ٿو تہ سلطان جي ٺين ڪاھ، انهيءَ سال ١٥٠٥ع برابر ٨٨٠ھ=سنبت ١٥٦٢ ۾ ٿي. اها مسجد، ننگرپارڪر تعلقي ۾ ڀوڏيسر ڳوٺ وٽ آهي، جنھنڪري عام طرح "ڀوڏيسر واري مسجد" سڏجي ٿي. ڀرسان قبرستان آهي، جو انهن شهيدن جو آهي، جي سلطان محمود جي لشڪر ۾ هئا ۽ بهادريءَ سان وڙهندي مارجي ويا.

(تاريخ ريگستان-١، ص ١٤٢-١٤٣)

شاهه عبداللطيف ڀٽائي (هڪ تعارف)

عثمان علي انصاري

ڪنهن بہ غير معمولي تخليقي قوت رکڻ واري شخص جي ڪنهن تصنيف بابت ڪا قطعي ۽ حتمي راءِ ظاهر ڪرڻ يا ائين چوڻ تہ هن مصنف جي فلاڻي ڪي فلاڻي تصنيف ۾ فقط هيئيون خوبيون آهن، جن نندڙي منهن مان وڏو واڪو ڪرڻ جي برابر ٿيندو، ڇو تہ مصنف جا پنهنجي خيال جي مُهر پنهنجي ڪنهن تصنيف تي هڻين آهي، سا ايڏي تہ اونهي ٿي وڃي جو هر ڪنهن جي پهچ کان گهڻو پري ٿي ٿئي، ۽ اهڙي تصنيف جي پرک بہ ادب جي ماهرن مقرر ڪري ڇڏي آهي. يعني تہ جا تصنيف ڪڏهن پراڻي نہ ٿئي، جنهن ۾ مصور جون چٽيل سيٽي تصويرون هميشه هميشه لاءِ انهيءَ زبان ڳالهائيندڙن جي سوسائٽيءَ جو امتيازي جزو بنجي وڃن، جنهن جي هيرو ۽ هيروئن جون شريفانہ خصوصيات پڙهي پڙهندڙن جي دل ۾ اچي تہ "الله هي تہ جيڪر اسان جي عزيزن مان هجن!" جا تصنيف ڪنهن صدين بعد بہ پنهنجي ڪمال خلوص جي زور تي انسانيت ۾ نيڪيءَ جو ٻج ڇٽيندي رهي. اهڙي تصنيف هڪ غير معمولي مجدد جي پيدا ڪيل تصنيف آهي، ان لاءِ ائين چوڻ تہ هن ۾ فقط سلاست آهي، رواني آهي، محاڪات آهي، وغيره وغيره آهي، سو ائين ٿيندو جيئن هڪ شخص هڪ تن پاو پاڻي ڪٺي درياءَ مان پري ۽ وڏي واڪي چوي تہ "دوستو درياهہ ۾ اجهو هيترو پاڻي آهي." اهڙي اٿاهہ ڪاريگر جي هنر ڪي فقط قدر جي نگاهہ سان ڏسڻ لاءِ بہ وڏو عرصو گهرجي، ڇو تہ مجدد جي تخيل تائين معمولي تخيل کي پهچندي پهچندي بہ ڪي صديون گهرجن. مجدد پنهنجي حياتيءَ ۾ سوسائٽيءَ جي زندگيءَ کي جاچيو، ان ۾ جي نيڪيون ڪيس ڏسڻ ۾ آيون تن کي مذهبي ۽ اخلاقي روشنيءَ ۾ سوچيو، تنهن کان پوءِ هڪ لطيف ۽ عام فهم نموني ۾ عام جي اڳيان هڪ فتح ڪيل حقيقت جي صورت ۾ پيش ڪيو. اهو هڪ غير معمولي مواد آهي جنهن جي قدرداني بہ هڪ غير معمولي چيز ٿيو پوي، ڇو تہ عام جي نظر سماج جي فقط عيبن کي جهٽي ۽ انهن تي جهڳڙن ۾ مشغول ٿي ٿئي ۽ اهڙين جهڳڙن کي عام طرح سان بروقت يا بلڪل ٿوري وقت اندر عام جي قدرداني بہ ملي ٿي. آءُ هڪ مثال ڏيندس، اردو جو هڪ نهايت مقبول مخزن پنهنجي پاليسي بابت اجهو هنن لفظن ۾ ٿو ٻڌائي: "هم معاشي ناهمواريون اور سماجي ناانصافيون کے انسداد کے لئے سينہ سپر هين." ليڪن سماج جا روشن پهلو فقط روشن ضمير ڏسي ۽ نمايان ڪري سگهندا آهن.

سرِورق

پوڙيسر جي مسجد، گجرات جي حاڪم سلطان محمود بيگڙي ٺهرائي، جا سنگِ مرمر جهڙي پٿر جي ٺهيل آهي. هن مسجد جي ڏيکھ ۽ ويڪر ٽيھ فوٽ ڪن آهي. اڌ ۾ ٿنڀن سان اڏاوت آهي ۽ اڌ خالي آهي. مٿي ٿبو آهي، جنهن جو نمونو اهڙو آهي، جهڙو مغلن جي وچئين سمي ۾ اڏيل مسجدن جو. محراب وٽ هڪ پٿر لڳل آهي، جنهن تي فارسي اکر لکيل آهن، پر سنڀال نہ هئڻ سبب ڊهي ويا آهن، چٽا پڙهڻ ۾ نٿا اچن. البت محمود بن مظفرشاھ جو نالو ۽ سال ١٥٠٥ع پڙهي سگهجن ٿا. هن مان سمجهجي ٿو تہ سلطان جي ٿين ڪاھ، انهيءَ سال ١٥٠٥ع برابر ٨٨٠ھ=سنبت ١٥٦٢ ۾ ٿي. اها مسجد، ننگرپارڪر تعلقي ۾ پوڙيسر ڳوٺ وٽ آهي، جنهنڪري عام طرح "پوڙيسر واري مسجد" سڏجي ٿي. پرسان قبرستان آهي، جو انهن شهيدن جو آهي، جي سلطان محمود جي لشڪر ۾ هئا ۽ بهادريءَ سان وڙهندي مارجي ويا.

(تاريخ ريگستان-١، ص ١٣٢-١٣٣)

شاهه عبداللطيف ڀٽائي (هڪ تعارف)

عثمان علي انصاري

ڪنهن به غيرمعمولي تخليقي قوت رکڻ واري شخص جي ڪنهن تصنيف بابت ڪا قطعي يا حتمي راءِ ظاهر ڪرڻ يا ائين چوڻ ته هن مصنف جي فلاڻي ڪي فلاڻي تصنيف ۾ فقط هيئيون خوبيون آهن، جڻ نديڙي منهن سان وڏو واڪو ڪرڻ جي برابر ٿيندو، ڇو ته مصنف جا پنهنجي خيال جي سڀهر پنهنجي ڪنهن تصنيف تي هنئين آهي، سا ايڏي ته اونهي ٿي وڃي جو هرڪنهن جي پهچ کان گهڻو پري ٿي ٿئي، ۽ اهڙي تصنيف جي پرک به ادب جي ماهرن مقرر ڪري ڇڏي آهي. يعني ته جا تصنيف ڪڏهن پراڻي نه ٿئي، جنهن ۾ مصور جون چٽيل سڀئي تصويرون هميشه هميشه لاءِ انهيءَ زبان ڳالهائيندڙن جي سوسائٽيءَ جو امتيازي جزو بنجي وڃن، جنهن جي هيرو ۽ هيروئن جون شريفانه خصوصيات پڙهي پڙهندڙن جي دل ۾ اچي ته ”الله هي ته جيڪر اسان جي عزيزن مان هجن!“ جا تصنيف ڪنهن صدين بعد به پنهنجي ڪمال خلوص جي زور تي انسانيت ۾ نيڪيءَ جو ٻج ڇٽيندي رهي. اهڙي تصنيف هڪ غيرمعمولي مجدد جي پيدا ڪيل تصنيف آهي، ان لاءِ ائين چوڻ ته هن ۾ فقط سلاست آهي، رواني آهي، معاڪات آهي، وغيره وغيره آهي، سو ائين ٿيندو جيئن هڪ شخص هڪ تس پاو پاڻي کڻي درياءَ مان ڀري ۽ وڏي واڪي چوي ته ”دوستو درياهه ۾ اجهو هيترو پاڻي آهي.“ اهڙي اٿاهه ڪاريگر جي هنر کي فقط قدر جي نگاهه سان ڏسڻ لاءِ به وڏو عرصو گهرجي، ڇو ته مجدد جي تخيل تائين معمولي تخيل ڪي پهچندي پهچندي به ڪي صديون گهرجن. مجدد پنهنجي حياتيءَ ۾ سوسائٽيءَ جي زندگيءَ کي جاچيو، ان ۾ جي نيڪيون ڪيس ڏسڻ ۾ آيون تن کي مذهبي ۽ اخلاقي روشنيءَ ۾ سوچيو، تنهن کان پوءِ هڪ لطيف ۽ عام فهم نموني ۾ عام جي اڳيان هڪ فتح ڪيل حقيقت جي صورت ۾ پيش ڪيو. اهو هڪ غيرمعمولي مواد آهي جنهن جي قدرداني به هڪ غيرمعمولي چيز ٿيو پوي، ڇو ته عام جي نظر سماج جي فقط عيبن کي جهٽڻ ۽ انهن تي جهڙپڻ ۾ مشغول ٿي ٿئي ۽ اهڙين جهڙپن کي عام طرح سان پروقت يا بلڪل ٿوري وقت اندر عام جي قدرداني به ملي ٿي. اچ هڪ مثال ڏيندس، اردو جو هڪ نهايت مقبول ؏مخزن پنهنجي پاليسي بابت اجهو هنن لفظن ۾ ٿو ٻڌائي: ”هر معاشي ناهمواريون اور سماجي ناانصافيون کے انسداد کے لئے سينہ سپر هين.“ ليڪن سماج جا روشن پهلو فقط روشن ضمير ڏسي ۽ نمايان ڪري سگهندا آهن.

ياد ڪجو ته قوم جي اوڻاين کي اگهاڙو ڪرڻ قوم ۾ بي همتي ۽ پست ذهنيت پيدا ڪندو آهي؛ ۽ سماج جا بلند اخلاق چوندي ظاهر ڪرڻ قوم کي بلند اخلاق بڻائيندو آهي. مان فقط هڪ معمولي مثال ڏيندس ته اوهان سمجهي سگهندا. عمر کي هيئن ته هرڪو چئي ٿو سگهي ته، 'عمر ڪوڙ نه ڳالهاءِ'، پر 'عمر سچ ڳالهاءِ' چوڻ قوم ۾ سچار پيدا ڪندو. قومي مرثيا لکي جيڪڏهن قومون ٺهن ها ته اڪبر الله آبادي، حالي ۽ اقبال جي قومي مرثين کان پوءِ اسان ڪنهن ٻئي آسمان جي هيٺان هجون ها. انيس ۽ دبير يا ثابت علي شاهه جي مرثين پڙهڻ يا ٻڌڻ کان پوءِ ڪروڙها انسان درياءَ ڳوڙهن جا وهايا هوندا، پر ڪو 'حسين' پيدا ڪونه ڪري سگهيا هوندا. سنڌ جو ڀٽائي گهوٽ عبداللطيف به غير معمولي تخليقي قوت رکڻ وارن مان هڪ هو. جا تصوير چٽيائين لاجواب چٽيائين، غيرفاني چٽيائين ۽ اهڙي چٽيائين جو سنڌي ڳالهائڻ وارن مان هرڪو سندس هرهڪ تصوير کي پنهنجي دل جي وبجهو سمجهندو رهيو، سمجهندو ٿو رهي ۽ سمجهندو رهندو. چو ته هن بزرگ سمجهيو هو ته اوڻاين جي اوگهڙ خدا کي به منظور نه آهي. جيڪڏهن اهڙي انسانيت جي اوگهڙ خدا کي منظور هجي ها ته انساني دل سيني ۾ اندر محفوظ ڪرڻ بدران هرهڪ شخص جي نراڙ تي رکي ڇڏي ها- يا پاڻ کان سواءِ ڪو پيو به عالم الغيب پيدا ڪري ها. بعد ازان شاهه عبداللطيف رح ائين به سمجهيو هو ته جيڪڏهن قوم جي اصلاح ڪرڻي آهي ته افراد ۾ جيڪي نيڪ اخلاق آهن سي پيدا ڪري سگهجن ٿا فقط انهن جي اپٽار ڪجي ۽ بس. سندس شعر ۾ جن جن برگزيده اخلاقن جو ذڪر ڪيل آهي سي اهڙا آهن جو قيامت تائين ڪابه قوم انهن کان منهن موڙي نٿي سگهي. برخلاف انهيءَ جي جيڪڏهن شاهه ڪن اهڙين اوڻاين جي اپٽار ڪري ها جي اڳي هلي فرض ڪيو ته سندس قوم مان نڪري ٿيون وڃن ته پوءِ سندس شعر جو ملهه ٽڪو به نه ٿئي ها، ۽ سندس تصنيفات ۾ گهٽ ۾ گهٽ ته هڪ بيمار جي لاءِ عارضي طرح لکيل هڪ نسخي کان وڌيڪ وقعت نه رکن ها. پر هينئر سندس شعر نه فقط بيمار لاءِ پر تندرستن لاءِ به آب حيات جو حڪم ٿو رکي.

۽ باوجود هن ڳالهه جي ته اڃا تائين لطيف جي نفيس تخيل کي مڪمل طرح سمجهڻ جي اڃا ته ڪنهن هام ڪين هڻي آهي، البت "فڪر هر شخص بقدر همت اوست" جي مقولي مطابق هرشخص، جنهن کي شاهه جي مطالعي جو شوق آهي، سو پنهنجي بساط آهر ڪجهه نه ڪجهه سمجهي انهيءَ مان فيض وٺندو ٿو رهي ۽ خيال ڪندو ٿو رهي ته شاهه جو مفهوم به اهوئي هوندو جو پاڻ سمجهيو اٿس. ليڪن ڀٽائيءَ جي شعر جو قوت پربو اثر ۽ اعليٰ جوهر، جيئن زمانو گذرندو ويندو، تيئن وڌيڪ تاباني ڏيکاريندو رهندو. ۽ ايستائين ڏيکاريندو جيستائين پوري قوم ۾ اهي سڀئي وصفون پيدا ٿيون آهن، جن جي بيان ۾ هن بزرگ پول پوليا آهن.

مثال طور مان 'مارئي' جي اها تصوير ٿو پيش ڪريان جا شاهه صاحب ڪڍي آهي. عمر ۽ مارئيءَ جو قصو سنڌي دنيا ۾ هڪ مشهور قصو آهي. سومرن جي تاريخ مان ورتل بيان هي آهي:

"هڪڙو پاڙو اپلپنهارن جو پالوا جي پرسان وطن ڪيو ويٺو هو. 'پالڻ' نالي انهن جو پريو مڙس هو. هيءَ مارئي انهيءَ ڍٽونڊي جي ڌيءَ هئي. مارئيءَ جي ماءُ جو نالو 'ماڏوئي' هو. 'ڦوڳ' نالي هڪ بي ياور يتيم ڇورو ٻار هو، تنهن جي پالڻ جو ٻار اچي 'پالڻي' تي پيو. تنهن ننڍي کي نهائي اچي وڏو ڪيو. ڏڻ سڄي جو ڏيان ۽ ڦرتڪر جي 'ڦوڳ' ڪندو هو. ٻر هن کي تهه دل جيءَ ۾ تمنا اها هئي ته مارئي مون کي پرڻائيندو. پر 'پالڻي' خيال سڄوئي پنهنجي پانڻي کيت ڏانهن ڪيو. ۽ پال سجوئي هن سان ڪيائين. مارئيءَ جو مڱڻو ٻه ٿيو. ڪيهڙ ٿو چوي ته

"ڦر ٿي ويئي ڦوڳ سان، اهو ساڙ وٺي سارو،
اچي عمرڪوٽ ۾، ڪيائين اوتارو،
ساعت نه ترڪيو سوز ۾، ڪيائين 'عمر' سان آرو،
پوءِ ڏنو پنهي ڏارو، پالوا جي پونءِ جو."

ٻن پهرن جو عمر پال جي تڙ تان مارئي کڻي ۽ آندائين عمرڪوٽ ۾، ۽ چيائين ته

"مارئي مولا توکي هي ڏاج ڏيارپو،
خدا جي خدائيءَ ۾ جيکي اٿس اپارپو،
سو سڙيوئي توکي مان ڏيان، آئي الاسارپو،
پر ايجاب اجارپو، نسبت ساڻ نڪاح جو."

تنهن تي مارئيءَ چيس:

"جي مائٽن منهن جو مڱڻو ڪيو 'کيت' ساڻ کڪي،
جيڪا نعمت نار ڪيائون، سا مڪرر مون ملي،
چلي گهرجي چا پيو، جا دولت هوءِ دلي،
جنهن کي ور چڏي نه ولهي، سا پتر جي چا پيا ڪري."

تڏهن پڄاڙيءَ ۾ شاعر چوي ٿو ته

"مليو مهت مارئي کي، عمر به عدل ڪيو،
مت ستيءَ جو ڏٺيءَ، جنن هئو تشن رکيو،
مارئيءَ کي ملبر ڏي، عمر آسائيو،
جڏهن لهي ويدن ويو، تڏهن سانگي سڀ سرها ٿيا."

اهو آهي مارئيءَ جو قصو. شاهه انهيءَ قصي کي بيان ڪندي نه ڀالئي جو، نه ماڙوئيءَ جو، نه ڦوڳ جو ۽ نه ڪيت جو، حتاڪ عمر جو به ذڪر ڪين ڪيو آهي. ڇو ته سندس بلند تخيل جي تصوير فقط 'مارئي' ني مڪمل ٿي ڪري سگهي. جنهن تصوير ۾ سنڌي عورت جي برگزيده اخلاق سان چونڊي ٻه جوهر نمايان ڪيا اٿس. هڪ 'عصمت' ۽ ٻيو 'وطن جي حب' ۽ انهن ٻنهي وصفن تي اهو ڪجهه چئي ويو آهي، جو انهيءَ کان وڌيڪ ڪوئي ڇوي ته ڇوي ڇا؟ سندس زماني جي سنڌي سوسائٽيءَ ۾ ائين نه آهي ته ڪي عيب ڪين هوا، ليڪن اسان جي ڀٽائي مصور ڇا ڪيو جو مارئيءَ جي تصوير کي وڌيڪ چمڪائڻ جي خيال سان انهن اوڻاين کي پنهنجي تصوير جو پس منظر ڪري اهو ڪم ورتو آهي، جو دنيا جي ڪنهن ادب ۾ سندس اهڙي مڪمل تصوير جو جواب ملڻ محال آهي. البته نهايت ٿوري ڀٽائي تي اشتراڪي اديبن کي ڪي پس منظر اهڙا ڏنا آهن، پر انهن جا هيروز ۽ هيروئنس مارئيءَ جي معيار جا ستارا ڪين آهن. خيال فرمايو ته جنهن عورت کي هڪ اهڙي ماحول سان ڪيڏي نروار ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ مارن جو ڪاڏو اجهو هي آهي:

"آڏن ۽ چاڙهين، ڏَتُ ڏيهائي سُومرا،
سَتا ڪينو سيد چئي، مانُون سُڪائين،
سَنجهان لَنبَ 'لطيف' چئي، چانُرَ ڪيو چاڙهين،
پُلاءُ نه پاڙين، عمر آراڙيَ سين."

يا

"وَليون وَنَ ڦلاريا، لَئَرُ نيڪيو لَسَ،
آئيو وِجهن آهرين، سَندا اَتُوهَنِ تَسَ،
ميوا مَنجهُرِ ماڪيُون، سَبَ ڪا چَڪَنِ چَسَ."

--

"وَرُ سي وطن جائيون، صحرا ستر جَتنِ،
ڪولاڙا ۽ ڪُڪيريُون، اوچَتُ اباڻن،
ويڙهيا ڪهُمَنَ وَلِين، جهانڪي مَنجهِ جهنگن،
مون کي ماروئڙن، سُج ڳالهائي سيج ۾."

سنڌس ڪپڙن جي اجها هيءَ حالت هئي:

پٽولا پهنواريون، سور نه مٿي ڪن،
جي لاڪ رتائون لوئيون، ته سالنا سونهن،
سکر پائيان سومرا، ڪتي ڪان ڪُهنبن.

پيا

آرمق هنڌ مَ اوڍيون، پٽولا پٽ چيرَ،
پاندوٺا پن ڏيھون، آرغچ ۽ عنبير-
مارُن سين شل ماڻيان، ڪٿيون جهڙيون ڪير.

سينگار به هن قسم جو ڪندا هئا:

سون برابر سڳڙا، لُون لُون برابر لڪ،
رُهو جن رَد ڪيو، ڪوڙ تنين کي ڪک،
سُون مارُنِ جو مک، تيل نه لائيان تُهن جو.

اهڙي غربت جي پس منظر ۾ هڪ مسڪين عورت کي شاهه ني پر شاهه کان گھڻو اڳ جا قصه خوان ڪيڏي اچي ٿا انهيءَ زماني جي بادشاهه جي محلات ۾ وجهن، پر الله شاهه جي انهيءَ مسڪين ڇوڪريءَ جي ڪردار جي سونهن! غريباڻي جهوپڙيءَ ۾ ويهي شاهاڻي محلات جا خواب نه هرڪو ڏسي، پر شاهي محلات ۾ ويهي پلي شاهه جي مارُئي چئي ته:

پکن جي پريت، ماڙيُن سين نه مٽيان.

جڏهن قصه خوانن سنجاب شاهي سمهڻ لاءِ آڇيو هئس، ته شاهه چورائيس. چوي ٿي:

آئون ڪيئن سوڙين سمهان، مارون گھارن ولَ،
ڪٿيري تان ڪلَ، عمر ڪج مَ اهڙي.

طعام ٿا ڏنا وڃنس ته چئي ته:

ڪوهه سي طعام تيُن جا، وَرُ سا ڏونرَن جي ڏوٿي.

پيئڻ لاءِ شربت ٿا ملنس ته موٽائي ٿي. چوي ته:

وَرُ ابائُن سين، ڪوهه شربت تنهنجو سومرا.

اشتراڪي ادب، جنهن کي اسان جا نوجوان اڄ عام سيني سان لايو پيا ٿا هلن، تنهن جو بہ سنگ بنياد اهڙيون ئي غربت تي ٽيندڙ ظلمن جون تصويرون آهن. البته بہ وڏا ۽ اصولي تفاوت موجود آهن. اشتراڪي ادب هڪ طرف کان غربت جي نهايت سقيم حالت کان شروع ٿو ٿئي ۽ ٻئي طرف وري امارت جي چوچلن ۽ هوسناڪين جون تصويرون ٽيون پيدا ڪيون وڃن، جن کي وري ٽڪرايو ٿو وڃي ۽ بعد ۾ غربت کي جي قدرتي جوهر مليل آهن، تن کي غربت جي بي ڪسيءَ سبب اميرن جي دولت خريد ٿي ڪري ۽ آخر ۾ پنهنجي هوسناڪين جي ٻورت

۽ انهن کي قربان ڪيو ٿو وڃي. انهيءَ وچ ۾ پالڻ، ماڏوئڻ، ڦوڳڻ ۽ ڪيتن ئي ڪن ٻين غربت جي حصيدارن جي واءِ ويلا ۽ انصاف جي خون ٿيڻ تي گريه وماتم جا ڪي سين ٽا وڏا وڄن ۽ قصي کي ختم ٿو ڪيو وڃي. برخلاف انهيءَ جي اسان ڏنوسين ته، شاهه مارئيءَ جي نهايت غربت جي حالت بيان ڪري فقط مارئيءَ جي اخلاقي تصور کي وڌيڪ روشن ٿو ڪندو رهي. شاهه وٽ نه مارئيءَ جي غريب مائٽن جي هاءِ گهوڙا آهي ۽ نه انهن کي دربدر ڪيو ويو آهي. بلڪ انهن جو ذڪر ئي نٿو اچي، سواءِ ڪن يادگيرين جي. سي به مارئيءَ جي سڪ ڀري زبان مان، اجهو هيئن ٿيون نڪرن:

- هن مَند مارو سنرا، ڪاٿر ۾ خوش حال.
- منهن جو تَورُ تَسلن ۾ چيها ٿو چاري.
- هن مند مارو سنرا، ساڙيهه منجهه ستير.

نه ماءُ جو ماتم آهي، نه پيءُ جو پِنڪو نه ساهيڙين جا سُڏڪا. بلڪ شاهه جي بلاغت جو هيءُ اهڙو ڪمال آهي جو دنيا جي ڪنهن ڪتاب ۾ نٿو لڀي، جنهن لاءِ شيڪسپيئر به فقط چيو آهي ته "شاعر ڪي ڪي خال ڇڏيندو ويندو آهي تہ جيئن پڙهندڙ جو تخيل انهن کي ڀَر ڪندو هلي." جيتوڻيڪ پاڻ ائين ڪين ڪري سگهيو آهي. پر هيڏي اسان جو پنائي گهوٽ ائين ته لکي ٿو ته

"وَرُ اباڻن سين اَجَ، کهه شربت تنهن جو سومرا."

۽ ائين ڪٿي به نه لکيائين ته عمر چيس ته مارئي شربت وغيره پيءُ. جوته جيڪڏهن ائين لکي ها ته جڻ غربت جو مرثيو لکيائين. هڪ اها ڳالهه لکيائين جا سندس تصنيفات تي داغ ٿي بيهي ها. اشتراڪي جيڪڏهن مارئيءَ کي عمر وٽ آڻين ها ته عمر جي تصوير چٽن ها، سندس ظلم جو بدترين نمونو ڏيکارين ها ۽ آخر ۾ مارئيءَ جي عصمت جو خون ڏيکاري عمر جي خلاف پڙهندڙن جي دل ۾ نفرت پيدا ڪرائين ها. ۽ ائين سمجهن ها ته قوم جي وڏي خدمت ڪئي سين. ليڪن اهڙي ناداني گهٽي مان گهٽو تہ وقتي جوش پيدا ڪرڻ کان پوءِ قوم ۾ 'عمر' ئي 'عمر' پيدا ڪندي رهي ها. پر شاهه پنهنجي تصويرن کي هر اهڙي مڪروهه داغ کان بچائيندو ويو آهي.

اشتراڪي ادب کي به انقلاب آڻو آهي ۽ شاهه کي به انقلاب آڻو آهي، البته هي فرق آهي ته اشتراڪي جو انقلاب آڻڻ ٽا گهرن، سو سياسي ۽ اقتصادي آهي ۽ شاهه جيڪو انقلاب ٿو آڻڻ گهري، سو فقط اخلاقي آهي. تنهن ڪري هنن کي جذبات کي پڙڪائڻو آهي ۽ شاهه کي فقط مذهب جي علاج سان روحانيت کي اپيل ڪرڻي آهي، جيئن اخلاق پيدا ٿئي. ظاهر آهي ته جذبات جو پڙڪو هڪ عارضي جوش آهي ۽ اخلاقي اصلاح هڪ مستقل چيز آهي.

ٻين لفظن ۾ تہ اشتراڪي ادب جيڪڏهن ڪامياب بہ ٿيو تہ گهٽي ۾ گهٽ هڪ قسم جي حڪومت قائم ڪري سگهندو، جنهن حڪومت جي عيبن ۽ ئوائن بابت بہ ٻہ رايا ٿين ٿا ۽ اخلاقي اپيل قوم ڏاهيندي جنهن جا ٻہ رايا ٿئا ٿي سگهن.

امت ڪي 'آمت مرحوم' (جنهن جو عام مطلب هي آهي تہ امت فوت ٿي چڪي) چئي چئي قوم کي سچ پچ مرده بنائڻ وارن کي گهرجي تہ آئينده عبداللطيف عليہ رحمت جي پيروي ڪندي امت جا ۽ انسانيت جا نيڪ وصف ٻڌائن، جي عام ماڻهو کائنن ٻڌن. اوهان کي ياد هوندو تہ هڪڙي ماڻهوءَ کي ٻن ٻيا ٽن ٽڪن چيو هو تہ "ڪتو چيو ڪلهن تسي ڪنيو اٿئي تہ هن مسڪين پنهنجو ڇيلو کڻي اڇلايو هو." اهو اثر سائيڪلاجيڪل اثر خلق خدا جي چوڻ جو.

"مهراڻ" آفيس جي ڄامشوري منتقلي

مهراڻ رسالي جي آفيس، بورڊ جي پريس سان گڏ، تاڪ چاڙهي کان ڄامشوري واري هيڊ آفيس ڏانهن منتقل ٿي چڪي آهي. لهذا، اديبن ۽ شاعرن کي گذارش ڪجي ٿي تہ مهراڻ لاءِ مواد آئينده هن ائڊريس تي موڪلڻ فرمائين.

ايڊيٽر مهراڻ رسالو،
سنڌي ادبي بورڊ،
اسٽيشن روڊ، ڄامشورو، سنڌ
(فون نمبر ٧١١٧٦)

آه!
ذوالفقار
راشدي

سنڌي زبان جي ممتاز شاعر ۽ اديب ذوالفقار راشدي جي رحلت جي ڏکدائڪ خبر، سنڌ جي ادبي حلقن ۾ هڪ وڏي عرصي تائين افسوس ۽ ملال جو سبب رهندي. سنڌ جي صلاحيتمند، قادرالڪلام، ڪهنه مشق ۽ سماجي شاعر، سائين ذوالفقار ٢٧- آگسٽ ١٩٨٦ع تي وفات ڪئي!

ذوالفقار راشدي جو جنم ١٠- مارچ ١٩٣٨ع تي سنڌ جي مشهور راشديه خاندان ۾، لاڙڪاڻي ضلعي جي تاريخي هنڌ "شاهه جو ڳوٺ" ۾ ٿيو. سائين ذوالفقار ادبي ماحول ۾ ڄائو، پڙهيو، پرڄهيو ۽ وڏو ٿيو. ١٩٤٨ع کان شعر لکڻ شروع ڪيائين. مطالع جو شوق، داستانن جي پڙهڻ سان شروع ٿيو. سنڌي زبان ۾ پنهنجي انفرادي ڪلام، افسانن ۽ مضمونن سان قدر لائق اضافو ڪيائين، ۽ پڄاڙي تائين سنڌي ادب جي مخلصانه خدمت جو دامن هٿان نه ڇڏيائين.

١٩٨٢ع ۾ سندس شعر جو مجموعو "سوچ کي لوچ" شايع ٿيو، جيڪو جديد سنڌي شاعريءَ جو هڪ شاهڪار آهي. ١٩٥٤-٥٣ع ۾ هفتيوار "هاري" لاڙڪاڻه ڪجهه وقت لاءِ ايڊٽ ڪيائين. ١٩٦٠ع ۾ لاڙڪاڻي مان هفتيوار رسالو "مذهبِ انسانيت" جاري ڪيائين. مهراڻ رسالي ۾ شروع کان وٺي، سندس علمي مقالا ۽ اصلاحي افسانا توڙي ڪلام جا شاهڪار شايع ٿيندا رهيا آهن. سندس ڪلام جي دلڪشي ۽ شيريني، فني پختگي ۽ خيال آفريني،کيس همعصر جديد شاعرن ۾ هڪ منفرد مقام بخشيو آهي. غزل، نظم، آزاد نظم ۽ گيت تي کيس استادانه قدرت حاصل هئي. هن دور ۾ سندس فن، سنڌي شاعريءَ جي لاءِ فخر جو باعث آهي ۽ رهندو.

سائين ذوالفقار ذاتي طرح سان نهايت ٻاجهارو، هردلعزيز، مرنجان مرنج، ملنسار، خوش خلق ۽ دوستن جو سچو دوست هو. ڪڏهن به ڪنهن کي نه ڏکويائين ۽ هڪ شگفته ۽ شفاف طبيعت جو مالڪ هو.

سندس وفات سنڌي ادب لاءِ ناقابل تلافي نقصان ته آهي ئي، پر ان سان گڏ معاشري جي بدقسمتيءَ جو هڪ ڏکوئيندڙ سبب به آهي، جو هڪ نيڪ ۽ مثالي انسان اسان کان هميشه لاءِ جدا ٿي ويو آهي! الله پاڪ سندس روح کي مغفرت سان نوازي. — ادارو

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو سه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ٣٥] [نمبر ٣

جولاءِ، آگسٽ ۽ سيپٽمبر

١٩٨٦ع

نگران

علامه غلام مصطفيٰ قاسمي

ايڊيٽر

نفيس احمد شيخ

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو/حيدرآباد سنڌ

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ

اسٽيشن روڊ، ڄامشورو، سنڌ

The "MEHRAN", Quarterly
Vol: 35, No: 3, 1986.
[Established in 1955]

- An age old leading journal of scholarship in Sindhi language, acknowledged in all literary circles of Pakistan.
- Published by SINDHI ADABI BOARD for the development and promotion of Sindhi language and literature.
- Contemporary Creative literature, History, Civilization, Lexicography, Education, Music, Folklore, Archaeology and General Culture of Sind are the main topics of material usually published in this periodical.
- Besides translations of world literature are also presented.
- All correspondence about publication be addressed to:
  Nafees Ahmad Shaikh
  Editor 'Mehran', Quarterly,
  Sindhi Adabi Board,
  @ Jamshoro, Via: Hyderabad, Sind, Pakistan.
- Can be had from:
  (1) Manager Bookstall
  Sindhi Adabi Board, Station Road, Jamshoro, Sind.
  (2) Incharge Book-Shop
  Sindhi Adabi Board BookStall, Tilak Incline, Hyderabad.

خريداريءَ لاءِ خط و ڪتابت

(۱) مئنيجر بوڪ اسٽال
سنڌي ادبي بورڊ اسٽيشن روڊ، ڄامشورو
(۲) انچارج بوڪ شاپ
سنڌي ادبي بورڊ بوڪ اسٽال، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ.

ساليانو چندو: ۷۵-۰۰ رپيا   في ڪاپي: ۲۰-۰۰ رپيا

Printed & Published by Mr. Ghulam Rabbani A. Agro
at the Sindhi Adabi Board's Printing Press, Tilak Incline, Hyderabad, Sind.

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

گذارش

محڪمہ آثار قديمہ **(ايڊيٽوريل)**

هلندڙ سال جي شروع ۾ وفاقي وزارت، ملڪ ۾ قديم آثارن ۽ تاريخي يادگارن جي سنڀال ۽ انتظامي ڪنٽرول جي سوال جو تفصيلي جائزو وٺندي فيصلو ڪيو هو تہ ممتاز مؤرخن، قديم آثارن جي ماهرن ۽ صوبن جي نمائندن تي مشتمل هڪ ڪميٽي، قديم آثارن جي فهرست جو جائزو وٺندي ۽ وفاقي حڪومت، صوبائي حڪومتن ۽ مڪاني ادارن جي ذميدارين بابت سفارشون ڪندي، جيئن ملڪ ۾ ثقافتي ماڳن جي سار سنڀال بهتر نموني ٿي سگهي.

وفاقي وزارت جو مذڪور فيصلو نهايت وقتائتو، بلڪ معقول ۽ نهايت لازمي آهي ۽ خاص ڪري سنڌ جي عوام، سنڌ جي علمي ادبي ۽ ثقافتي حلقن ۽ سنڌ جي باشعور اديبن ۽ شاعرن جي جذبن ۽ خواهشن جي پوري پوري عڪاسي ڪري ٿو. اسان مذڪور فيصلي جي آجيان ڪندي، ان جي حمايت ڪريون ٿا.

آثار قديمہ جا ماڳ، پوءِ اهي چاهي سنڌ ۾ هجن، يا ٻين صوبن ۾، اسان جي ملڪ جو نهايت اهم ۽ قيمتي سرمايو آهن. اهي اسان جا آڳاٽا اهڃاڻ اسان جي ثقافت ۽ عظمت جا امين ۽ گواهہ آهن. انهن جي سار سنڀال ۾ ڪوتاهي هڪ اهڙو قومي نقصان آهي، جنهن جي تلافي ناممڪن آهي. زندهہ ۽ سجاڳ قومون پنهنجي تاريخي ورثي کي ڪڏهن بہ ناس ٿيڻ نہ ڏينديون آهن، بلڪ انهن جي بهتر کان بهتر حفاظت ڪنديون آهن. بدقسمتيءَ سان اها هڪ تلخ حقيقت آهي تہ محڪمہ آثارقديمہ ۽ ٻين اهڙن ادارن جي موجودگيءَ جي باوجود اسان پنهنجي اهلهہ آثارن تاريخي جاين جي انهيءَ پيماني تي خاطرخواهہ حفاظت ڪرڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪري ڪونہ سگهيا آهيون، جيتريقدر ٿيڻ کپي. سنڌ جا قديم آثار ان حقيقت جي گواهي آهن. هڪ وڏي عرصي کان وٺي، اسان اڃا موهن جي دڙي کي سم ۽ ڪلر جي ڪلور کان آجو ڪري نہ سگهيا آهيون. ڪوشش جو جاري رهڻ بلاشڪ مبارڪ ۽ بجا آهي، پر اڃا مثبت نتيجو پيدا ٿي نہ سگهيو آهي، حالانڪ موهن جي دڙي جي اهميت ڪنهن بہ تشريح جي محتاج ناهي. حيدرآباد جو قلعو ڏينهون ڏينهن برباد ٿي رهيو آهي. مڪليءَ جي مقبرن جي حالت زار اکين اڳيان آهي. ڪوٽ ڏجيءَ جي تاريخي قلعي جي مناسب نگهداشت لاءِ مطالبا ٿيندا ٿا رهن. غرض تہ سنڌ جي قديم آثارن جي بربادي نهايت ڏکوئيندڙ آهي. ڪجهہ آثارن کي تہ جاني واڻي

برباد ڪيو ويو آهي. ان سلسلي ۾ وڄوٽ/وڃناٽ جهڙي اهم تاريخي ماڳ جي تازه تباهي افسوسناڪ واقعو آهي، جيڪو اخبارن ۾ اچي چڪو آهي. سنڌ جي علمي حلقن وڄوٽ جي برباديءَ جي موضوع تي الڳ پڪاريو هو.

ضرورت ان امر جي آهي تہ سنڌ جي قديم آثارن سان غفلت روا رکي وئي آهي، اهو سلسلو هاڻي بند ٿيڻ کپرجي.

جڏهن تہ حڪومت طرفان قائم ڪيل ڪميٽي، هن موضوع جو تفصيلي جائزو وٺندي ۽ پنهنجون سفارشون پيش ڪندي، تڏهن اسان ان ڳالهہ تي زور ڏينداسين تہ محڪمي آثار قديمہ جو جائزو ورتو وڃي، جو تہ سنڌ وارن کي هن کاتي جي ڪارڪردگي بابت بي انداز شڪايتون رهنديون اچن ٿيون. ان سلسلي ۾ اسان جي هڪ تجويز آهي تہ سنڌ جي تاريخي جاين جي سنڀال لاءِ سنڌ جي عالمن ۽ محققن، دانشورن ۽ مؤرخن کي بہ مشاورت ۾ شامل ڪيو وڃي، جيئن سنڌ جا قديم آثار، تحفظ ۽ نگهداشت جي ڏس ۾ قيمتي تجويزون حاصل ڪري سگهن. ان سلسلي ۾ سنڌ سرڪار جي ثقافت کاتي جو سهڪار ۽ مشاورت اڻ ٽر آهي، جنهن کي سنڌ جي قديم آثارن بابت بهتر ڄاڻ حاصل آهي.

ساڳئي وقت ان ڳالهہ جي بہ وڏي ضرورت آهي تہ سنڌ ۾ قديم آثارن جي سڀني هنڌن ۽ تاريخي يادگارن جي هڪ مڪمل ۽ وسيع فهرست تيار ڪئي وڃي ۽ جن هنڌن کي هيل تائين نظرانداز ڪيو ويو آهي، تن کي شامل ڪري، انهن کي برباد ٿيڻ کان بچايو وڃي. ان نقطي جي بہ وڏي اهميت آهي تہ سنڌ جي قديم آثارن بابت لٽريچر، وڏي تعداد ۾ شايع ڪري عوام کي ان جي اهميت ۽ تاريخي پس منظر بابت ڄاڻ مهيا ڪئي وڃي.

- نفيس احمد شيخ

فهرست

شاعريءَ جو ڀاڱو

١. تنوير عباسي ١٩

٢. نياز همايوني/شمشير الحيدري ٢٠

٣. بشير موريائي/احمد خان آصف مصرائي ٢١

۴. سليم ڳاڙهوي/عبدالقيوم صائب ٢٢

۵. مظفر حسين جوش/نواز علي شوق ٢٣

٦. استاد بخاري/محسن ڪڪڙائي ٢۴

۷. عنايت بلوچ ٢۵

٨. ذوالفقار راشدي/سرو ڀچندر شاد ٢٨

٩. رحيم بخش قمر/نثار بزمي ٢٩

١٠. احمد خان مدهوش/آثر لاٽن شاهي ٣٠

١١. ولي محمد وفا/انيس انصاري ٣١

١٢. تاج جويو/خاڪي جويو ٣٢

١٣. مختيار ملڪ/نصير مرزا ٣٣

١۴. اياز گل/پشپا ولڀ ٣۴

١۵. ادل سومرو/ذوالفقار سيال ٣۵

١٦. مخدوم جميل الزمان/راشد موراني ٣٦

١۷. هدايت بلوچ/نظام زائر ٣۷

١٨. مير غلام الله خان ٽالپر/محمد شريف طالب ٣٨

مقالا

١. شاهه جي بيتن ۽ واين ۾ وزن ۽ قافيي جا معيار	- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	۴١
٢. قلندري طريقو	- ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي	۴٩
٣. ڀٽائي گهوٽ جي سُر سارنگ جو مطالعو	- ڊاڪٽر نواز علي شوق	٥٦
۴. خواجه غلام فريد ۽ سچل سرمست	- الياس عشقي	٦۴
٥. انڊيا آفيس لئبرري لنڊن ۾ سنڌي قلمي ڪتاب	- غلام محمد لاکو	٨١
٦. ڪوٽ ڏجيءَ جو قلعو	- الطاف اثيم	٩٥
٧. سنڌ جا ٻه قديم بندرگاهه (رهڪي بازار ۽ لاهري بندر)	- محمد اسماعيل شيخ	٩٩
٨. مير لطف الله عرف مير ستارو	- قريشي حامد علي خانائي	١٠٦
٩. سانگهڙ ضلعي جي هڪ لک سال تاريخ	- ايم. ايچ. پنهور	١١٢

ڪهاڻيون

١. سڪار	- نجم عباسي	١٢١
٢. سوال	- قاضي خادم	١٢٥
٣. ڪوريئڙي جو ڏاڪو	- ريونوڪي اڪوتاگاوا مترجم: ٽلي رام وليپ	١٢٩
۴. اونداهي دنيا روشن ڪرڻو	- غلام رسول ڪلهوڙو	١٣٢
٥. سڄو سنسار	- افروز شورو	١٣٦
٦. لهندڙ سج	- منظور ٿهيم	١٣٩
● تبصرا/تعارف		١۴۴

پُڇان پنهل لئه ڪيها پار—
رانول منهنجي روح وسي ٿو.

رويت ڪاڻ جو روح رچائين، رنگ رفع ڏيا همه يڪبار.
وَهُوَ مَعَڪُم پاڻ ڪي چائي، ڳوليان ڪهڙا غير جا غار.
ونحن واري رمز ڏسائين، جا آهي اندر ڪي آڌار.
غير ۾ جو ڏو غوطا کائين، اصغر اڪبر آهين يار.

—علي گوهر شاهه ”اصغر“

شاعريءَ جو پاڳو

"... ٻي خصوصيت، جيڪا جديد سنڌي شاعريءَ جي جان آهي، سا آهي انفراديت. اسان جي جديد دؤر جي هر سٺي شاعر، ڪوشش ڪري پنهنجي تخليق ڪئي آهي. پنهنجن ذاتي تجربن، مشاهدن ۽ احساسن کي بيان ڪيو اٿس. ان ڪري، هن دؤر ۾ ڪيترين تشبيهن، استعارن، اصطلاح ۽ محاورا اسان جي شاعريءَ جي، دنيا ۾ داخل ٿيا آهن، جيڪي شاعريءَ لاءِ بلڪل نوان آهن. تخليقي صلاحيت شاعريءَ يا ادب جي ڪنهن به حصي جي جان آهي--پوءِ اها تخليق ڪا سٺي تشبيهه هجي، سٺو استعارو هجي، ڪو سهڻو محاورو ۽ اصطلاح هجي يا ڪو اعليٰ خيال. روايتي شاعريءَ جي سڙيل ڪٿيل تشبيهن ۽ اصطلاحن کان بيزاري محسوس ڪندي، اسان جي شاعرن پنهنجي چوڌاري نظر ڊوڙائي: هنن 'نرگس بيمار' جي تصور ڪرڻ بدران نيڻن جي ڀؤر ۽ سرنهن جي گلن جي سونهن کي سميٽي، پنهنجي شاعريءَ جو پاند پريو..."

— "تنوير" عباسي

تنوير عباسي

سچ

سچ وهي ٿو دريا وانگر
سچ وڌي ٿو
۽ ڦهلجي ٿو
گونچ ڪڍي ٿو — گل ڏئي ٿو
رسجي ٿو ۽ ميوو ڏئي ٿو
سچ وهي ٿو دريا وانگر
پر ڪنهن سمنڊ ۾ چوڙ ڪري ٿو.
سچ هر دور ۾
۽ هر جاءِ تي
هڪجهڙو ناهي
سچ بيٺل پاڻي ناهي
ڪالهوڪو سچ جو هو
اڄ وڌي وڻ ٿي ويو آهي
ان ۾ جيڪو ڪالهه نه هو
(گونچ، گل ۽ ميوا)
سو اڄ آهي
ڪالهه چيو جيڪي مون
سو اڄ اڌورو آهي
سچ وڌي ٿو ۽ ڦهلجي ٿو
پر هر وقت اهو
اڌورو آهي—
سچ وڌي ٿو ٻار جيان
جوان ٿئي ٿو
پر هو پوڙهو ڪين ٿئي
۽ نه مري ٿو
سچ سدا اڌورو
سچ سدا بهار
سدا جوان
سدا حيات

نياز همايوني

●

سهڻي ٿا چون خوش ٿيءُ، چمن ۾ بهار آهي،
مگر ذهن تنهن هوندي بہ، شڪ جو شڪار آهي.

ڪهڙا خوش گذاريون پيا، هتي سبز باغن ۾،
تہ ڪن جو قريبن کان، اجا پڻ فرار آهي.

زمانو نوان مجنون پلي جان، ڪري پيدا،
اسان کي اڳئين منصور جي ٿي پچار آهي.

پڙهيوسين ڪتابن مان، پڙهوسين بزرگن کان،
هوس کي مالڪي جو وڃايو وقار آهي.

چمن ۾ پيا مرڪن نماڻا چڻ تہ خوش آهن،
اکين مان پيو پڙهجي تہ دل بي قرار آهي.

سچائون ٿا ظالم! غرض جي غلاميءَ ۾،
چوين ٿو عداوت کي تہ هي پڻ پيار آهي.

اسان کي ڇڏيون مائين! اميدن الاهن کي،
اسان جي جيابي جو انهن تي مدار آهي.

ارادو لڳائن جو، بهانو ڇڳائن جو،
ڪهڻ جو نياز اڄ ڪلهہ اهو شعار آهي.

شمشيرالحيدري

●

عاشق هليا اکين سان، ٿي نينهن جا نمازي،
لوچي لڏنون لبن سان، دلبر جو در درازي.

اڪپور ۾ الستي، اهڙي نہ ڪائي مستي،
مستي جو مٽ نہ هستي، هاري ڇڏيون مجازي.

جي پاڻ سان مخاطب، ٿيندا نہ طُور طالب،
عبرت عجب عجائب، ديدار در درازي.

جانب جي جاهہ جاتي، ٿي روح راهہ تاتي،
ڇرڪيا الائي ڇاتي، محبوب سڀ مجازي.

جن من کيو بشيري، آيا آهي اوپري،
ويو وقت واڳ ڦيري، هيءَ ڳالهہ آهي تازي.

شمشير يار پنهنجو، ڏس ٿي ويو سو ڪنهن جو،
ڪونهي تصور تنهن جو، دردن ڪيو درازي.

بشير مورياڻي

غزل

توکان پاسو ڀـ ڪيان، تو سان محبت ٻـ ڪيان،
توکي پنهنجو ڀـ چوان، تنهنجي شڪايت ٻـ ڪيان.

آءٌ مدهوش رهان، تنهنجي عبادت ڀـ ڪيان،
جيڪو ايمان بچي تنهن جي حفاظت ٻـ ڪيان.

پنهنجي سوداءَ جي تبديل علامت ڀـ ڪيان،
چونـ سنگيت جو سُر وقف بغاوت ٻـ ڪيان.

زخم جيڪي ڀـ زماني کان مليا، اکين تي،
لذتِ درد کي مان روح جي راحت ٻـ ڪيان.

زخمي احساس ٿيو آهي تہ ڪنهن مقصد لاءِ،
پنهنجي انساني کي هڪ زنده حقيقت ٻـ ڪيان.

ڪير ٿو ڪنهن کي پڇي ڪنهن کي ٻـ ڪنهن جو غم ناهـ،
پنهنجو ڏک پاڻ سهڻ لاءِ ڪا صورت ٻـ ڪيان.

تنهنجو ضد سمنڊ آ، مان آهيان انا جو درياهـ،
نيٺ تو سان ٿي ملان، پوءِ شڪايت ٻـ ڪيان؟

احمد خان آصف مصراڻي

ڳالهيون

مٽڙن جي سُرڪڻ جون ڳالهيون،
ساهن جي سُرڪڻ جون ڳالهيون.

ڪاوڙ ۽ ڪُرڪڻ جون ڳالهيون، چيري ۾ چرڪڻ جون ڳالهيون.
"اک چنپ" ۾ ڪجھ ٿيو آهي، ساڄي اک ڦرڪڻ جون ڳالهيون.
ورهـ وڇوڙي وارهون وايون، ڇاتين جي ڇرڪڻ جون ڳالهيون.
ڪيني بغض حسد جون باتيون، گاري، گهہ. گرڪڻ جون ڳالهيون.
جوڀن جون ڪجھ خبرون چارون، جذبن جي جرڪڻ جون ڳالهيون.
ذڪرِ زلف و ڪاڪل، چشڪ، ڦاهي ۽ سُرڪڻ جون ڳالهيون.
'آصف!' مهڻن مينهن جي مُند، سارن جي سَرڪڻ جون ڳالهيون.

'سليم' ڳاڙهوي

غزل

جڏهن هُو ماهرُو مُرڪيو، چمن جي هرڪلي مُرڪي،
زمان مُرڪيو، زمين مُرڪي، زمين تي زندگي مُرڪي.

چمن ۾ چهل قدميءَ لاءِ جنهن دم جانِ جان آيو،
زبان تي مرحبا آئي، چمن تي ٻئي خوشي مُرڪي.

سڄڻ جي سُونهن جا دُنيا ۾ تازا داستان آهن،
ستارن ۾ ضيا مُرڪي، قمر ۾ روشني مُرڪي.

ڪُٺل سان زُلف خاميءَ جي هوائُن ۾ هڳاءَ آيا،
لٺيءَ جي قيد کان آزاد تي، شائستگي مُرڪي.

نهاري دلربا جي دلبريءَ جو ڍنگ دُنيا ۾،
حسينن حُسن ماڻيو، دلبرن جي دلبري مُرڪي.

نُمان نام آيو ناموَر جو جنهن گهڙيءَ جڳ ۾،
زبان تي زيب آيو ۽ دَهن تي نغمگي مُرڪي.

پرينءَ جي پير جا نقشا چُمي، سارا چمن چمڪيا،
رتن مُرڪيا، سمن مُرڪيا، ڪنوَري خُلد جي مُرڪي.

'سليم' اُن سُونهن جي سردار جي صدقي سَريو سڀڪُجهه،
سُندا سڀ تي پيا سجدا، پهلي تي بندگي مُرڪي.

عبدالقيوم صائب

رباعيون

معروف طرب آهن رندانِ جهان،
جهومي ته اٿيو آهي اڄ ڪون و مڪان؛
مستي و خوشي هرسو ڇانيل آهي —
اڄ رقص ۾ آهن خود حورانِ جنان.

-

گلرنگ جواني ۽ مينا بردوش،
سرمست و سرخوش، سڌ ساتا ميوش؛
اڏو جي اڄي ٿيندا، پوءِ ڇا ٿيندو —
والله غضب ٿيندو، رهندو جي هوش.

-

مظفر حسين جوش

نظم

تقاضا شعر جي مون کان اي جانِ شعر نہ ڪر،
ڪ مون کي واس نہ آيو غزل جو ويرانو،
نہ دل ۾ حسرت و ارمان نہ آرزو نہ تڙپ،
ڏيان تہ ڪهڙو ڏيان توکي پنهنجو نذرانو.

رياضِ شعر ۾ رنگينيءِ بهار نہ گل،
رياضِ شعر ۾ لفظن جا برگ و بار ڪٿي،
مون پنهنجي سوچ جي گلشن کي خود جلايو آهه،
اي دوست منهنجي تخيل جو لالہ زار ڪٿي.

بجا ڪ تنهنجي محبت جي ئي سهاري سان،
مون دشتِ شعر و ادب کي ٿي لالہ زار ڪيو.
بجا ڪ تنهنجي ئي مهرو وفا جي خوشبو سان،
جهانِ عشق کي مون پنهنجو مشڪبار ڪيو.

غمِ حيات غمِ روزگار کان اڪثر،
سندهہ حسين اکين ۾ مون کي پناهہ ملي،
ديارِ غير ۾ جيئن اجنبي مسافر کي،
رکي ٿو ساهہ پٽڻ واسطي کهڙي پل کهڙي.

مگر اي دوست، وفائن کي منهنجي ڏوهہ نہ ڏي،
مون پاڻ پنهنجي محبت جو بدليو آهي چلن،
خطا معاف خطاڪار ئي سهي ليڪن،
مون کي پڪاري رهي آهي اڄ عروسِ وطن.

نواز علي شوق

●

سُور تنهنجا سهي ويو آهيان،
مرندي مرندي بچي ويو آهيان.

جوڙ تنهنجي جٽيءَ جو ناهيان مان، خاڪ پيرن جي ٿي ويو آهيان.
مال و دولت کان دور ٿيس ليڪن، سُونهن ڏي ڪجهہ سُري ويو آهيان.
دشمنن کان نہ خوف آ ايڏو، دوستن کان ڊجي ويو آهيان.
ميرُ ڏنر سُرخرو ٿيس هن سان، ڪجهہ ڏئي، ڪجهہ وٺي ويو آهيان.

استاد بخاري

●

ڪنهن ڪنهن ڏينهن تہ ايندي ڪر تون،
دل تان ڏور ڇنڊبندي ڪر تون.

منهنجي آس، اميد آهين او، مون کان منهن نہ مٽيندي ڪر تون.
منهنجو شوق شفق ۾ رڱجي، ميندي روز مڪيندي ڪر تون.
ڪنهن جا جذبا ڇيڙڻ مان ڇا، سوپاريون لہ ڇپيندي ڪر تون.
ساز آهيان استاد بخاري، ڇهندي ڪر، ڇيڙبندي ڪر تون.

محسن ڪڪڙائي

ڪافي

تنهنجي پيار ڏنا، مون کي ستو سُک،
تہ بہ ڪانہ لٿي، منهنجي برھ جي بُک.

توکي ياد ڪيون، پيو جڳ ۾ جيان،
توکي دل سان دعائون ڏيو روز ڏيان،
تنهنجو لانئ وٺي، ڏاڍو خوش پيو ٿيان،
تنهنجا ڏک بہ لکن مون کي ڪونہ ٿا ڏک.
تنهنجي پيار......

تنهنجي قربن جو ڪو حساب نہ آھ،
تنهنجي جان جو بہ جواب نہ آھ،
تنهنجو عشق سچو ڪو عذاب نہ آھ،
وينو ورد ڪيان، وجهي نينهن جي ٽڪ.
تنهنجي پيار......

تنهنجا "محسن" تي احسان وڏا،
توکان محب مليا، مون کي مانَ وڏا،
تہ بہ دل ۾ اٿم ارمان وڏا،
سکهو آ، تہ دَمي نہ وجهن ڪي دُک.
تنهنجي پيار......

عنايت بلوچ

وقت جو وهڪرو

اجنبي ديس ۾ ڇا نه سا رات ٿي،
جنهن ۾ تنهنجي ۽ منهنجي ملاقات ٿي،
تنهن ملاقات ۾ رات پرڀات ٿي،
جيڪا تو لاءِ مون لاءِ سوغات ٿي:

رات جي تات ۾ ڪيئن نه رشتا جڙيا،
جوش جذبا وڌيا، سي نه موتي سڙيا.

ڪيئن نه دوري دورنگي ۽ ويڇا ويا،
پيار پالوت ڪئي، وهم ويندا رهيا،
آلسڌ اڻ تڻ اندر ۾ آدسا اڀيا،
روح تڙپي پيا، جسم بيتاب ٿيا:

تـوڙي پانهن پڪوڙي لپيٽي ڇڏيو،
جسم جي سوهه ڪي روحَ ريٽي ڇڏيو.

توسان جاني جڏهن جلد اکڙيون اڙيون،
چاهتون، رغبتون ڪيئن نه جڪڙيون جڙيون،
ياد ڪر بيخوديءَ جون سي گهاربل گهڙيون،
سرڪ ۽ لڙڪ ماڪي ۽ مصريءَ ڪڙيون:

عشق جي وهڪري ۾ وباسون وَهي،
سوچ ۽ سرت جا سپ ويا ليڪا لهي.

چند لمحن جي دوري به ڇڻ سال هو،
تو ڏني ريءَ جيئڻ به جنجال هو،
توڪان اڳ ڇڻ نه تن من ۾ ڪو خال هو،
تون به روڳي، عنايت به بدحال هو:

پيار جو، نوت جيون تي ڇنڪار ٿيو،
دل جي ويران واديءَ تي وسڪار ٿيو.

برهه برسات ۾ هير هبڪار هئي،
ڇا نه ٻلڪن جي ٻاڇن ۾ مهڪار هئي،
حسن جي هنج ۾ جيء جهنڪار هئي،
پيار جي ڇانوَ ۾، ڇا نه ٺٺڪار هئي!
ڪٿي نه وارن جي وکرن ۾ وس قاسجي،
مست مکڙيون ٽڙيون، وڃو بدن واسجي.

نيٺ الفت وفا جا وئي واعدا،
سون ڇيو الوداع، تو ڀڃي سڏڪا پريا،
ڏار ٽينديون جڻ ٿي ويو محشر بپا،
جيئن خوشبوء گل گان وڃي ٿي جدا!
روح بيتاب ۽ جسم جلندو رهيو،
لاش زنده ڪو ڏرتيء تي هلندو رهيو.

هجر ۾ خط ڪتابت جو ٿيو سلسلو،
دل جي مايوسين کي مليو حوصلو،
ڪاله دوري رهي ۽ مٽيو فاصلو،
تنهنجي تحرير سون لٺه وڏو مشغلو:
تنهنجي خط لاءِ ٿي روز راهون ڏٺيون،
جيئن تو ڀڃي ستنا، تيئن صدما سٺم.

پرت پيوند پختا لڳائي وئي،
درد دونهان اندر ۾ دکائي وئي،
ساهه ۾ سڪ اهڙي سمائي وئي،
ننبد نيڻن منجهان سوکلائي وئي!
تنهنجي پهرين خطن ۾ هي احوال هو،
پيار جو سلسلو هي پر ٿي سال هو.

نيٺ ڦيرڪو ڦريو، سونهن سرهاڻ وئي،
تنهنجي لفظن سان چاهت جي چانڊاڻ وئي،
ٿي شڪايت شروع جلد، واڪاڻ وئي،
تيز ڪا 'وير'، توکي ڪٿي ساڻ وئي:
'روح راڻي' ٿئين نيٺ تون اجنبي،
دل ٿي بجلي ڪري، ڳالهه کهڙي ڪبي.

پيار ۾ ڪين شايد هو ايڏو اثر،
جو رهي مرڪ ها لڙڪ لئه منتظر،
ڏوهه تنهنجو نه آ، مان رهيس بي خبر،
تنهنجا شام و سحر سولهن، مان دربدر،

تنهنجي راهن ۾ چوطرف رنگينيون،
محفلون، مجلسون، راحتون، روشنيون.

تنهنجي فرقت ۾ مون شعر نغما لکيا،
نظم ڪافيون ڪٿا گيت گونجي اٿيا،
جيڪي توتي لکيم، سي ٿي مشهور ٿيا،
پو به الزام مون تي ته مان بيوفا،

سؤ بهانا جي ميراڻ دل ۾ اچي،
پيار مانو ٿئي، ڪجهه نه باقي بچي.

پيار جي بار ٿئي، جند ڇڏرائجي،
صاف اقرار ڪان ڪين گهبرائجي،
وقت جي وهڪري ڪان نه شرمائجي،
جيڪو جلدي چڙهي، رنگ سو لائجي:

ڪير دنيا ۾ ڪنهن سان وفا ٿو ڪري،
جيءُ جهوري ڇڏي، سرد آهون ڀري.

ڇو ' ته آزاد ماحول ۾ ٿي رهين،
پوءِ پابند ڪنهن لاءِ ڇو تون رهين،
'پيار ناڪام' لئه سُور صدما سهين،
منهنجي خوابن ۾ ڀر پوءِ ڇو ٿي اچين،

منهنجي دل ڇو اڃا تائين منهنجي نه آ،
جوش جذبا اڃا ٻي چريا چلولا.

مون کي پهرين ملاقات بس ياد آ،
دل انهيءَ ياد سان منهنجي آباد آ،
توکان شڪوو شڪايت نه فرياد آ،
ڪونهي جڪڙيل اڃا، ڪونهي آزاد آ،

وقت سان ساڻ تنهنجو سلامت هجي،
درد مون وٽ 'عنايت' امانت هجي.

ذوالفقار راشدي

غزل

کھڻ جي پيٽ ۾ منھنجو خلوص ھو ڳھرو،
اوھان جي ذھن تي وھن جو ئي سبب ٻھرو.

سلام ساھ جي ھتر اوت-موت جو توتي،
نکھ جو ڪبو ھو معصوم، مھلقا چھرو.

اداس دل جي اڱڻ ۾ اڏي ٿو ھتر ڪولي،
سوري رات ڪمانن جو لحس مُنھن چھرو.

ڳھرن ڳھڻن جو ھي جھنگل اجڙ اجڙ ٿو لڳي،
ڀلبي ڀلائي، مسافر، ڪڏھن تہ ڪر ڳھرو.

مليوني زھر جو اندر ۾ اوتيون، اوڳاڇيون،
ڪڏھن مٺاڻ لذو تہ بہ لڳي ٿو چڻ چٿرو.

چھاءَ نرم ۽ نازڪ لڳن جون سُرھاڻيون،
ھنگاءُ تسرب جو ناھي، حيات خشڪ ۽ ڳھرو.

ثواب، ساھ جي سوڙھاڳ، ڳھٽ ۽ اونداھي،
گناھ، ھير جو جھونو، قرار جو سھرو.

رڳن جو لوھ ڪي ڳنين جو زنگ ڳاري ٿو،
اڄھو تہ جان ٿو اڏري ھڪي ھچي پچرو.

سچي چمار اڪيلو اٿين گذاريندم؟
ڪتاب، مان ۽ ڪتابن جو تنگ ھڪ ڪمرو.

سروپچندر 'شاد'

ترائيل

وھر جي اونداھي ڪُفر جان تُنڀي وڻي آھي،
جنڳ منڳ چٽني ھاسي ھرن تا سُرت ساڃھ جا ڏيئا:
غير، گمان جي چِڪڙا ڳاڏي چِٽي وڻي آھي.
وھر جي اونداھي ڪُفر جيان تُنڀي وڻي آھي.
نئين نسل لاءِ نئين ٻرھ بہ ڦٽي وڻي آھي.
سوچ نرالو سرجيو آھي، لڪي ھائي ٿو ليئا:
وھر جي اونداھي ڪُفر جان تُنڀي وڻي آھي.
جنڳ منڳ چٽني ھاسي ھرن تا سُرت ساڃھ جا ڏيئا.

رحيم بخش 'قمر'

بيت

سير محمّد مصطفيٰ، ڏور ڪيو سڀ ڏنجهه،
سونهين صحابن سٿ ۾ مُرسَلُ مَسجِد منجهه،
مانس صبح، سنجهي، 'قمر' آهن قُربَ سين.
'قمر' پاڻ ڪريمُ سين، سَڀئا صحابيءُ سڀ،
سونهن انين سج سين، تارن سان جيئن آڀ،
لاکا لوچي لڀ، پرين، سندي پار ڪي.
ميرُ مُحمّدُ مُصطفيٰ، پنهنجوني پاڻ مثالُ،
ڪانهي 'قمر' شَمسَ ۾، جهڙس جوتِ جمالُ،
صلّوءِ عليهِ وَ آل، پڙهو سڀ پريت سين.
جيهڙس ڪين جهانَ ۾، جوڙيو جوڙڻ هار،
سير مُحمّد مُصطفيٰ، جانبُ جللو پندار،
خلقيو خلقتهارَ، 'قمر' سڀ ڪريمَ لاءِ.
سچن آيو سهنج تيا، هرڪنهن ترپو هاڻ،
ميرُ مُحمّدُ مُصطفيٰ، نوري جنهن جو ناءُ،
آيو آمڙ ء آئ، 'قمر' صدقي ڪريم تان.

نثار 'بزمي'

●

دل ئي نه هجي ها ته ڪو ارمان نه هجي ها،
ڪنهن ڏوهه جو ڏوهاري ڪو انسان نه هجي ها.

دل ئي ته ٿيي انسان کي مرضيءَ تي هلائي،
نه ته ڪاٿي عداوت جو ڪو اعلان نه هجي ها.

هي وَيل وَهن ها نه غريبن جي سرن تي،
مجبور بشر ڪوئي به ڪنهن ڪان نه هجي ها.

خواهش نه هجي ها، ڪائي حسرت نه هجي ها،
ڪنهن جي به مٿان ڪنهن جو به احسان نه هجي ها.

بس! پيٽ جي پوجا ئي پئي ڪرني ها سڀ کي،
باقي ڪو بيو عيش جو سامان نه هجي ها.

اکين مان وهي لڙڪ هلن ڪونه ها 'بزمي'،
ڪو ڪنهن جي محبت ۾ پريشان نه هجي ها.

احمد خان "مدهوش"

بيت

اِيءَ وِهن هار نه ميکون رول، آ نيوڙي وَس کول مٺا،
اِيهڙي انمول چَپ چول، منهن ڪول پڻهه پول مٺا،
سيڏي ڦولي لا ڦول، سيڏي تولي نا تول مٺا،
مدهوش وجي گهول، آ اکيان دا بڻ اول مٺا.

تيڏي تور آتون ميڏا مور مٺا هر چيز پياري گهول گهتان،
هووان مئين لک پتيي مئين لکت لکواري گهول گهتان،
جي، وَس هووَم سرداري جڳ دي، سرداري گهول گهتان،
مدهوش غريب دي گهر آوين، اي جند جان ساري گهول گهتان.

ايهه "ديد محل" آ جوڙ سڄڻ، جيوين تعمير کريندا رازا،
اِس ديد محل دا ڪول سئين، ديدار والا هڪ دروازا،
جيوين رڄ رڄ کي ديدار ڪران، نيت عشق ٿيوَم پيا تازا،
مدهوش پلي سَرکتب وڃان، تيڏي سامهون، تون آڻ پڙهيم جنازا.

گهنب ڪول سڄڻ ديد ميلا ديدار ڪرڻ ڏي،
سيڏي اکيان ڪون آمهون سامهون اظهار ڪرڻ ڏي،
شل حسن وڌائي حسن دي ڪُل دي هَبڪار گهنڻ ڏي،
مدهوش دي مَن مرضي اج مصحفِ رُخسار چُمڻ ڏي.

آثم ناٿڻ شاهي

●

وَڏ ڦڙي ڪنهن جهوريون آهن،
دل ـ ديوارون پوريون آهن.

لغڙ ڪڏوڪو ڪنجي پي ويا، ڏولائـن ۾ ڏوريون آهن.
ساٿيءَ من رئائون سهيون، پُجنديون پر ڪي ٿوريون آهن.
سوچ، پريـن جو سڪو آهي، لفظ: لچاريون چوريون آهن.
ڪي ڪي نيڻ بـرڪات هڻن ٿا، مون پکڙيون ڪئي چوريون آهن.
ڪاڻا! ڪوتائون پي ڪڍهين، ڪانئن ۾ ڪنهن توريون آهن.
پنهنجون پيڙائون نه ڪئي پي، آثم ڪنهن سان اوريون آهن،

ولي محمد وفا

•

عجب نہ آهي تہ اڄ ڪان ڀوءِ ڪڏهن نہ ملون
عجب نہ آهي جي اڄ ڪان ڀوءِ جدا نہ ٿيون
عجيب سوز تي اي دوست بينا آهيون اڄ
عجب نہ آهي جي اڄ ڪان ڀوءِ برملا نہ ٿيون
اڄوڪي رات اسر آ، اڄوڪي رات جو ملهہ
هزار هجر جي راتين جي صورتن ۾ ڏيو
اڄوڪي رات سندءِ جسم، مرمرين اي پرين
هيئين سين لائبو، ٻانهن ۾ ڀريو، پيار ڪبو
اڄوڪي رات اي سنڌڙا فقط اڄوڪي رات!

انيس انصاري

•

هتي حد ڪان زياده بي نيازي،
هتي مائل خدائي تي رهي آ.

لڪائي چنڊ چنڊ پنهنجي نظر کي، سندس جلوه لمائي تي رهي آ.
هوا خود صحن منهنجو ٿي بهاري، هي ڪنهن جي پيشوائي تي رهي آ.
هٿن تي آهہ مينديءَ پان منهن ۾، نگاهن سان لڙائي تي رهي آ.
ستارو آسمان تي جگمگايو، اسان ۾ اڄ صفائي تي رهي آ.
زبان چو ڪين ٿي ڏي ساٿ دل جو، سڄي ڪٿ چو ڪمائي تي رهي آ.
زمين ۽ آسمان جي آهہ شادي، شفق ان لئہ حنائي تي رهي آ.
ستارا حال منهنجي تي ٿا روئن، سرن ڪان اڳ جدائي تي رهي آ.
انيس الله واهي آهہ تنهنجو، سنڌ ڀيڙي توائي تي رهي آ.

تاج جويو

هائيڪا

سارو ٽرُ ڪتاب،
پڙهي ڏس پيرائتو،
سورن پُرهو نصاب.

هُو ڏس! ٽري ٻار،
انگ اکهاڙو ۽ ٻکيو،
قُدرت جو شهڪار.

جيئون ٿيون جيئون،
الا! هيلُ ڏُڪار ۾،
ٻوٽي ٻوٽي جون!

پٽون ڳاڙهي ٻاڪ –
هڙي سُونهن نه مون ڏٺي،
ڌرتي! تنهنجي ساک.

ٻکي ٻکي ٻاڪ،
مٿو چُمي ماٿار جو،
هاري ويٺي لاڪ.

ٽر جي چانڊوڪي،
مون وٽ آئي رات جو،
ڏات ٻڌي ٻوڪي.

چانڊوڪيءَ ڇُناڪا،
ڇٽيا ڇونٽري ڇيتِ مان،
خُوابن جا خاڪا!

خاڪي جويو

هائيڪا

ماڳ اسان جو پاڳ،
سُرڪن ري محبوب جو،
ڏسون شل نه ڏهاڳ.

ڳهر ڳاري مون،
ڪيو سُج ۾ سوجهرو،
ڏيئا ٻاري مون.

تن من واري مون،
رَتُ ڏيارهو رُتِ ڪي،
کهنگهر کهاري مون.

اجان ٻه رُنڌي تون،
سچي هن سماج جا،
ڳوڙها ئيندي تون.

رت اڳاڇي رات،
وڙهندي جڏي وجود سان،
پورهيت ڪٽي پرڀات.

ٻانهن تي ٻَرُ ٻَرُ،
هيڏي هُرڪُر هاڻ ۾،
چپن تي چُرپُر.

مختيار ملڪ

●

ڳل جو ڳل سان ٽيو ٽڪراءُ،
ڏس ته هوا ۾ ڇا نه هڳاءُ.

ڪليءَ ڪليءَ تي ڀونرا ڪيني، ٻوٽ ٻوٽ جو ڳل سان لڳاءُ.
ٻن ٻن ماڪ نمايان آهي، موتين جو ڄڻ آهي نماءُ.
چاهت جو آڀري ٿو چنڊ، گهڪهڻ ۾ ٻهجي ويو آ گهاءُ.
منهنجو گهورڻ ڄڻ آواز، تنهنجو مرڪڻ ڄڻ ٻڙلاءُ.

نصير مرزا

واچوڙي جي ويڻي ٻاٽي...

نيڻ ڪتابن ۾ سجني!
لڙڪن جون هي ننڍڙيون ٻنڪڙيون
ڪنهن جي لاءِ!

سورج جهڙي روشن بندي
چمڪيني ٻني جا ماٿي تي
آودا، ٿڪا، ڪرنا ٻني الهاني ڇو؟

ٻَ هي ڇير ستارن جي
گهنگهرو گهنگهرو، ڪومايل گل پامي ٻني

ٻاڳل ڇوري!
ڏير ڏير آٽ سينڌ سجاني
ديپُ جلاني
ڦول ستارن ساڻ سورو بن مهڪاني

’ڪُميت‘ تي هُو...
ڏُوڙ اڏائيندو، بن ٻاهيندو
واچوڙي جي ويٺي ٻاني
آڇني ٻيو
اڇني ٻيو!

اياز گل

حياتي

مون کي تهنجو سُنهن او سائِڻ!
مون کي ڏاڍي پياري آهين
پنهنجي آهين، ڏاري ناهين

گهڻا جهڙا رنگ اٿئي پا
ڪي ڪي ٻي رنگ آهين تون
سنڌوءَ جيان ٻوٽر ۽ اُجري
پا ڪنهن ڍنڍ جو گدلو پاڻي
لتهڻ آس ۾ چانو ٽڏي پا،
ڪوئي ڪوسو جهولو آهين
خوشبوءِ توڙي بدبوءِ آهين
ڪنڊ اُنّ توڙي واري آهين
مون کي ڏاڍي پياري آهين
مون لئه سڀ کان نياري آهين

درد ڏني تي توڙي مارين
يا سُرڪن مان سُرڪ پيئارين
روز ٿي مارين، روز جيئارين
سڀ ڪجهه آهين يا ڪجهه ناهين
پوءِ به ڪنهن کان گهٽ نه ناهين!!
جهڙي حالين آهين منڙي!
رنگ جنهين ۾ آهين
مون کي تنهجو سُنهن او سائِڻ!
مون کي ڏاڍي پياري آهين!
مون کي ڏاڍي پياري آهين!

پشپا ولڀ

هٽ

وڏي گهر جي شيشي جي دريءَ مان
ماڻهوءَ جي من اندر ۾
ڪيئن ٿو ڏسي سگهجي؟
ماڻهو جي فوٽ پاٿ تي رهن
ڏينهن جو جنهن ڦيلي تي مال وڪڻن
رات جو انهيءَ ڦيلهي تي سمهن
ڦاٽل گوڻين جي چوديواريءَ ۾ رهن
سندن ڪا پرائيويٽ لائيف هوندي ناهي.
انهن سان گڏ رهندي
انهن جي ٽي-بيءَ ورتل
ماحول ۾ ٻليل جسمن سان گڏ
ساهه کڻندي
ڪڏهن آنهن جي ڏکن ۾ شريڪ ٿي
روئندي
ڪڏهن انهن جي ٻارن جي چانگ سان
کيڏندي
ڪڏهن انهن جي ڪُلهي تي هٿ رکي
’سڀ ٺيڪ ٿي ويندو‘
چوندي
۽ ائين چوندي
اندر ئي اندر ۾ ننهن کان چوٽيءَ تائين
ڪنبندي
مون انهن کي پنهنجي دل جي قريب ڇاتو آهي.
۽ اُن وقت
هڪ موت سان مقابلو ڪندڙ عورت جو
شفقت پريو هٿ
منهنجي قتل وارن کي ناهڻ لاءِ وڌيو آهي.

ادل سومرو

گيت

آهي ڏوهه
آهي ڏوهه
هن محفل ۾ لُڙڪ وهائڻ آهي ڏوهه.
آهي ڏوهه.

جذبن ۾ ملجي سرڪي ملجي،
پنهنجي دل جو حال نه سلجي.
پر،
سُتهن ۾ ملندي ٻار لنوائڻ آهي ڏوهه.
آهي ڏوهه.

جذبن جو اظهار ڪجي،
جنهن سان دل جني پيار ڪجي.
پر،
پنهنجن کان ئي پيار لڪائڻ آهي ڏوهه.
آهي ڏوهه.

ڪل خوشيءَ ۾ گهڙيون گهاريو،
پنهنجي هستيءَ کي نه سنواريو.
پر،
نينهن نگر ۾ پاڻ پڌائڻ آهي ڏوهه.
آهي ڏوهه.

ذوالفقار سيال

وايون

ڳاڙها ڳاڙها گل ٽڙون ٿا، پسي تنهنجا ڳل،
تون آن مند بهار جي.

ساهن ۾ سرهاڻ ٿي ڦهلي، سپنا سڀ وسريل،
تون آن مند بهار جي.

پنهنجو پيار نرالو آهي، ديوانن جا گل،
تون آن مند بهار جي.

تنهنجي خاطر موتي آيس، جهوليءَ پاتي گل،
تون آن مند بهار جي.

منهنجي ياد نه وسري سگهندئي، توکي آهي پل،
تون آن مند بهار جي.

مخدوم جميل الزمان

هن طرف شمس و قمر جو اشتراڪ،
هن طرف مرسل جو روئي تابناڪ.

شافعِ محشر ڪنهن هڪڙي نگاهه، سينهء شاهه فلڪ آن دم ٿيو چاڪ.
آن ڪان وڌ ٻيو ڪير هوندو باخبر، جنهن ڪي مدحِ مصطفيٰ جو انهماڪ.
اصليت جو ڪير اندازو هڻي، هو تصوّر ۾ به آهي پاڪ پاڪ،
چنڊ، تارا، ڪهڪشان ۽ آسمان، رهبرِ دارين جي قومن جي خاڪ.
نعمت ۾ شامل ٿين جي واسطي، لفظ هڪٻئي سان ڪن ٿا انسلاڪ.
شال محشر ڪان به ٻيو آءُ هجان، عشقِ محبوبِ خدا ۾ پرتپاڪ.

سنڌ جو رهواسي جميل ابن امين،
شربتِ ديدار جو آهي پياڪ.

راشد مورائي

غزل

ٽاندي ٽپندي سهڻيء ٿورَ،
نياپا آندا ڪانگ لڪورَ.

اڄ اڄ ڪنياتا، نچ نچ آءُ، گهور وڃان مان توتان گهورَ.
منهنجو روح آجايل ڍورُ، تنهنجو در مون لاءِ اجهورَ.
مون ڪي پنهنجي ناهه پروڙ، تنهنجي ڳالهه ڳجهارت ڏورَ.
ڪترَ ٿي ڪُنرا ٻوھ ڪنورَ، هاءِ الا ساڻهو ڪُنَ چورَ.
پربو ڪاڳر شمرن سان، تنهنجو پيار پڻي تي پتورَ.
ڪيچ سان پنجي وبو آ ٻيچ، پڙڪيا ٻؤ پتلِ اي پنهورَ.
’راشد!‘ نيٺ ڪيو بيمارُ، بيمارن جي نهل ٽڪورَ.

هدايت بلوچ

تـون مون کـان پـري پيارا هڪ پل به نه ٿيندو ڪر،
غيرن جي خبر ڪهڙي، تون ڪنهن سان نه ويندو ڪر.

سان دل جـي اڪيلائي توڏانهن ڪـٺـي آيس،
صـديـن جـي نراسائي توڏانهن ڪـٺـي آيس،
ڪنهن وقت نراسن کي ڪا آس ته ڏيندو ڪر.

تـارن ڏي تڪڻ وارا، ڌرتيءَ ڏي نهاري ڏس،
سنسار جي ظلمن ئي، ڪي لڙڪ به هاري ڏس،
ڏارينڪي ڏکي ماڻهن، پنهنجن کي سڏيندو ڪر.

مان تنهنجي ڪري پيارا، پنهنجن کان پـري آهيان،
تون منهنجي ڪري آهين، مان تنهنجي ڪري آهيان،
ڏک سور سڀئي پنهنجا، مون سان ئي سليندو ڪر.

مفلس جـي حياتي ڇـا، غـربـت جـي سزا آهي،
نيرڌن جو جيئڻ سائين خـود هڪڙي خطا آهي،
جن کي آ ڏکيو دنيا، تن کي نه ڏکيندو ڪر.

هـن دل جـي عـذابـن جو دارون ۽ دوا ناهي،
ڪو تو کان سوا ناهي، ڪو تو کان سوا ناهي،
لاچار اچان تو وٽ مون کي نـه جهليندو ڪر.

نظام 'زائر'

غزل

منهنجا گـيـت غـزل ۽ وايـون،
جـن کي آهـن پـوکـون سايون.

پن ڇڻ جي رُت ڪيسين رهندي، | جـاڳ بهارون آيـون آيـون.
دل ۾ جـاءِ ڏيڻ وارن کـي، | چـونـه ڏيان جيءَ ۾ جايـون.
سونهن ته سچ جي ديوي آهي، | آن جـي آڏو سـيـس نوايون.
هي تـه اسان جـو شيوو آهي، | جنهن سان لايون تـوڙ نڀايـون.
آهـيـون ڪيڏا دل جـا سادا، | دشمن کي تا پنهنجو ڀانيون.
آسـن جـي منزل ماڻي هرڪو، | اهـڙي 'زائر' جـوت جلايون.

میر غلام الله خان ٽالپر

مور جھنگو

ڪيڏو معصوم آهي افسانو بنائي ٿو ڇڏي،
مون کي هٿ ساڻ گهرائي پوءِ ٺٺائي ٿو ڇڏي.

ڪين ٿي مون کي يقين صبح درخشان جو وري،
هُو جڏهن زلف کي چهري تي ورائي ٿو ڇڏي.

ڪين ڪٿي پاڻ سکهون عشق جي بازي اي دل،
هن جو هر وار جڏهن هوش وڃائي ٿو ڇڏي.

وعدي جي شب آهي يا آهي قتل گاهه نئين،
پنهنجي مرڪن سان صنم دل کي ڪنبائي ٿو ڇڏي.

هن جي دل تي ڪو زماني جو خيال آ شايد،
منهنجو نالو هو لکي خط ۾ مٽائي ٿو ڇڏي.

آهي دستور چمن يا هن جي ادا جو جادو،
هر ڪو گل هن کي ڏئي ڪنڌڙو نمائي ٿو ڇڏي.

هي محبت آهي اي ”مير“ يا آهي ڪو عذاب،
منهنجو نالو هو وٺي، منهن کي لڪائي ٿو ڇڏي.

محمد شريف ”طالب“

●

آئي ياد تنهنجي رَنم رات ساري،
ڪيئي ڪوڙ جاني پرين پوئيواري.

ڏسان تنهنجون راهون ڪڏهن يار ايندين،
دُکايل کي دل کي دلاسو تون ڏيندين،
سدا آهي تن ۾ تنهنجي تات تاري.

پرين مون کي بلبل پون پور تنهنجا،
اچين تون جي هيڪر لهن سور منهنجا،
لهي دل تان دلبر سڄڻ بيقراري.

سڄڻ توکي ”طالب“ سدا وينو ساري،
ڇڏيو محب منڙا تو مون کي وساري،
منهنجي تن اندر ۾ برهه باهه باري.

تقريباً تيرهن سؤ سال اڳ، سنڌ کي تهذيب ۽ تمدن جو تڪميلي پيغام ڏاهران پهتو، جنهن کي هن ملڪ سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي، ۽ ان کي اڳتي وڌايو، ۽ ان جو ڦل حاصل ڪيو. اهو سيڪجهه سنڌ اهڙيءَ ته خوش اسلوبيءَ سان ڪيو، جنهن جو مثال هتي جو ڪو ٻيو صوبو پيش ئي نٿو ڪري سگهي. انهيءَ حالات جو نتيجو هڪ طرف "لطيف" ۽ سندس پيغام آهي، ته ٻئي طرف سنڌي ٻوليءَ جا هزارين پهاڪا آهن، جن جي رمزن ۽ اشارن ۾ دانائي سمايل آهي، ۽ جي دنيا جي مهذب ترين ٻولين جي پهاڪن جي ڀيٽ ۾ هڪ امتيازي درجو رکن ٿا.

ـ علامه آءِ. آءِ. قاضي

مقالا ـ مضمون

"اهليت ۽ اهميت جي لحاظ کان، سنڌي ٻولي پاڪستان جو بهترين سرمايو آهي. علم اللغة جي لحاظ سان سنڌي ٻولي نه صرف پاڪستان جي قديم ٻولي آهي، بلڪ سڄي پاڪ هند برصغير جي قديم ترين ٻولين مان آهي، ڇاڪاڻ ته ڀارت جي ڪلاسيڪي ٻولي سنسڪرت جي وڏي ڀيڻ آهي. بين الاقوامي لحاظ سان پڻ، پاڪستان سنڌي ٻوليءَ تي فخر ڪري سگهي ٿو، ڇاڪاڻ ته هڪ ته دنيا جي قديم آريائي تمدن — مثلاً مصري، بابلي ۽ عراقي تمدن جي ساٿي 'سنڌو تمدن' جي ٻولي آهي، ٻيو ته هيءَ دنيا جي واحد زبان آهي جا تاريخ خواه لغت جي اعتبار کان 'آريائي' توڙي 'سامي' خوبين جي پيداوار ۽ علمبردار آهي. اسلامي جمهوري رياست جو سنڌي ٻولي چشم و چراغ آهي، ڇاڪاڻ ته هن ٻوليءَ کي نبي ڪريم جي اصحابن پنهنجي ڪنن سان ٻڌو، تابعين ۽ تبع تابعين ڳالهايو، ۽ محدثن، راوين، عالمن ۽ سنڌ جي نيڪ عرب حاڪمن، هن جي خاص پرورش ڪئي. سنڌي ٻوليءَ کي ئي اهو شرف حاصل آهي، جو هن ۾ قرآن شريف جو پهريون ترجمو ٿيو، ۽ هن سڄي برصغير ۾ اها اڪيلي ۽ پهرين زبان آهي، جا قديم وقت کان وٺي عربي خط نسخ ۾ لکي وڃي ٿي، سنڌي ٻوليءَ ۾ شاهه لطيف جهڙي اسلامي مفڪر ۽ روميءَ جي همنوا شاعر جو ڪلام آهي، جنهن تي هي ملڪ ناز ڪري سگهي ٿو. سنڌي ٻوليءَ جو ادبي سرمايو به ايڏو ته وسيع ٿي چڪو آهي، جو هن ملڪ جي ٻين ٻولين کي انهيءَ منزل تي پهچڻ ۾ ڪي ورهيه لڳندا. انهيءَ شاندار پس منظر، مضبوط حال ۽ روشن مستقبل جي صورت ۾، سنڌ وارن لاءِ اهو عين فطري آهي، ته هو سنڌي ٻوليءَ سان محبت ڪن..."

— ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

شاهه جي بيتن ۽ وائين ۾ وزن ۽ قافيي جا معيار

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

[هن موضوع تي هيٺين مختصر وضاحت ان 'مقدمي' جو حصو آهي، جيڪو شاهه جي رسالي جي مستند ۽ معياري متن، جلد-۱، لاءِ مسودي جي صورت ۾ لکيل آهي].

نج سنڌي شعر صدين کان وٺي ڳاهه، بيت ۽ قافي جي صورتن ۾ هلندو آيو آهي. اهي صنفون 'نج سنڌي شاعري' جا بنيادي ٿنڀا آهن. سمجهڻ لائق هيءَ ڳالهه آهي ته نج سنڌي شعر کي پنهنجو 'وزن' آهي، جيڪو 'علم عروض' يا 'ڇند وديا' جي قاعدن جو محتاج ناهي. 'نج سنڌي شعر' جا مخصوص ماڻ ۽ پنهنجيون خاص 'ڊارون' آهن، جن جو سلسلو 'عروضي ارڪانن' يا 'ڇند جي ماترائن' کان الڳ آهي. البت سنڌي ٻوليءَ جي مزاج ۽ سنڌي لفظن جي صوتي سٽاء کي سمجهڻ کان سواءِ 'نج سنڌي شعر' جي وزن ۽ ماڻ کي سمجهڻ مشڪل آهي. مثلاً: سرسهڻيءَ جي هڪ بيت جي سٽ کي ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ هيٺينءَ طرح ڇپاريو آهي:

"ته ڪترَ ڪينءَ سٺي؟ جي سير نه گهڙي سوهڻي".

مگر هڪ ته شعر جي وچ ۾ سوال جي نشاني نٿي ٺهي، ڇاڪاڻ جو شعر، شعر آهي ۽ نه عام گفتار يا روزمره واري ڳالهه ٻولهه؛ ٻيو ته جي نشاني موجب سوال پڇي سٽ پڙهبي ته 'وزن' جو نالو نشان ئي ڪونه رهندو؛ تيون اهو به ظاهر آهي ته 'ڪينءَ' واري صورت ۾ سٽ جو وزن ٽٽندو؛ جڏهن 'ڪينءَ' پڙهبو تڏهن وزن پورو بيهندو.

شاهه صاحب جي ڪلام جو وزن ڄڻ فطري ۽ 'غير شعوري' آهي ۽ نه 'لفظي' تڪ طور ۽ ارادي وارو. اهو وزن ۽ ماڻ، شاهه صاحب جي پنهنجي شاعرانه شعور، پنهنجي مادري سنڌي ٻولي جي مزاج، توڙي سنڌي شاعريءَ جي صدين واري ڄاڻ جو نتيجو آهي. ٻين لفظن ۾ ائين چئجي ته شاهه صاحب علم عروض يا ڇند وديا جي قاعدن قانونن کي سامهون رکي، لفظي يا حرفي ڪچ وهٽ ڪري بيت ۽ وايون ڪين جوڙيون. شاهه صاحب جو دور البت علم عروض جي ڄاڻ ۽ عروضي شاعري جي ذوق شوق وارو دور هو، پر اها ڄاڻ ۽ اهو ذوق فارسي شاعري تائين محدود هئا. ڇند وديا جو هت نالو نشان ئي ڪونه هو. انهيءَ ڪري شاهه صاحب جا بيت ۽ وايون توڙي ٻي نج سنڌي شاعري، انهن ٻاهرين ساڃهه ۽ ماڻن جي قيد وبند کان آجا رهيا.

هت نج سنڌي شعر جي وزن جي تفصيلي وضاحت جي گنجائش ڪانهي(١). فقط ايترو چوڻ ڪافي آهي ته شاهه صاحب سنڌي ٻوليءَ جي مزاج جو ماهر هو، ۽ سنڌي شعر جي اندروني لطافت توڙي تاريخي روايت کان پوريءَ طرح واقف هو. انهيءَ ڪري سندس بيت، شاعرانه لطافت، سنڌي بيت جي تاريخي روايت توڙي اندروني سٽاءَ ۽ ٻيهڪ جي لحاظ سان پوري وزن ۾ آهن، ۽ سندس وايون خاص طرح آلاپ ۽ الحان جي ماڻن ۾ ٺهيل آهن.

'اعليٰ شعر' جي 'اعليٰ معيارن' جي انتهائي ڪانهي، البت اهو ضروري آهي ته سٽاءَ ۾ اهو ڪم از ڪم 'وزن' ۽ 'قافيي' ۾ پورو هجي. اهي ٻه اهڙا عام فهم معيار آهن، جن تي ڪنهن بيت کي پرکي سگهجي ٿو ته اهو شاهه صاحب جو آهي يا نه. پر اهڙي پرک لاءِ ضروري آهي ته 'وزن' ۽ 'قافيي' جي ڪن لازمي خصوصيتن کي سمجهيو وڃي.

وزن:

نج سنڌي شعر جي وزن کي سمجهڻ لاءِ سنڌي لفظن جي 'صوتياتي نظام' کي سمجهڻ ضروري آهي. ان نظام جي خصوصيت مان ٻه لساني اعتبار سان نهايت اهم آهن:

(الف) هڪ 'اچارن جو ادغام'، ۽ (ب) ٻي 'اچارن جي سميٽ'.

(الف) اچارن جو ادغام: ان جون ٻه صورتون آهن، هڪ 'ادغام ڪُلي'، ٻيو 'ادغام جزوي'.

ادغام ڪُلي واري صورت ٿ، ٺ، ڦ، ک ۽ ڇ اچارن جي آهي، جن ۾ 'هه' جو اچار مڪمل طور سمائجي ويو آهي. ان جي پرک اها آهي جو انهن اچارن جي ٻوبان ٻي 'هه' اچي سگهي ٿي، جيئن ته ٿهڻ، ٺهرڻ، ڦهڪائڻ، ڪهڻ ۽ ڇهڻ. ادغام جزوي واري صورت ڀ (ٻه)، ڌ (ده)، ڍ (ڊه)، جهه، گهه، ذه، ڙه، مهه، نهه، لهه ۽ ڻه اچارن جي آهي، جن ۾ 'هه' جو ادغام مڪمل طور نه، مگر جزوي طور سمايل آهي، يا 'ٽر' ۽ 'ڊر'، جن ۾ 'ت ۽ ر' ۽ 'ڊ ۽ ر' جو ادغام جزوي طور ٿيو آهي. ان 'جزوي ادغام' جي حيثيت ۾ جڻ هڪ 'منفرد اچار' واري آهي. ٻيءَ طرح ائين چئجي ته 'ذه'، 'ڙه'، 'مهه'، 'نهه'، 'لهه'، 'ڻه'، 'ٽر'، 'ڊر' مان هرهڪ هڪ 'مستقل صوتيو' آهي، معنيٰ ته اهو ٻن اچارن جي نه پر فقط 'هڪ ئي اچار' جي تحريري صورت آهي. سنڌي 'الف-بي' کي مرتب ڪرڻ وقت اهو ضروري هو ته شروع کان ئي ڀ، ڌ، گهه، جهه وانگر انهن ائين اچارن لاءِ به ان جدا اکر شامل ڪيا وڃن ها. بهرحال هاڻوڪي صورتخطي کي مدنظر رکندي، اسان چونداسون ته جيئن 'گهه' هڪ اکر آهي ۽ 'جهه' به هڪ اکر آهي، تيئن 'ذه' به هڪ اکر آهي، 'ڙه' به هڪ اکر آهي ۽ 'ٽر' به هڪ اکر آهي، اهڙيءَ طرح باقي 'مهه'، 'نهه'، 'لهه'، 'ڻه' ۽ 'ڊر' وغيره به جدا جدا

---

(١) هن موضوع تي سنڌي لوڪ ادب جي ڪتاب 'بيت' جي مقدمي ۾ ڪي ابتدائي وضاحتون ۽ اشارا ڪيا ويا آهن، پر هن موضوع تي اڃان وڌيڪ مطالعي ۽ تحقيق جي ضرورت آهي.

اکر آهن. انهن اضافي اکرن تي جڏهن زبر، زير يا پيش ڏبو ته پهرئين 'جُز' تي ڏبو، مگر اهو ٻنهي جزن سان لڳندو. متن ۾ پڻ اهوئي اصول اختيار ڪيو ويو آهي. مثلاً: "ڪنڌِهن"، "پڙَهنِ"، "سامُهون"، "ڪانيهي"، "ڳالِهه"، "مانُهو"، "وَنِيرِ"، "ڊَرِيڙا". انهن لفظن جو 'وزن' به انهن مستقل صوتين جي لحاظ سان توربو. البت جيڪڏهن انهن اکرن ۽ آوازن جي 'ٻئي جز' کي جدا ڪري پڙهبو ته پوءِ ٻن جدا اکرن واري صورت پيدا ٿيندي. جيئن ته 'ڪنڌِ+هين'. اتي 'ڌ' ۽ 'ه' ٻه جدا حرف ٿيندا ۽ وزن به جدا ٿيندو.

(ب) آچارن جي سميٽ. ٻي خصوصيت 'سميٽيل آچارن' يا 'صَوتيي مَجمَعَنِ' واري آهي، يعني 'آوازي جزن جا ميل' جن کي گڏي ملائي آچاربو. ڪن اسمن ۽ اسم جي جمع وارين صورتن توڙي فعل جي ڪن صيغن ۾ جتي 'ي' يا 'ي ۽ الف' جا آچار گڏجن ٿا ته اتي انهن 'سميٽيل آچارن' يا 'صوتي مجمعن' واري صورت پيدا ٿئي ٿي. اها خصوصيت ان نج سنڌي 'ٻولي' جي آهي، جيڪا اڪثر ٻهراڙيءَ ۾ نج صورت ۾ ڳالهائي وڃي ٿي. مگر لکيت ۾ 'هجي واري مجبوري' سبيان، پڙهيل طبقي ۾ 'نج سنڌي ٻولي' بدران 'ڪتابي ٻولي' رائج ٿي، جنهن ڪري سنڌي اسڪولن ۾ 'حرفي هجي' واري اثر هيٺ نئون پڙهيلن سنڌي ٻولي جي مزاج جي ابتڙ، لفظن ۾ سمايل 'صوتي مجمعن' ۽ 'سميٽيل آچارن' کي ڇڃي جدا ڪيو. ساڳئي وقت نئين سنڌي عروضي شاعري جي ميڪزائن پڻ لفظن جي 'حرفي هجي' تي وزن قائم ڪيو، البت جن سچاڻ شاعرن جي زبان سنڌي ٻولي جي مزاج سان هم آهنگ هئي (مثلاً سانگي، ماتم، حامد، مرتضائي) تن ائين ڪونه ڪيو.

شاهه صاحب جي بيتن ۽ واين وارن لفظن ۾ سنڌي ٻولي جي مزاج وارا 'صوتي مجمعا' يا 'سميٽيل آچار' سمايل آهن، جن جو وزن پڻ انهيءَ سٽاءَ مطابق ٿيندو. هيٺين مثالن مان واضح ٿيندو ته نج سنڌي ٻولي جي مزاج واري 'فطري اچار' ۽ 'هجي واري مصنوعي اچار' ۾ ڪهڙو فرق آهي.

لفظ	ٻوليءَ جي مزاج وارو فطري اچار	هجي وارو مصنوعي اچار
پريان	پِ + ريان (. –)	پِ + رِ + يَان (. . –)
درياءَ	دَ + ريا + ءَ (. – .)	دَ + رِ + يَا + ءُ (. . – .)
ڳاڙهو	ڳا + ڙهو (– –)	ڳَا + ڙِ + هو (– . –)
محبتين	م ح + ب + تين (– . –)	مَ + حَ + بَ + تِ + يَنَ (. . . . –)
پرين	پِ + رين (. –)	پِ + رِ + يَنَ (. . –)
ڪاٺيارين	ڪا + ٺيا + رين (– – –)	ڪا + ٺِ + يا + رِ + يَنَ (– . – . –)
واڍوڙين	وا + ڍو + ڙين (– – –)	وا + ڍو + ڙِ + يَنَ (– – . –)
ڪُٺيس	ڪُ + ٺيسِ (. . .)	ڪُ + ٺِ + يَ + سِ (. . . .)
ٻيليپ	ٻي + ليپَ (– . .)	ٻي + لِ + يَ + پَ (– . . .)

نہ سنڌي شعر ۽ خاص طرح شاهه صاحب جي معياري شعر جو ماڻ ۽ وزن، سنڌي ٻولي جي پنهنجي مزاج ۽ ان جي فطري صوتياتي نظام مطابق آهي. زبرون زيرون ڪنهن حد تائين ان وزن کي نروار ڪري سگهن ٿيون، پر ان لاءِ ضروري آهي تہ ٻولي جا صحيح معنيٰ ۾ جاڳو شعر ۾ زيرن زبرن جي سٽاءَ کي متفق طور عام مقبول بنائين. مٿي بيان ڪيل ان اڻ عامي صورتن کي سامهون رکندي، شاهه جي رسالي جي بيتن جي ڪن سٽن جي مثالن ذريعي وزن ۽ ماڻ جي وڌيڪ وضاحت ڪجي ٿي.

● ”اکيون اڳهائي، رنج پريان کي رسيو“. هيءَ لفظ ’پِريان‘ ۾ ’ريان‘ جي صورت ’سميٽيل اچارن‘ يا ’صوتي مجمعي‘ واري آهي: يعني تہ چئن اکرن ’ر+ي+ا+ن‘ جا اچار يا آواز سميٽجي [پِ + ريان] ”فَعَلُ“ جي برابر ٿيا آهن. ’هجي‘ واري صورت ۾ (”پِ + رِ + يان“) انهن جو وزن ”فعلن“ جي برابر ٿيندو، جنهن سان سٽ جو وزن ٽٽندو. ’سميٽيل اچار‘ جي مناسبت سان متن ۾ هيءَ لفظ ’پِريان‘ جي صورت ۾ لکيو ويو آهي: يعني تہ ’يان‘ کي ٻنا زير زبر جي لکيو ويو آهي: جنهن جي معنيٰ تہ ’يان‘ واري پڇاڙيءَ کي ’ر‘ جيي زير واري اچار سان سميٽي پڙهبو.

● ”پڇارون پرين جون محبتين مرڪ“. هن سٽ جي ٻن لفظن ’پرين‘ ۽ ’محبتين‘ کي جيڪڏهن ’هجي‘ مطابق زبرون زيرون ڏيئي ”پِ + رِ + ين“ ۽ ”مَ + حَ + بَ + تِ + ين“ لکجي ۽ اُئين اچارجي تہ سِٽ جو وزن ٽٽندو. جئن تہ لفظ ’پرين‘ جي ’رين‘ ۽ لفظ ’محبتين‘ جي ’تين‘ ۾ آچار سميٽيل آهن، انهيءَ ڪري انهن لفظن کي (حرف ’ي‘ جي زير زبر کان سواءِ) ’پِرِينَ‘ ۽ ’مَحَبَتِينِ‘ جي صورت ۾ لکيو ويو آهي: يعني تہ ٻنهي لفظن ۾ جن حرفن تي زير زبر ڏنل ناهي، تن جو آچار ملائي ڪرڻو آهي. اهڙيءَ طرح ’ڪاليارين‘، ’واڍوڙِين‘ ۽ ٻين اهڙن لفظن جي پوين جُزن ’رين‘ ۽ ’ڙين‘ جو آچار ملائي ڪبو. اهڙين صورتن ۾ ’ي‘ تي ڪابہ زير زبر ڪانہ ڏني وئي آهي.

● ڪن لفظن کي شاهه صاحب ’سميٽيل‘ توڙي ’ورڇيل‘ اچارن جي صورت ۾ آندو آهي. مثلاً:

—جن ساهڙ سان ساڃ، سي ڪِينَ ٻُڏَنديون ڪنڌ هيٺ
—سانئي جن الله، ٻُجهان سي نہ ٻُڏَنديُون

وزن جي لحاظ سان پهرين سٽ ۾ ’ٻڏنديون‘ جڙ ’فعولن‘ جي برابر آهي، چاڪاڻ جو پوئين جز ’ديون‘ جو آچار سميٽيل آهي، انهيءَ ڪري فقط ’د‘ جي هيٺان زير ڏني وئي آهي ۽ باقي حرف خالي ڇڏيل آهن. ٻيءَ سٽ ۾ ’ٻڏنديون‘ جڙ ’مفاعلن‘ جي برابر آهي، چاڪاڻ جو پوئين جز ’ديون‘ جو اچار ورڇيل آهي ۽ انهيءَ ڪري ’دِيُون‘ جي نہ فقط ’د‘ هيٺان زير پر ’يون‘ جي ’ي‘ مٿان بہ پيش ڏنو ويو آهي. پهرين سٽ ۾ ’ڪنڌ هيٺ‘ جي ’ڌ‘ ۽ ’هـ‘

هيٺان زيرون ڏنيون ويون آهن: ڇاڪاڻ جو هتي 'ڪڏهين' جو اچار سميتيل صورت وارو ناهي، پر وزن جي لحاظ سان 'ورڇيل' صورت وارو آهي.

● هيٺين بيت ۾ 'ڪڙيون' جي پوئين جز جو اچار سميٽيل آهي، پر 'آپرئار' ۽ 'سامهان' لفظن ۾ اچار ورڇيل آهن، جن ڪي زبرن زبرن سان نروار ڪيو ويو آهي.

ڪومانا ڪڙيون ڪري، ڇاڪ آپرَئارِ،
واري ويچ ڏِنارِ، ڏنپ ڏَڪندي سامُهان.

هڙيءَ طرح موجوده متن ۾، وزن جي تقاضا موجب، لفظن جي سميٽيل آچارن ڪي زبرن زبرن ڪان آجو ڪيو ويو آهي: پر جيڪڏهن وزن خاطر ڪن حرفن جو آچار چٽو ڪرڻو آهي تـه چٽائي خاطر انهن تي زيرون زبرون ڏنيون ويون آهن.

قافيا:

شاهه جي بيتن ۽ واين جو هرقافيو زبر، زير، پيش سميت مڪمل طور صحيح ۽ سهڻي سناء وارو آهي. شاهه جي بيتن ۽ واين ۾ آندل قافيا، ٻين شاعرن جي قافين واري معيار ڪان گهڻو مٿي آهن. انهيءَ برتري ۽ ڪمال جو سبب اهو آهي جو شاهه جو شاعرانه شعور سنڌي ٻوليءَ جي مزاج ۽ ميناج توڙي لفظن ۾ سمايل صوت ۽ ترنم سان هر آهنگ آهي. عام معيار مطابق، ساڳئي نظم ۾ قافين وارن لفظن جو 'مجموعي طور' تي هڪ ٻئي سان هم آواز هجڻ ڪافي آهي، پر شاهه جي بيتن ۽ واين ۾ آندل قافين ۾ جهڻ 'ڪلي مطابقت' آهي. يعني تـه قافين- وارا لفظ سڄي جا سڄا، يا انهن خاص پاڱن ۾ جن سان قافين جو بنيادي آواز نروار ٿئي ٿو، زير زبر پيش سميت هڪ ٻئي سان هم آواز آهن. شاهه جي قافين جي سناء جو اهو جهڻ 'ڪلي قاعدو' آهي، بلڪ ڪسوٽي آهي، جنهن تي ڪنهن بيت (يا وائيءَ) ڪي پرکي سگهجي ٿو تہ اهو شاهه جو آهي يا نہ. اهو 'ڪلي قاعدو' انهيءَ ڪري آهي جو ان ڪان جيڪي جزوي اختلاف يا 'آجايون' (مستثنات يا Exceptions) آهن سي محدود ۽ آڱرين تي ڳڻڻ جيتريون آهن: ۽ جيئن تہ اهي ٿوريون ئي آهن، انهيءَ ڪري 'ڪلي قاعدي' جي تصديق ڪن ٿيون ۽ ان کي وڌيڪ وزندار بنائين ٿيون.

(الف) 'قافين ۾ ڪُلي مطابقت'. هن معيار جا هيٺيان مثال غور طلب آهن:

(١)

وَحدتان ڪثرتَ ٿِيي، ڪثرتَ وحدتَ ڪُلُ،
حقُ حقيقي هيڪڙو، ٻولي ٻِيي مَ ڀُلُ،
هُو هُلاچو هُلُ، ٻيالِلهِ سندو سڄڻين.

جيڪڏهن قافين وارن انهن لفظن (ڪُلُ، پُلُ، هُلُ) مان 'ڪُلُ' جي بجاءِ 'ڪَتَلُ' يا 'هَلُ' جي بدران 'هَتَلُ' هجي ها تہ اهڙا قافيا شاهہ جي قافين جي معيار کان گهٽ هجن ها، ۽ چنجي ها تہ اهو بيت شاهہ جي شاعراڻہ معيار کان گهٽ آهي ۽ انهيءَ ڪري شاهہ جو نہ آهي.

(٢)

اُوتڙ ڪَنهِ نہ اولِيا، سُتڙِ وَنا سالِيرَ،
هيڪان نِي هيڪُ ٿِيا، اَحدَ سين عالِيرَ،
بي بها باليرَ، آگي ڪِيا آکِهين.

قافين وارن لفظن (ساليرَ، عاليرَ، اليرَ) مان جيڪڏهن ڪوبہ هڪ 'رَ' جي پيش سان هجي تہ چئبو تہ اهڙو بيت شاهہ جي معيار مطابق ناهي.

(٣)

وَحدهُ لاشريڪ لہ، جَڏهن چيو جَنِ،
تَنِ مَڃيو مُحمّد ڪارڻي، هيجان سان هَنيِنَ،
تَڏهن سنجهان تَنِ، اُوتڙ ڪوڙ اوليو.

هن بيت جي قافين (جَنِ، تَنِ، هَنيَنِ) مان 'هَنيَنِ' ۾ قافيي جو بنيادي آواز 'يَنِ' آهي، جنهن جي 'جَنِ' ۽ 'تَنِ' لفظن سان ڪُلي مطابقت آهي. جيڪڏهن انهن سان گڏ هڪ چوٿون قافيو 'پِنِ' يا 'ڪُنُ' هجي ها تہ اهڙو بيت شاهہ جي معيار کان هيٺ ٿئي ها.

(٤)

'وَحدهُ' جي وَڍِيا، ڪِيا 'اِلا الله' اَڌَ،
سي ڏڙ ڀَسي سَڌَ، ڪنهن اپاکي نہ ٿيي.

هن بيت ۾ جيڪڏهن 'سَڌَ' بدران قافيو 'سُڌِ' هجي ها تہ اهڙو بيت شاهہ جي معيار کان گهٽ ٿئي ها.

(٥)

اَکِيان آڏينِ وَٽِ، پويَنِ سيرَ سَنباهِيا،
ڪاٽِ تہ پوءِ قبولَ ۾، مَڃِنُ پانئين گهَٽِ،
سَنا مَهانَنِ جا پِنا نہ پَسين پَٽِ،
ڪَلاڙڪي هَٽِ، ڪُسَنَ جو ڪوپُ وهي.

وَٽِ، گهَٽِ، پَٽِ، هَٽِ، لفظن مان جيڪڏهن ڪوبہ هڪ لفظ زير زبر ۾ تبديل هجي ها، جيئن تہ (وَٽُ، گهَٽَ يا گهَٽُ، پَٽُ يا پَٽَ ۽ هَٽُ) تہ هيءُ بيت شاهہ جي معيار کان گهٽ ٿئي ها.

(٦)

كاتيءَ كونهي ڏوهُ، ڳَنُ وِڍِينڌڙَ هٿَ ۾،
پَسُو پَـرِ عجيب جيءِ، لِڇُو وِجـي لـوهُ،
عـاشـقَنِ آنـدوهُ، سـدا مـعـشـوقَنِ جـو.

ڏوهُ، لوهُ، آندوهُ سان جيڪڏهن ڪنهن به لفظ ۾ 'ه' تي زبر هجي ها ته شاهه جي معيار جي لحاظ سان قافيو ناقص ٿئي ها.

(ب) ڪُلي قاعدي کان آجائي واريون صورتون: شاهه جي قافين جي هن ڪُلي قاعدي ۾ البت ڪي آجايون آهن، جن جا مثال هيٺ ڏجن ٿا.

(١) ڪيِنا، پِنا، ٽِينا، ڏ٘نا (ڪلياڻ ٢/١): ڪُلي قاعدي موجب، 'ڏ٘نا' جي 'ڏال' هيٺيان زير هئڻ کهرجي ها، پر هت قاعدي کان آجائي آهي.

(٢) آڳاٽي سنڌي ۾ ڪن اُچارن جي مٽ سٽ سبب 'هڪجهڙائي' واري گماني صورت پيدا ٿي آهي— جيئن ته 'ع'، 'ي' ۽ 'ه' ۾ اُچارن جي هلڪائي سبب: 'گ'، 'ج'، 'ل'، 'م' ۽ 'ن' ۾ غُناني سبب: يا ماضي ۾ 'ذ'، 'ز' ۽ 'ج' ۾ ڪن مقامي ٻولين جي مخصوص محاورن يا لهجن سبب. اُچارن جي انهيءَ مٽ سٽ ۾ هڪجهڙائي جو عڪس شاهه جي قافين ۾ پڻ موجود آهي. مثلاً:

- اِيتَنُ، نِيهتَنُ، ڪِيتَنَ ('ع' ۽ 'ه' جي هلڪن اُچارن جي هڪجهڙائي ۽ مٽ سٽ)
- چاهِ، لاهِ، اونداهِ، باهِ " " " "
- ڏَنْهان، ستهان، چوٿان " " " "
- ڏِيٺِي، ڀيهِي، پيٺِي، وِيٺِي " " " "

(٣) جيڪڏهن قافيي وارن لفظن ۾، آخري حرف کان اڳ 'ا، و، ي' وارا ڊگها اُچار موجود آهن ته اِن صورت ۾ زير، زبر يا پيش واري آخري حرف کي ساڪن ڪري ڇاٻو: يعني ته جيڪڏهن ڪنهن بيت يا وائي جي قافيي وارن لفظن جي آخري حرف تي صرف نحو جي لحاظ سان زير، زبر يا پيش اچڻ کهرجي ته به قافيي جي لحاظ سان اهو ساڪن ڪري ڇاٻو. اِيا به وڌيڪ ائين وهڃائي ڇنجي ته زير، زبر، پيش واري اختلافي حالت ۾، قافيي وارن لفظن جي آخري متحرڪ حرف جو اُچار، اعراب جي پابنديءَ بدران قافين جي برابريءَ خاطر ساڪن ڪري سمجهبو، بشرطيڪ اهڙن متحرڪ حرفن کان پهريائين 'ا، و، ي' وارا ڊگها اُچار هجن. مثلاً:

جيڪي ڏٺسي تـار ۾، ڪنڌيءَ سو ڪهيج،
جتِ وڏو جهاجهه گهٽي، پـانـد مَ پَسائيج،
ساهـڙُ ماڳاهيج، تـه ثابت لنگهين سير مان.

رسالي جي گ پ ظ ح ع ج ڪ ر نسخن ۾، هن بيت جي ٽنهي سٽن ۾ 'ج' جي هيٺان زير ڏنل آهي؛ پر هه د-١ د-٢ د-س ن نسخن ۾، ٽنهي سٽن ۾ 'ج' مٿان پيش ڏنل آهي. صرف نحو جي لحاظ سان 'کھيج' امر استقبال آهي، جنهن جي 'امر' واري بنيادي صورت 'ھ' جي پيش سان 'ڪَنهُ' آهي؛ انهيءَ ڪري امر استقبال (کھيجُ) ۾ به 'ج' تي پيش ايندو. ٻيءَ ۽ ٽريءَ سٽ ۾، امر واريون بنيادي صورتون ('ء' ۽ 'ھ' جي زير سان) 'پساءِ' ۽ 'ساگاھِ' آهن، انهيءَ ڪري امر استقبال واري صورت ۾ به 'پسائيجِ' ۽ 'ساگاهيجِ' جي 'ج' هيٺان زير ايندي. اهڙيءَ طرح، قافيي وارا ٽي لفظ پنهنجي اصلي صورت ۾، کھيجُ، پسائيجِ ۽ ساگاهيجِ ٿيندا، پر جيئن ته انهن قافين ۾ پڇاڙي واري 'ج' کان اڳ ۾ حرف علت 'ي' آيل آهي، انهيءَ ڪري ٽنهي سٽن ۾ 'ج' کي 'متحرڪ' بدران 'ساڪن' ڪري پڙهبو.

(۴) د ۽ ڊ، ن ۽ ٿ، ڙ ۽ ڙھ وارا 'ھ' کان خالي ٽوڙي 'ھ' سان پڙهيل جوڙا حرف، ساڳي بيت يا ساڳي وائي جي قافين جا آخري حرف ٿي سگهن ٿا، جيئن ته

— پوڙا، گهوڙا، ڪوڙها.

— رتُ، شرطُ، ڪرٿ.

— رَندُ، متدُ، ڪندُ.

(۵) ساڳيو لفظ، ساڳي بيت يا ساڳي وائي ۾ فقط هڪ ڀيرو قافيي طور ايندو. جتي ساڳيو لفظ ٻه دفعا قافيي طور آيل آهي ته اِها ڄڻ اِن ڪُلي قاعدي کان 'آجائي' واري صورت آهي.

قلندري طريقو

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

صوفيائي ڪرام جي سلسلن ۾ قلندري سلسلي کي هڪ خاص حيثيت حاصل آهي. حضرت قلندر شهباز جي ذات، ان جي فڪر ۽ مقصد کي سمجهڻ لاءِ ضروري آهي ته قلندري طريقي کي سمجهيو وڃي، سندس فڪري پيغام، مستيءَ جي مقصد ۽ مفهوم کي ذهن نشين ڪيو وڃي ۽ ان جي روشنيءَ ۾ سندس مقصد جو جائزو ورتو وڃي.

”قلندر“ دراصل صوفيائي ڪرام جو وضع ڪيل هڪ اصطلاح آهي. طريقت جي انهن سالڪن کي ”قلندر“ چيو ويندو آهي، جن جو ظاهري عمل ماڻهن کي ايڏو گهڻو نظر نه اچي، پر قلبي عمل تمام گهڻو هجي. غير حق ڏانهن ٿورو به ڌيان نه ڏيڻ، پنهنجي رتبي، سٺا ۽ خواهش کي ختم ڪري، راضي به رضا رهڻ ۽ ان ۾ ئي دل جو سڪون حاصل ڪرڻ، واردات قلبي جو حق ادا ڪرڻ؛ مطلب ته سموري توجهه جو مرڪز ۽ محور دل جي روحاني جذبن کي بنائڻ، قلندريءَ جون وصفون آهن. انهيءَ لحاظ کان قلندري طريقي جا ٻه جزا چيا ويندا آهن. هڪ زهد، ٻيو محبت. مطلب هي آهي ته فقط هڪ جو ٿجي ۽ ٻين کي ترڪ ڪري ڇڏجي.

حضرت خواجه عبيدالله فرمايو آهي:

”پاڻ کي متاعاً کان مجرد ڪرڻ، يعني نفس جي ابتڙ هلڻ ۽ جيڪي حق تعاليٰ جي طرفان هجي، تيئن ڪرڻ، قلندري طريقو آهي.“

تحقيقات الصوفيه جو صاحب لکي ٿو:

”قلندر انهيءَ کي چئبو آهي، جو تارڪالدنيا هجي، مجرد گذاري ۽ نفساتي لذتن کان پري هجي.“

هڪ سنڌي شاعر، قلندري طريقي جي وصف ڏانهن اشارو ڪندي، حضرت قلندر شهباز جي مدح ۾ چيو آهي:

”تارڪالدنيا و مافيها، قلندر تنهنجو نام.“

ڪشف اللغات ۾ آيو آهي:

”قلندر انهيءَ کي چوندا آهن، جو پنهنجي جهان کان آزاد هجي، يعني ٻالهو هجي ۽ خاص معبود ۾ محو هجي.“

مطلب ته پنهنجو پاڻ مڃائڻ، الله تعاليٰ جي رضا تي راضي رهڻ، پنهنجي جذبن، خواهشن، رڳائن ۽ سڌائن کي ترڪ ڪرڻ، استغناء، عالي همتي، لاڳيتي ڪوشش ۽ جهد، قلندري طريقي جي وصف جا مختلف جزا آهن. انهيءَ ڪيفيت يا اعليٰ وصف جو نالو "مستي" آهي، انهيءَ ڪري "مستي"، قلندري طريقي جو اهڃاڻ سمجهيو وڃي ٿو.

مستي: مستي ڪنهن خاص طريقي جو نالو نه آهي، پر مستي انهيءَ حالت يا ڪيفيت جو نالو آهي، جو طالب دنيا و مافيها ۽ خود پاڻ کان لاتعلق هجي ۽ سدائين ذات مطلق ۾ محو هجي. حضرت سچل سرمست مثنوي رهبرنامه ۾ مستيءَ جي تشريح هن ريت ڪئي آهي:

مستي آنست ڪه از خود رهد،
غافل از ڪار جهاني مي شود.

يعني مستي اها آهي، جو انسان پاڻ کان آزادي حاصل ڪري ۽ دنياوي ڪمن ڪارن کان بي‌خبر ٿي وڃي. هڪ ٻي هنڌ حضرت سچل سرمست فرمايو آهي ته سڀئي دوست جذب ۽ مستيءَ سان عالم ۾ خودپرستيءَ کان توبهه ڪرڻ لڳا.

ياران همه جذب و مستي،
شد توبه ڪنان ز خود پرستي.

اهوئي سبب آهي جو حضرت سچل سرمست مستيءَ کي ئي سڀڪجهه سمجهي ٿو ۽ مستيءَ کان سواءِ هر ڳالهه کي بيوقوفي ۽ بي‌خبري تصور ڪري ٿو:

اين ڪه خبر مستي همه ناقابل ست،
غافلي و غافلي و غافلي ست.

ان مان معلوم ٿيندو ته "مستي" عشق الاهي جي حد ڪمال جي نشاني آهي. حضرت قلندر شهباز واري مستي جي تشريح ڪندي رئيس ضياءالدين مرحوم لکيو آهي: "قلندر واري مستي جذباتي ۽ تصوراتي انسان جي همت جو مظهر آهي، جا حق ۽ انصاف ڪري آيري آهي ۽ حالات جي دستور موافق تمام توثيق سان عمل جو رستو اختيار ڪيائين، جو تردد ۽ تاويل جي وهم کان بالاتر هو. مستيءَ جو حرف "ميم" آهي، سو منهنجيءَ نظر ۾ محنت، مدد ۽ مجاهدي لاءِ آهي، جي صحيح عمل جا سرچشما آهن. "س" سخاوت لاءِ اچي ٿو، جو صحيح عمل لاءِ موزون قدر ۽ مقصد آهي. "ت" تضرع جو بيان ڪري ٿي، جنهن جي معنيٰ آهي: مڪڙيءَ جو ڪلڻ، ڳلن جو ڳاڙهو ٿيڻ، رت ۾ ڳاڙهو ٿيڻ، يعني قرباني ۽ شهادت جي نشاني؛ "ي" جي معنيٰ آهي، "ير"، پوڙ جو اچڻ ۽ درياهه جو چڙهڻ... قلندر جو لال پوشاڪ لاءِ ذوق ۽ هن جو خود لقب "لال" تضرع مان لڪتا آهن. مينديءَ جي تقريب به خون جي لالاڻ لاءِ مثال آهي ۽ هن جي مستيءَ جي موج جو مظهر آهي. ان جو سبب هيءَ آهي، ته منصور جي مستيءَ وانگر قلندر جي مستي عارضي ۽ بي هوشيءَ واري نه هئي، پر مسلسل باهوش

ڪيفيت هئي. مگر منصور جي خلاف قلندر جو مقصد خود قرباني (عبادت) هو ۽ نہ انا (الوهيت). قلندر جي مستي جو غرض خود نمائي نہ هو، پر الله جي محبت هئي. ان جو هڪ معمولي پهلو ”مجاهد بالسيف“ آهي. طور طريقي ۾ هيءَ مستي خشوع ۽ خضوع جي بهترين شڪل آهي ۽ جون ڪمانون فقر ۽ ايثار آهن.

انهيءَ روحاني قوت جي اثر جي ڪري قلندر جي هڪ ادا معجزنما ٿي وڃي ٿي، ان جي هڪ نظر ڪيميا اثر اهي فتوحات حاصل ڪري ٿي، جيڪي ڪنهن بادشاهہ جون فوجون بہ حاصل ڪري نہ ٿيون سگهن. پر جيڪڏهن ڪنديون بہ تہ نتيجو رحماني بدران شيطاني ظاهر ٿيندو.“

تاريخ جي ورق گرداني سان معلوم ٿيندو، تہ مستيءَ جي ڪيفيت سبب انسان عظيم ڪارناما سرانجام ڏنا آهن. حضرت ابراهيم عليہ السلام جو باهہ ۾ ٽپي پوڻ ۽ پنهنجي فرزند کي الله تعاليٰ جي حڪم موجب قربان ڪرڻ، مستيءَ جي مفهوم جا مظهر آهن. انهيءَ ڪري کيس خليل الله جو خطاب مليو. انهن کان سواءِ بہ ڪيترائي مثال ملن ٿا، جهڙوڪ: حضرت اسماعيل عليہ السلام جو الله تعاليٰ جي حڪم موجب پنهنجو پاڻ کي الله تعاليٰ جي حوالي ڪرڻ؛ پنهي جهانن جي سردار، رحمت للعالمين جو جوش ۾ اچي، ڪافرن جي لشڪر تي مٺيءَ مٽ اڇلائڻ، جنهن تي الله تعاليٰ آيت نازل فرمائي، تہ اها خود خدا اڇلائي هئي؛ حضرت عمر رضہ جو انهيءَ مسلمان کي قتل ڪرڻ، جنهن نبي ڪريم صلي الله عليہ وسلم جو فيصلو قبول نہ ڪيو هو؛ ڪربلا جي ميدان تي حضرت امام حسين ۽ سندس سائين جو شهيد ٿيڻ؛ عبدالرحمان بن طارق جو اسپين جي ساموندي ڪناري تي ٻيڙا ساڙي ڇڏڻ؛ ٽيپو سلطان جو پنهنجي جان بچائڻ جي بدران، لڙندي شهيد ٿيڻ؛ حضرت اويس قرنيءَ جو حضور نبي ڪريم صلي الله عليہ وسلم جي محبت ۾ سمورا ڏند ڪيري ڇڏڻ؛ مخدوم بلال جو گهاڻي ۾ پيڙهجڻ؛ شاهہ عنايت شهيد جو شهيد ٿيڻ؛ غازي عبدالقيوم جو پنهي جهانن جي سردار جي محبت ۾ بي اختيار ٿي نٿورام کي ڪورٽ ۾ قتل ڪرڻ، سيد احمد شهيد بريلوي جو اسلام جي راهہ ۾ وطن ڇڏڻ، پرا هان پنڌ ڪرڻ، جهاد ڪرڻ ۽ شهيد ٿيڻ؛ پير صاحب پاڳاري سيد صبغت الله شاهہ ثاني جو انگريز حڪومت سان مقابلو ڪرڻ ۽ شهيد ٿيڻ؛ مولانا عبيدالله سنڌي جو آزاديءَ جي راهہ ۾ جلاوطن ٿيڻ ۽ صعوبتون سهڻ؛ رئيس المهاجرين جان محمد جوڻيجي جو انگريزن کان نفرت جي اظهار طور مال ملڪيت، گهر ٺڙ ۽ ٻنيون ٻارا ڇڏي، غريب الوطن ٿي جان، جان آفرين جي حوالي ڪرڻ وغيره.

اوهان جيڪڏهن تاريخ جو مطالعو ڪندا ۽ دنيا جي حالات جو جائزو وٺندا تہ اوهان کي اهڙا پيا بہ ڪيترائي مثال ملندا. اوهان کي اهڙا سورهيہ ۽ سچا ماڻهو بہ ملندا، جن جابر حاڪم کي منهن تي سچ چئي ڏنو يا مهاڏو ڏنو. پوءِ سر ساهہ قربان ڪري سرخرو ٿيا. مطلب تہ مستي اها ڪيفيت آهي، جنهن ۾ انسان حق ۽ سچ لاءِ دنيوي وسيلن ۽ ذريعن جي پرواهہ

نہ ڪندي، مصلحت ۽ دنيوي فائدن ۽ نقصانن کي نظرانداز ڪندي، عمل جي ميدان ۾ ڪڏي پيو. تاريخ جي مطالعي مان اوهان کي اهو معلوم ٿيندو، تہ جڏهن اهڙي ڪيفيت جو عملي مظاهرو ٿيو آهي، تڏهن تاريخ رخ بدلايو آهي، ۽ سياسي، تاريخي، سماجي ۽ ثقافتي حالتن نئون رنگ روپ اختيار ڪيو آهي. حضرت قلندر شهباز جي آمد کان پوءِ سنڌ جي حالتن هڪ نئون روپ اختيار ڪيو.

مطلب تہ مستي محبت جو انتهائي درجو آهي، جنهن ۾ مصلحت جي مونجهاري کان بري رهڻو پوي ٿو. مصلحت پسندي ئي مستيءَ جو ضد آهي، جيڪا خودپسندي ۽ خودپرستيءَ واري جذبي مان پيدا ٿئي ٿي، ۽ حق جي راهہ ۾ سر ساهہ قربان ڪرڻ کان روڪي ٿي. حقيقت اها آهي تہ انسان سمجهڻ ۽ پرجهڻ کان پوءِ بہ حق جي راهہ تي هلڻ کان انهيءَ ڪري ڪيٻائيندو آهي، جو نفس سندس دل ۾ وهم ۽ وسوسا، ڀؤ ۽ ڀولا، انديشا ۽ ارمان پيدا ڪندو آهي. اهڙيءَ طرح انسان نفس جي ڦندي ۾ ڦاسي، عقل پرستي ۽ خودپرستيءَ جو شڪار ٿي وڃي ٿو. مستيءَ ۾ اها ڪيفيت آهي، جيڪا انسان ۾ پختو ارادو، ثابت قدمي ۽ ايماني قوت پيدا ڪري ٿي. اهوئي سبب آهي، جو انسان سڀ ڀؤ ۽ ڀولا ختم ڪري، بي اختيار ٿي عملي ميدان ۾ ٽپي پوي ٿو، ڇاڪاڻ جو مستيءَ جو مقصد يا سول ستو قرب الاهي هوندو آهي.

حقيقت اها آهي تہ ڪائنات جون رنگينيون ۽ رعنائيون، نفس جون سڌون ۽ خواهشون، انسان کي وڏي آزمائش ۾ وجهن ٿيون. شاهہ لطيف چيو آهي:

> مون کي مون ورين، پڌي وڏو پار ۾،
> ايسا ائين چون، متان ساند پسائين.

اهڙيءَ حالت ۾ جيڪڏهن انسان، وحي الاهي جي رهنمائي ۽ رهبري کان سواءِ فقط عقل جي غلامي هٿ ڪري، ڪائنات جي رنگينين جي ٻاهرين ڏيک ويک تي ڀُليل پوندو، ۽ نفس جي سڌن ۽ خواهشن جي حصول کي پنهنجي زندگيءَ جو سول ستو بنائيندو تہ انسانيت جو شرف ۽ شان وڃائي ويهندو. پر جيڪڏهن سندس تعلق مالڪ حقيقيءَ جي طرفان موڪليل پيغمبر ٻنهي جهانن جي سردار سيد المرسلين محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم سان هوندو ۽ سندس عمل ان جي رهنمائي ۽ رهبري مطابق هوندو، تہ ڪيس ڪو جوکو نہ رسندو. شاهہ ڪريم بلڙيءَ واري چيو آهي:

> ڏکين ڏات پئو، هينئون له سنداڻ جيئن،
> سنياري کي سچين، ورچي تان نہ وئو.

ان مان ظاهر ٿيو تہ اها مستيءَ واري ڪيفيت ئي آهي، جيڪا انسان کي نفساني خواهشن جو غلام ٿيڻ کان بچائي ٿي. هي اهو جذبو آهي، جو انسان حق جي راهہ ۾ پيش ايندڙ

مشڪلاتن ۽ مصيبتن جي پرواهه نه ٿو ڪري. شاهه لطيف انهيءَ جذبي جو اظهار هنن لفظن ۾ ڪيو آهي:

ڪنڌا مون هيرن ۾، ٽوٽي لڪ لڳن،
آڳر آڱوٺي نه مڙي، ڇپون پير ڇڄن،
ويندي ڏاهه پرين، جتي جات نه پاڻيان.

واحد جي وصال جي واٽ اوکي ۽ اڻانگي ضرور آهي، پر جيڪي جوان سڪ سوائي رکي، محبت جي مهراڻ ۾ ڪڏي پون ٿا، ۽ عقل ۽ هوش جي بدران عشق ۽ مستيءَ کي پنهنجو رهنما ۽ هادي بنائين ٿا، انهن کي اوتڙ مان به تڙ ملي ٿو. درياءَ جي دهشت ۽ ڪُنن جا ڪڙڪا به انهن جو وار ونگو ڪري نه ٿا سگهن. هو سير سان ثابت هليا وڃن ٿا. شاهه لطيف فرمائي ٿو:

ڪيهه جيهه گهڙ گهڙي، جنءَ اوَتڙ تڙ ٿيوس،
سالم وڃي سوهڻي، ڪُنن ڪين ڪيوس،
آهيس اکڙين ۾، پريان جو پيوس،
هتا حق ٿيوس، هئي طالب حق جي.

حضرت سچل سرمست فرمايو آهي:

اچي اوتڙياءُ، گهڙيس گهوري جندڙي،
چڙهيس ڏاڍي چاهه سان مستي موج مٿاءُ،
تڙ لڌي تڙياءُ، شرط لنگهي پيس شهر ۾.

انهيءَ لقطءِ نگاهه کان شاهه لطيف طالب کي تلقين ڪري ٿو، ته مٽي مٽي مهراڻ جي موج، ڪُنن جا ڪڙڪا، ۽ درياءَ جي دهشت ڏسي، ڊڄي پير پوئتي نه هڻاءِ ۽ نه وري حيلن ۽ وسيلن جو ويچار ۽ ويچاءُ ڪري، پرينءَ جو پار ڇڏي ڏي؛ پر محبوب جي محبت من ۾ رکي، مستيءَ ۾ بي اختيار ٿي، موج پرئي مهراڻ ۾ ڪڏي پوءِ.

گهڙيا سي چڙهيا، اپنهنڙ اٿيئي،
متي مٽي مهراڻ ۾، پوءِ آپو ڏيئي،
ته مهار مليئي، سنيوڙو سيئاهه سين.

شاهه لطيف هڪ ٻئي بيت ۾ خبردار ڪيو آهي، ته حق جي راهه ۾ ڪيترين ئي ڳالهين توکي ڀنيلائي ڀٽڪائڻ جون ڪوششون ڪنديون، پر توکي اصل مقصد کان سواءِ ٻي ڪنهن به مقصد ۽ مصلحت ۾ دلچسپي وٺي، اهو اصل مقصد هٿان ڇڏڻ نه گهرجي. فرمائي ٿو:

هٿين هيرين سونٽو سن، ڪنهن ڄ پتر ڪپار،
ستان، چوريا چڏين، هر بتشي هجار،
توڪي ستتد ستي، سندي لتن لغار،
جي هون هوت هزار، ته پاڙج ڪوم پنهون سين.

اهڙيءَ طرح جيڪڏهن انسان مستيءَ وچان ڪُنن ۾ ڪڏي پوندو، ته درياءَ جي موج منڌ وار ونگو به ڪري نه سگهندي، هو بانڪو بي پرواهه ۽ مير ملاح ٿي، لهر بحر جو حاڪم ٿي ويندو. سچل سرمست چيو آهي:

متڪڙو ڏنم سوج ۾، تنهن ۾ مير ملاح،
سچون مارن اوچتي، بانڪا بي پرواهه،
لهر بحر جا حاڪم جاني، شوريا وتن شاهه،
هند سند تي فلڪ نه، آئن مارن ملڪ سپاهه،
وانڙا رکن تن ستان، ويچارا ويساهه،
آسرا اڏنين جا، آهن منجهه الله،
ڏيئي پاند پناهه، رکي وتندو راج ڪي.

مستيءَ جي مفهوم ۾ تحرڪ کي به بنيادي حيثيت حاصل آهي. حقيقت اها آهي ته ڪائنات جي هر شيءِ ۾ تحرڪ آهي. ابن عربي فتوحات المڪيه ۾ لکيو آهي، ته "ڪائنات جي هر شيءِ پنهنجي حالت ڪان ٻيءَ حالت ڏانهن هميشه منتقل ٿيندي رهي ٿي." معلوم ٿيو ته زندگي بيٺل پاڻيءَ مثل نه آهي، پر ان ۾ تحرڪ ۽ تسلسل آهي. انهيءَ ڪري انسان لاشعوري طور هڪ تڙپ محسوس ڪري ٿو ۽ سندس اندر مان اڏاما اٿن ٿا. شاهه لطيف سر سهڻيءَ ۾ فرمايو آهي:

چوڏاري چڙا، پرن پيلاين جا،
ستي سنيارن جو، هنئون ڪن هڙا،
وهن سون نه وڙا، سڄو جهان جهڄي هينيون.

اهوئي سبب آهي جو اسلامي تصوف، تحرڪ جي تبليغ ڪري ٿو ۽ اهائي خصوصيت اسلامي تصوف کي ويدانيت کان جدا ڪري ٿي. اوهان کان اها ڳالهه ڳجهي نه هوندي ته هندو يوگين جي يوگ جا مختلف طريقا آهن. ڪو يوگي سج ڏانهن منهن ڪري، مهينن جا مهينا بيٺو هوندو، ڪو وري لڱين اگهاڙو پلٿي ماري جهنگ ۾ ويهي رهندو، ته ڪو وري هڪ پانهن جهلي بيٺو هوندو، ته ڪو وري ٽنگ مٿي جهلي بيٺو هوندو. ڪو دم چاڙهي چڏيندو، ته ڪو سنئون نئون تي ساٿ ڪري سمهي پوندو.

ان مان معلوم ٿيندو ته يوگ جا سمورا قسم تحرڪ ۽ چرپر جي مخالفت ڪن ٿا. هو اهو پڌائين ٿا ته تحرڪ کي ختم ڪرڻ سان ئي منزل ملي ٿي. ان جي ابتڙ اسلامي تصوف،

اهو نئو پڌائي، تہ هڪ هنڌ ويهي، سنڌ سڪائي ڇڏجن ٻيا ڏهہ ڇاڙهي پاڻ کي ٻي‌ساهو ڪري ڇڏجي، پر هر ڏم سڪاريتو ۽ سجاڳ ڪجي. صوفين جو چوڻ آهي!

”جو ڏم غافل، سو ڏم ڪافر“

مطلب تہ اسلامي تصوف، زندگيءَ جي حقيقت ۽ ڪيفيت سان هم‌آهنگ آهي. ان ڪان سواءِ اسلامي تصوف جي تعليم جو مقصد فقط پنهنجي نفس جي اصلاح تائين محدود نہ آهي، پر ٻين جي روحاني اصلاح بہ مقصود آهي. اهوئي سبب آهي جو صوفياءِ ڪرام خدا جي مخلوق جي روحاني اصلاح لاءِ سدائين سرگرم عمل رهيا آهن ۽ ان لاءِ ڏورانهان ڏيهہ ڏوريندا رهيا آهن. حضرت قلندر شهباز کي بہ انهيءَ ئي مقصد ۽ مستيءَ واري ڪيفيت سيرسفر ڪرايا ۽ پراهان پنڌ ڪرائي، سيوهڻ ۾ سڪونت پذير ڪرايو. حضرت شاهہ لطيف سر ساموندي ۾ چيو آهي:

ساموندين سعيو، سدائين سفر جو،
ڪو ڏيهہ ڇتايو، اونهي وڃن اوهريا.

سون قلندري فڪر ”مستي“ جو مفهوم ۽ مقصد سنڌ جي صوفي شاعرن جي شعر جي روشنيءَ ۾ سمجهاڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. حقيقت بہ اها آهي تہ سنڌ جي صوفي شاعرن ۽ دانشورن جي فڪر ۽ پيغام تي مستيءَ جي مهر ثبت ٿيل آهي. نہ فقط ايترو، پر سنڌي ثقافت ۽ ماڻهن جي مزاج، فطرت ۽ ذهني ڪيفيت تي رندي قلندري مسلڪ جو وڏو اثر آهي. سنڌ جا ماڻهو سادا سباجها ضرور آهن، پر سندن سينن ۾ ايماني قوت موجزن آهي. هو سازش ۽ مصلحت مان جاڻن ئي ڪونہ. حق جي حمايت جو هوڪو ايندو تہ بي‌اختيار ٿي ڪڏي پوندا. انهن ڳالهين جي ڪري، ڪڏهن ڪڏهن سازش جو شڪار بہ ٿيندا رهيا آهن. پر سندن سنڌي‌سنئين طبيعت جي ڪري، مالڪ مٿن مهر ڪندو رهيو آهي ۽ انهن لاءِ پورائيءَ ۾ بہ پال ڪيا آهن. شاهہ صاحب بہ پنهنجي مالڪ کان ”پورائي“ گهري آهي:

الا، ڏاهي مَ ٿيان، ڏاهيون ڏک ڏسن،
مون سين مون پرين، پورائيءَ ۾ پال ڪيا.

ڀٽائي گهوٽ جي سُر سارنگ جو مُطالعو

ڊاڪٽر نواز علي "شوق"

سارنگ سنسڪرت زبان جو لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي مور جي ٻولي. ان کان علاوه هڪ راڳڻيءَ جو به نالو آهي. سنپورڻ راڳ جي قسمن مان هڪ آهي. هن راڳڻيءَ جا سُر حقيقي معلوم ٿيندا آهن. هيءُ راڳ ٻنپهرن جو ڳايو ويندو آهي. شاسترن ۾ هيءُ هڪ پلارو راڳ ڄاڻايو ويو آهي. هي معنائون شبد ساگر (هندي ڊڪشنري) ۽ جان پلاٽس جي هندستاني انگريزي ڊڪشنري ۾ ڄاڻايل آهن. هندي جي مشهور ڊڪشنري "شبد ساگر" ۾ سارنگ جي معنيٰ ميگهه، بادل ۽ ڪنوڻ پڻ ڄاڻايل آهي. موسيقيءَ جي ماهرن جو چوڻ آهي تہ هن راڳ جي ڳائڻ سان مينهن وسندو آهي. واقعي اها هڪ حقيقت آهي، ڇاڪاڻ تہ جن ڪنور جو راڳ ٻڌو، تن جو چوڻ آهي تہ ڪنور جڏهن سارنگ ڳائيندو هو تہ آسمان تي ڪڪر ڇانئجي ويندا هئا ۽ مينهن وسڻ لڳندو هو.

حضرت شاهہ عبداللطيف ڀٽائي رح جي ڪلام جو مطالعو ڪرڻ سان اها ڳالهہ واضح ٿئي ٿي تہ شاهہ سائينءَ کي پاڻيءَ سان پريت آهي. سريراڳ، ساموندي، سهڻي، ڪاموڏ، گهاتو ۽ سارنگ ۾ پاڻي ۽ پاڻيءَ سان متعلق شين جو ذڪر مليو ٿو. انهن سُرن کان سواءِ ڪن ٻين سُرن ۾ جزوي طور پاڻيءَ جو ٿورو گهڻو ذڪر موجود آهي. ٻين پاڻي وارن سُرن ۾ سمنڊ يا درياهہ جو خاص طور ذڪر ڪيل آهي، پر سُر سارنگ ۾ ٻلر جي پالوٽ نظر اچي ٿي، يعني ان ۾ مينهن ۽ ان سان متعلق شين جو ذڪر آهي.

بيشڪ مينهن الله جي رحمت آهي ۽ الله تعاليٰ جو وڏو احسان آهي، جنهن سان ماڻهو توڙي جانور فائدو حاصل ڪن ٿا. جيئن ارشاد باري تعاليٰ آهي تہ: "ڇا انهن ڪونہ ڏٺو تہ اسان خشڪ لوڻ زمين جي طرف پاڻي پهچايون ٿا. پوءِ انهن جي ذريعي پيدا ڪريون ٿا، جنهن مان سندن جانور بہ کائين ٿا ۽ هو خود بہ، ڇا هو غور نہ ٿا ڪن." ٣٢/٢٧

ٻنهي جهانن جي سردار حضور پُرنور صلي الله عليه وسلم جن جي هڪ حديث شريف آهي (جيڪا امام بخاري ۽ امام مسلم جي ڪتابن ۾ موجود آهي) تہ حضرت ابو موسيٰ اشعري رضہ کان روايت آهي تہ رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو تہ: "جيڪا هدايت ۽ علم حق تعاليٰ سون کي عنايت ڪري مبعوث فرمايو آهي، تنهن جو مثال ان ابر وانگر آهي، جو اهڙي

زمين تي وٺو، جو ان جو هڪ حصو ته اهڙو عمدو هو، جو ان پاڻيءَ کي خوب جذب ڪيو ۽ چارو ۽ سبزيون وغيره گهڻيون ئي پيدا ڪيون ۽ هڪ اهڙو حصو هو، جيڪو پاڻي ته جذب ڪري نه سگهيو، پر ان پاڻيءَ کي روڪي ڇڏيو ۽ الله تعاليٰ ان سان ماڻهن کي فائدو پهچايو. ماڻهن اهو (پاڻي) پيتو ۽ جانورن کي پياريو ۽ پوکون ڪيون ۽ ان جو هڪ حصو اهڙو بنجر نڪتو، جو نه اهو پاڻي روڪي سگهيو ۽ نه وري ڪجهه پيدا ڪري سگهيو. بس اهوئي مثال انهن ماڻهن جو آهي، جن کي الله تعاليٰ جي دين جي سمجهه حاصل ٿي ۽ آءٌ جيڪو دين کڻي مبعوث ٿيو آهيان، تنهن مان هن نفعو حاصل ڪيو ۽ ان جي سکڻ ۽ سيکارڻ ۾ مصروف رهيا ۽ انهن ماڻهن جو، جن (ماڻهن) پنهنجي تعليم جي طرف منهن ڪڻي به نه ڏٺو ۽ جيڪا هدايت الله تعاليٰ مون کي ڏيئي موڪليو هو، سا مهڙ ڪان قبول ئي نه ڪيائون."

هيءَ هڪ حقيقت آهي ته حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي رح جن جو ڪلام گهڻي ڀاڱي تمثيلي آهي. هن سُر ۾ به شاهه سائين مينهن جا مثال ڏيندي اسلامي تعليمات جي طرف نه فقط اشارا ڪيا آهن، پر ڪن هنڌن تي ظاهر ظهور اسلام جون ڪي اهم ڳالهيون بيان ڪيون آهن. ٻنهي جهانن جي سردار جيڪو ڪلمو سيکاريو، تنهن کي ڪلمه توحيد ۽ ڪلمه طيبه پڻ سڏيو ويو ٿو. بيشڪ اهو ڪلمو پاڪ دلين تان ڪٽ ۽ ڪارنهن لاهي ڇڏي ٿو. جيئن شاهه لطيف فرمايو آهي:

"ڪلمي سين ڪاٽي، لاٿم ڪس قلوب تان"

داستان ٻئين جي وائي ۾ شاهه سائين قيامت جي ڏينهن جو ذڪر ڪندي پاڻ سڳورن جي صفت ۽ ساراهه بيان ڪندي سندن شفاعت واري مرتبي جو تمام سهڻي نموني ذڪر ڪيو آهي.

علماءِ ڪرام جو چوڻ آهي ته شفاعت دراصل مقامِ محمود آهي، جنهن جو الله تعاليٰ قرآن مجيد ۾ ذڪر ڪيو آهي. احاديث نبوي جي روشنيءَ ۾ معلوم ٿئي ٿو ته "جڏهن سڀ ماڻهو هڪ هنڌ گڏ ڪيا ويندا، ته ان وقت انهن ماڻهن جي دل ۾ اها ڳالهه وڌي ويندي، ته هو جيڪڏهن بارگاهه خداوندي ۾ ڪنهن پيغمبر سڳوري کي پيش ڪندا ته ڪين نجات ملي ويندي. پوءِ ماڻهو حضرت آدم عليه السلام وٽ وڃي ڪين عرض ڪندا ته "اوهان ابوالبشر آهيو، اوهان کي فرشتن سجدو ڪيو هو، تنهنڪري اوهان هلي اسان جي شفاعت ڪريو." (۽ پر) آدم عليه السلام انڪار ڪندو ۽ پنهنجي مجبوري ڏيکاريندو ۽ الله پاڪ کان حياءَ اچڻ جو ذڪر ڪندو ۽ کين چوندو ته اوهان نوح عليه السلام وٽ وڃو، هو پهريون نبي آهي. پوءِ هو نوح عليه السلام وٽ ويندا. نوح عليه السلام به انڪار ڪندو ۽ کين چوندو ته توهان ابراهيم عليه السلام وٽ وڃو، جنهن کي الله تعاليٰ پنهنجو خليل (دوست) سڏيو آهي. ماڻهو وٽن ويندا، پر هو به انڪار ڪندو ۽ کين چوندو ته اوهان موسيٰ عليه السلام وٽ وڃو،

الله تعاليٰ ان سان گفتگو ڪئي ۽ ڪين تورات ٻه ڏني.“ پر جڏهن ماڻهو وٽن ويندا تہ هُو ٻه انڪار ڪندو ۽ ڪين چوندو تہ ”اوهان عيسيٰ روح الله وٽ وڃو.“ ماڻهو وٽن ويندا، پر هو ٻه انڪار ڪندو ۽ ڪين چوندو تہ ”توهان محمد صلي الله عليه وسلم جن وٽ وڃو.“

مَوُر ڏڪاءَ ٿيندو، اکون سڀ سِجُ ڪيندو،
نفسا نفسي سڀڪو ڪري، داتا در ڊوڙندو.

پاڻ سڳورا فرمائين ٿا تہ ”پوءِ ماڻهو مون وٽ ايندا. تڏهن آءٌ پنهنجي رب کان اِذن حاصل ڪندس. مون کي اِذن ڏنو ويندو. پوءِ جڏهن آءٌ پنهنجي رب کي ڏسندس، تہ سجدي ۾ هليو ويندس.“

”سجدي پئي سپرين، زاريون زور ڪريندو“

پوءِ الله تعاليٰ مون کي دعا سيکاريندو. هو پنهنجي منشا مطابق منهنجي زبان مان چورائيندو. تڏهن الله تعاليٰ فرمائيندو تہ ”اي محمد! پنهنجو مٿو مٿي ڪر. چئو: تنهنجي ٻُڌي ويندي، گهُر: توکي ڏنو ويندو. شفاعت ڪر، تنهنجي شفاعت قبول پوندي.“

”مُهت ڏيندس مولو، اَت بديون بخشائيندو“

نعت گوئي شاعريءَ جو سڀ کان مشڪل قسم آهي، ڇاڪاڻ تہ ان لاءِ نقط سهڻن لفظن، چست بندشن ۽ بهترين ترڪيبن سان حق ادا نہ ٿو ٿئي، پر ان ۾ زبان ۽ بيان کان وڌيڪ درد دل ۽ سوزِ عشق جي ضرورت هوندي آهي. ان کان علاوه نعت گوئي ۾ هڪ ٻيو نازڪ مرحلو پڻ اچي ٿو، جتي قدم لُڏي وڃن ٿا. اهڙا تمام ٿورا ماڻهو هوندا، جيڪي الوهيت ۽ رسالت جي فرق کي قائم رکي سگهن. بيشڪ سندن بلند مقام کي نعت ۾ پيش ڪرڻ سولو ڪم نہ آهي. اهوئي سبب آهي جو سڀني نعت گو شاعرن عجز جو اعتراف ڪيو آهي.

امام بوصيري رح کي نعت گوئي ۾ ڪمال حاصل آهي، پر ان هوندي بہ فرمايو اٿس تہ

فان فضل رسول الله ليس لہ
حد فيعرب عنہ ناطق بفم

[ترجمو: بيشڪ رسول پاڪ جي فضائل جي ڪا حد نُي نہ آهي. بس هر بيان ڪرڻ وارو بيان ڪرڻ کان عاجز آهي.]

اصحابِ رسول صہ مان حضرت حسان بن ثابت رضہ نعت گو جي حيثيت ۾ وڏو درجو رکن ٿا. خاص طور سندن هي شعر پنهنجو مٽ پاڻ آهي:

و احسن منک لم ترقط عيني
و اجمل منک لم تلد النساءُ

[يعني: اوهان (حضور صہ) کان وڌيڪ سهڻو منهنجي اکين هرگز ڪونہ ڏٺو ۽ اوهان کان وڌيڪ خوبصورت ڪنهن ماءُ ڪو ٻٽ ڪونہ ڄڻيو آهي.]

سُر سارنگ جي داستان ٽين جي وائي ۾ حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي پاڻ سڳورن جي جيڪا صفت ۽ ساراهه بيان ڪئي آهي، تنهن ۾ صفت تلميح ۽ صفت اقتباس جا اعليٰ مثال پيش ڪيا ويا آهن. خاص طور ان وائيءَ جي وراڻي واري مصرع جنهن جمالياتي رنگ ۾ منظوم ڪئي وئي آهي، تنهن جو مثال ملڻ مشڪل آهي:

"اڪڙ بون ميگهه ملهار، صورت تنهنجي سڀ جڳ موهيو"

ان وائي جي هڪ مصرع آهي:

"جاپڻ وقت جام جي، ڪريا ڪوٽ ڪفار"

امام بوصيري پنهنجي مشهور قصيده برده ۾ فرمايو آهي ته

و بات ايوان ڪسريٰ وهو منصدع
ڪشمل اصحاب ڪسريٰ غير ملتئم

سيوطي ۽ حافظ ابو نعيم پنهنجن ڪتابن "خصائص" ۽ "دلائل" ۾ هيءُ مضمون آندو آهي، جنهن جو تتُ هن ريت آهي:

"حضور صلي الله عليه وسلم جن جي ولادت واري رات ڪسريٰ جي ايوانن ۾ زلزلو محسوس ٿيو ۽ ان جا چوڏهن ڪنگرا ڪري پيا وغيره. اها ساڳي ڳالهه توري ڦير ڦار سان ٻين ڪتابن ۾ پڻ آيل آهي. پر تاريخ جي مستند ڪتابن ۾ ان ڳالهه جو ذڪر ڪونه ٿو ملي. بهرحال، ان جو مطلب هروڀرو قيصر و ڪسريٰ جي ايوانن جا ڪنگرا ڪرڻ نه آهي، پر ان ڳالهه جو هڪ وسيع مطلب آهي، اهو آهي — ڪفر ۽ ڪافرن جي تباهي ۽ بربادي!

هن ساڳي وائي ۾ هڪ مصرع هن ريت آهي:

"سجدو فيل فيالحال ڪيو، ٻـي مُطلب نور نراڙ"

ان مصرع جو اشارو ابره جي هاٿي ڏانهن آهي، جو اڳتي وڌڻ بجاءِ، جهُڪي ڪري پيو ٿي. ان هاٿيءَ جو نالو اڳ ۾ ته ڪو ٻيو هو، پر پوءِ ان جو نالو "محمود" مشهور ٿيو.

ساڳي وائي جون ٻه مصرعون اهڙيون آهن، جن ۾ پاڻ سڳورن جي معراج مبارڪ جو ذڪر ڪيو ويو آهي:

آڳي سڀ اِيسن جو، توڪي ڪاربو سير ستار
ولسوف يعطيڪ ربڪ*، تو سين قادر ڪيا قرار

ان کان پوءِ ٻين مصرعن ۾ نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جي صفت ۽ ثنا بيان ڪئي وئي آهي:

قادر ٻـاڻ قسم ڪيا، خاڪ قدمن جا ڪلتار

هن مصرع جو اشارو "سورة بلد" ڏانهن آهي، ۽ بيشڪ هيءَ حقيقت آهي ته:

آهين ڪرم ڪريم جا، احمد ساڻ اپار

---

* تنهنجو رب توکي ايترو ڏيندو جو فترضيٰ، تون راضي ٿي ويندين. ٩٣-د

هڪ ٻي بيت ۾ شاهه سائين حضور صلي الله عليه وسلم جن جي خاتم النبيين واري صفت بيان ڪندي دعاء ابراهيم ڏانهن اشارو ڪيو آهي، جيڪا قران پاڪ جي سورة بقر ۾ موجود آهي.

پاڇائيان پنـي، تـيـو آڳاٽيان اڳـرو،
جڳ سڀ ڇڻي، تڏهن مولئي ميٺهن وسايا.

هن سُر ۾ شاهه صاحب پنهنجي ديس جي شين کي تشبيهن طور استعمال ڪري، پنهنجي شاعريءَ ۾ سنڌي ماحول جي ڀرپور عڪاسي ڪئي آهي. شاهه سائين فرمايو آهي ته:

سارنگ سائي سيٽ، جهڙي لالي لاک جي
اڻيـن سي اڻ انگيا، جيئن سي چُنيءَ چٽ.

ان مان اهو ظاهر ٿئي ٿو ته سنڌ ۾ لاک جام ٿيندي هئي، ۽ چُنيءَ جو رواج عام هو، جيڪو اڄ به مقبول آهي. ان کان علاوه ڪُهنبو (ڳاڙهو ڪپڙو) شاديءَ جي موقعي تي ڪنوار کي پارايو ويندو هو، جيڪو رواج اڄ به ڪن هنڌن تي موجود آهي. بلوچ، ڪنوار کي شاديءَ رات ڪهنبو پارائيندا آهن، ۽ ڪن ٻين قومن ۾ ڪنوار کي ڳاڙهو وڳو پهرائڻ جو رواج آهي. شاهه سائين فرمايو آهي ته:

آئي مُند ملار، اِءُ ڪُهنبا ڪنديس ڪپڙا

يعني ملار جي مُند تري عورتن لاءِ شاديءَ جهڙي خوشي هوندي آهي. ۽ ٿاني ڏ رجن جي وسڻ کي خوشيءَ جو سبب ڄاڻائيندي فرمايو آهي ته:

"وڄون وسڻ آئيون، ڪري لالُ لبيس"

هن سُر ۾ سنڌي سماج خاص طور تري زندگيءَ جون ڪيترين ئي جهلڪيون نظر اچن ٿيون. معلوم ٿئي ٿو ته سنڌ جي ماڻهن وٽ مال جام هوندو هو، جنهن ۾ مينهون، ڳئون، رڍون ۽ ٻڪريون اچي وڃن ٿيون، جيئن شاهه سائين فرمايو آهي ته:

- چـاڇـر تـي چـنـن ۾، ميلهون چـرن مـوڪ
- ڪـانـڌ مَ وڪڻ ڪَنڍيون، ڏڻ سـپـونـي ڏار
- ڪَنڍيون ڪاهي ڳس ڪريو، وڇيون ڪريو وات
- ميلهون بـاڻ مُراديـون، تـڏا چـرن تـر
- پـچـنـڍيـون پڻاريون، وري وٽـاڻ آئـيـون
- ڪَرن ڪـيـتـا چـڏنـا، جـي سـؤ يـون تـي مـتـي
  ڳاٻا سـئـي ڳس، ڏُڪـ نـ ڪـنـڍا ڏ ٻـرا
- سـاري ڏُهـن سـامـهـيـون ٻولايون، رايون
- آپـريـون سـتـريـون پاهنجون، سيون سـپ سـنـبـار
- وٺـو مـيـنـهـن وڏ ڦـڙو، ڪـيـو ڏرڻ ڪـاهـي.

جڏهن مينهن جي مند ايندي هئي ته گهڻو ڪري مينهن جام وسندو هو.

ڪُٿيـتـي ڪـنـوڻ ڪـيـو، چـڱـو چـومـاسـو

ڪري آڪر آئيون، منڌ نہ متائين،
منڊائتي مينهن جي، رُت نہ روڪيائين،
ڀلر ڀلنيائين، گهڻو سانگين سُک ٿيو.

ڪڏهن ڪڏهن وڏ ڦڙو مينهن وسندو هو ۽ ٻوڙ ٻوڙان لائي ڏيندو هو ۽ وسڻ ڪان ماٺ ئي نہ ڪندو هو.

● وسي تو وڏ ڦڙو، نهڪن ٿيون ناريون.
● وڄون وسڻ آئيون، ٻهہ ٻهہ ٻڌائون ٻوڙ.
● آنڊائين آب اُڇل، مٿي ٻاغ بهار ٿي.
● سانگين وريا ساهہ، آئن آب اڳوندرو.

مينهن گهڻو وسندو هو تہ سڀ آباد ي ٿيندي هئي، گاهہ ڀلو جام ٿيندو هو، هاري ٻوڪون ٻوڪيندا هئا.

● ٻيج ڪني ٻٽ هليا، هاري منجهان عيج.
● هارين لاءِ هر جاءِ ۾، هاديءَ هُلايو.
● متان ائين پانيو، تہ بادل آهہ بس ڪئي.
● هارين هر سنباهيا، سرها ٿيا سنگهار.

اهڙيءَ ريت خوشي ۽ خوشحاليءَ جو دؤر هوندو هو. کير، مکڻ جام ٿي ويندو هو ۽ آنُ سستي اگهہ تي ملندو هو. سنگهارن ۾ سرهائي اچي ويندي هئي.

● هڪ ارزان آنُ ٿيو، ٻيو مکڻ منجهہ ماٽي.
● مکڻ پريـن هٿڙا، سنگهاريون سايون.
● سرهيون ٿيون سنگهاريون، ٻوٻو پائن طوق.
● ميها چيڙ ڦنگيون، جت ٿين سپيني توڪ.

اهڙي نموني ڏڪارين کي ڏک پهچندو هو. جي مهانگو وڪڻڻ لاءِ اناج ڪنو ڪري رکندا هئا، تن جون سڀ اميدون مٽيءَ ۾ ملي ويندون هيون.

● جن مهانگو لهي ميڙيو، سي ٿا هٿ هڻن.
● ڏور ڏڪاريا پڇ، مينهن منهن ڏيکاريو.

هر طرف سُڪر سٺائي آهي. آسمان تي ڪڪرن جا ڪڙڪات بہ سُريلا ساز معلوم ٿين ٿا، جڻ سُرندا، سارنگيون ۽ مردنگ وڄي رهيا آهن. مطلب تہ هر طرف خوشي ئي خوشي آهي. وڄون وسڻ آيون آهن، سارنگ سينگار ڪيا آهن. ڪاري ڪڪر ۾ جيڪا کنوڻ چمڪي رهي آهي، سا خوشيءَ جو پيغام ڏيئي رهي آهي. جهڙن جي جهونگار، دلين تان سونجهہ لاهي ڇڏي آهي. پاڻيءَ جا وهڪرا ٿي ويا آهن. منهنجي مولا ڏيهہ تان ڏک ڏولاوا

ختم ڪري ڇڏيا. ٻرن ۾ بهار اچي وئي آهي. وليون وڻ ڦلارجي ويا آهن. هر طرف ساوڪ ئي ساوڪ آهي. چوڌاري ڪٿوري خوشبوء پکڙجي وئي آهي. اڳ تي تازي گهوڙا آهن، ٻاهر ميدان تي ڪُنڍيون مينهون نظر اچي رهيون آهن. سُرهي سبج وڇايل آهي، ٻاسي ۾ ٻرين آهي ۽ ٻوء مينهن من ۾ جيڪا موج مچائي ۽ خوشي ٻهچائي ٿو، تنهن جو ڪو اندازو ئي لڳائي نه ٿو سگهي.

ٻر ڪڏهن ڪڏهن مينهن ڪونه وسندو هو ته سارو ماڻهن کي پنهنجي جُوء ڇڏي، سال ڪاهي ٻري وڃڻو پوندو هو ۽ سندن زالون وڇوڙي ۾ ڏکيا ڏينهن گذاريندڀون هيون ۽ اندر ئي اندر پيون جهڄنديون ۽ رنديون هيون.

● ڪُنڪن ڪانڌ ڇيت ڪنو، جهُڙ پسو جهڄن.
آتر ڊاهي ان جا ته ڪنهن کي ڪارون ڪن،
وارث وري تن، اچي شال اولـو ڪري.

● سٽيو رڙ رعـد جي، ڪليون ٿيون ڪنبن.
● ڪليون ڪين ڪڍن، ويچاريون ورن ري.

● سي سـرُ رويو رُوَن، جـن مسافر سپرين.

ٻوء جڏهن مينهن وسندا هئا ته سندن وَرَ واپس موٽي ايندا هئا، جڻ بهار جي موسم اچي ويندي هئي ۽ مينهن سندن ملاقات جو سبب بڻجندو هو.

● ٻرين جي پرديس، مـون کـي مينهن ميڙيـا،
● آڳـمـجـي آيـون، آتـران ڪـري آور،
جي ٻرين هُنَڙا ڏُور، سي مون کي مينهن ميڙيا.

حضرت شاه عبداللطيف ڀٽائي رحه جي هن سُر مان معلوم ٿئي ٿـو تـه سنڌ جا ماڻهو نه فقط پايون مينهون، ڳئون، رڍون ۽ ٻڪريون ڌاريندا هئا، پر پلا (تازي) گهوڙا پڻ ڌاريندا هئا. هتي هرڻ تمام گهڻا هوندا هئا ۽ انهن جي ڌُن مان ڪستوري ملندي هئي. رنگريزيء جو فن وڏي اوج تي هو. هتان جا رنگريز پنهنجي فن ۾ وڏا ماهر هوندا هئا، سندن رنگ پڪا ۽ چمڪدار هوندا هئا. ڪپڙو رڱڻ کان اڳ ۾ هو گدامڙي ۽ ڪي پيون شيون پاڻيء ۾ ڳاري هڪ قسم جو تيزاب ناهيندا هئا، جنهن کي ”پاهُه“ سڏيندا هئا ۽ رڱجڻ واري ڪپڙي کي اڳ ۾ ان مان پوڙو ڏيندا هئا ته جيئن ان جو سوررو مير نڪري وڃي ۽ رڱجڻ کان پوء ڪپڙي ۾ چمڪ پيدا ٿئي. شاه سائين فرمايو آهي ته:

”پلر جـي پالوت سين، پئن جهليا پاه“

يعني مينهن وسڻ کان پوء خشڪ ميدان گاهن ۽ گلن سان رڱجي ويندا هئا، خاص طور چيهو گاه عام جام ٿيندو هو. اهو گاه اهڙو آهي، جو ان تي پيرين اگهاڙي گهمڻ سان پير

ڳاڙها ٿي وڃن، مال ڪائي ته مال جو وات ڳاڙهو ٿي وڃي. پنائي رهه سُرخ رنگ جو ذڪر ڪندي خوشي ۽ قربانيءَ جو ذڪر ڪيو آهي. قربانيءَ جي علامت شهادت آهي ۽ شهادت ڪاميابيءَ جي علامت آهي.

جيڪڏهن غور سان ڏٺو وڃي ته هن سُر ۾ جماليات جي جهلڪ پڻ نظر ايندي. جماليات جو مک اصول حرڪت آهي. مينهن جو وسڻ، پاڻيءَ جا وهڪرا، گلن ڦلن جون گلزاريون، وڄن جو لال لباس پائڻ ۽ چوڏهينءَ جي چنڊ وانگر چمڪڻ، وسڪارا ڪرڻ، جانيءَ جو جتوءَ ۾ اچڻ، سهسين سارنگ ٿيڻ، محبوب جا لال لب ڏسي هندون ڪي حيرت ٿيڻ، آهي ۽ آن تسم جا پيا به ڪيترا ئي سونهن ۽ سينگار جا مضمون آئي، شاهه سائين پنهنجي ڪلام ڪي جمالياتي رنگ ۾ رڱي ڇڏيو آهي. ان ڪان علاوه هن سُر ۾ ڪئي ڪئي شاعرائيون صفتون پڻ نظر اچن ٿيون. شاهه صاحب پنهنجي شاعرانه تخيل جي ذريعي سارنگ جون مختلف معنائون ظاهر ڪيون آهن. ڪجهه مثال ملاحظ فرمايو:

- سهسين ٿيا سارنگ، جاني آيو جتوءَ ۾.
- وڄون وسڻ آئيون، سارنگ سينگاري.
- سارنگ ڪي سعيو، توڪي سعيو نه ٿئي.

شاهه سائين هن سُر جي هڪ ڏکي بيت ۾ سنڌ ۽ سنڌ ڪان ٻاهر ڪن ملڪن، شهرن، ڳوٺن ۽ ٻين ساڳين مڪانن جو ذڪر ڪيو آهي، جتي پلر جي پالوت ٿئي ٿي، خوشي ۽ خوشحالي جو دؤر اچي ٿو. انهيءَ ڏکي بيت جي پڇاڙيءَ ۾ شاهه سائين جيڪا دعا گهري آهي، تنهن مان اهو ظاهر ٿئي ٿو ته نه فقط ڪين پنهنجي وطن ۽ وطن وارن سان محبت آهي، پر پاڻ انسانيت جو اعليٰ مثال پيش ڪندي سڄي جڳ جي خوشحاليءَ لاءِ دعا گهري اٿن:

سائينم سدائين ڪرين متي سنڌ سُڪار،
دوست! مٺا دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين.

خواجہ غلام فريد ۽ سچل سرمست

(هڪ تقابلي مطالعو)

الياس عشقي

صوفي شاعرن کي سمجهڻ ۽ سمجهائڻ واسطي ٽن طبقن ۾ ورهائي سگهجي ٿو: پهريون طبقو سعدي ۽ حافظ جو رنگ اختيار ڪري ٿو، ٻيو طبقو رومي جي تابع آهي ۽ ٽيون طبقو منصور حلاج، سنائي ۽ عطار جو پوئلڳ آهي. هي ورهاست تصوف جي شاعرن جي نوعيت جي اعتبار کان ڪئي وئي آهي. هونئن ته شاعرن جا مزاج ايتري قدر نرالا آهن، جو اهي ان مان ڪنهن به هڪ رنگ کي اختيار ئي نه ڪري سگهندا آهن ۽ جيڪڏهن ائين ممڪن هجي ته اهي حقيقي معنيٰ ۾ شاعر ئي نه ٿين، رڳو پوئلڳ ۽ تابعدار بڻجي رهجي وڃن. خواجہ فريد پهرئين ۽ ٻئي رنگ کي اختيار ڪري، پنهنجو الڳ شاعري جو انداز پيدا ڪيو آهي، جڏهن ته سچل سرمست جو شمار ٽئين طبقي جي شاعرن ۾ ڪيو وڃي ٿو. سعدي ۽ حافظ حقيقت کي مجاز جي رنگ ۾ پيش ڪن ٿا. رومي فلسفيانه ۽ مفڪرانه انداز اختيار ڪري ٿو. علم ڪلام ۽ تمثيل جي ذريعي ان کي دلڪش بڻائي، اهڙي طرح پيش ڪري ٿو جو ان مان عارف ۽ عام ماڻهو به هڪجهڙو متاثر ٿين ٿا. حال کي قال ۾ آڻڻ جي انداز جو هو موجد ۽ خاتم آهي. سچل سرمست منصور جي وات ورتي آهي، جو حال کان ٻاهر نه ٿو رهي. ان جي حال ۽ قال جي وچ ۾ ڪابه وڇوٽي ڪانهي. هڪ سرشاري ڪيفيت ٿئي ٿي، جنهن اظهار جي لاءِ لفظن جو سهارو ته قبول ڪري ٿي؛ ليڪن ان جي فڪر جي راهه ۾ سوچ ويچار جو ڪوبه لمحو نه ٿو اچي. ڪيفيتون بنا ڪنهن گهٽائڻ وڌائڻ جي بيان ڪيون وڃن ٿيون. حال جي غلبي ۽ سچي انداز بيان جي ڪري هن قسم جي شاعري جو اثر فوري طور ٿئي ٿو. هي شاعري جنهن تڙپ ۽ بيقراري ڪيفيت ۾ وجود ۾ اچي ٿي، تقريباً اهائي ڪيفيت ٻڌڻ واري ۾ به پيدا ڪري ٿي ڇڏي. چوته ان ۾ زياده جذبات ۽ جوش بيان جي ڪري هڪ تيز وهڪري واري بلڪ طوفاني درياءَ جهڙي ڪيفيت پيدا ٿي وڃي ٿي، جا ٻڌڻ واري کي پاڻ سان گڏ وهائي کڻي وڃي ٿي. هن شاعري ۾ لفظ ۽ اڪثر تشبيهون ۽ استعارا ساڀيون جا هوندا آهن، مگر فني پهلو ثانوي حيثيت رکي ٿو. ان لاءِ جذبات جي گهٽائي، احساسات، خيالات ۽ تصورات جو وهڪرو غور ۽ فڪر جي مهلت نه ٿو ڏئي. هن قسم جي شاعريءَ ۾ شعور ۽ تحت شعور جي پاڻي ميڙجي وڃي ٿي. هيءَ ڳالهه پهرين ٻنهي طبقن جي شاعرن ۾ ورلي هوندي آهي. ان واسطي انهن وٽ لفظن جي چونڊ ۽ فني پهلو تي غور ۽ فڪر لازمي طور ملي ٿو. ٻين لفظن ۾

ارادي ۽ قصد کي انهن جي ڪلام ۾ ٿورو دخل هوندو آهي. جڏهن ته ٽئين طبقي جي شاعر جي ڪلام ۾ اهڙي ڪيفيت نه ٿي ملي. هيءُ ڳالهه علم ۽ فڪر جي ذريعي ذهن ۾ نه ٿي اچي، دل مان نڪرندي آهي ۽ سڌو سنئون دل تي اثرانداز ٿيندي آهي. پر هڪڙي ڳالهه بنهي ۾ هڪجهڙي آهي ۽ اها هيءَ ته انهن کان متاثر ٿيڻ جي لاءِ دل جي سوزگداز ۽ هڪ اهڙي روحاني ڪيفيت جي ضرورت هوندي آهي، جا هن شاعريءَ مان اثر قبول ڪرڻ لاءِ لازمي آهي. هن جو مطلب هيءُ آهي ته، صوفين جي شاعري بنيادي طور تي انهن ماڻهن لاءِ هوندي آهي، جي تصوف سان دلچسپي رکندا آهن ۽ اهي بنيادي طور ان جا مخاطب آهن، پر بين اهل ذوق وارن تي به ان جو اثر هن لاءِ ٿئي ٿو جو ان ۾ سادا لفظ ۽ انداز بيان سچو ۽ نرالو هوندو آهي ۽ حقيقت کي مجاز جي رنگ ۾ پيش ڪيو ويندو آهي.

خواجه غلام فريد ۽ سچل سرمست بنيادي طور تي ڪٿي نه، پر فن جي اعتبار سان مختلف قسم جا شاعر آهن، پر جي ماڻهو انهن جي شاعريءَ جا مخاطب آهن، انهن جي ذهنيت ۽ ادراڪ ۾ ڪو به نمايان فرق ڪونهي، ڇو ته انهن جي شاعريءَ ۾ روح ۽ مقصد جي هڪجهڙائي آهي. بنهي جو دور ته مختلف آهي، پر تهذيب ۽ ثقافت جو ڪوئي خاص فرق ڪونهي. ماحول ۽ فڪر به هڪجهڙو آهي ۽ بنهي شاعرن جي انسان دوستي انهن کي عوام ۾ هڪجهڙو دلپسند ۽ مشهور بنائي ڇڏيو آهي. صوفي شاعر گهڻو ڪري پنهنجي حال ۾ مستغرق هوندا آهن ۽ مختلف روحاني تجربن مان گذرندا رهندا آهن. ڪڏهن هي حال جو غلبو انهن کي منصور حلاج ۽ عطار وانگر خود فراموشيءَ جي عالم ۾ رکندو آهي ۽ ڪڏهن اها بيخودي انهن کي اهڙي هوشمندي عطا ڪندي آهي، جو رومي وانگر ديوانگيءَ ۾ ڏاهپ جون ڳالهيون ڪرڻ لڳندا آهن. ٻاهرين دنيا جي بي نيازي انهن کي دل جي دنيا ۾ پهچائي ڇڏي ٿي. اندر جي اک انهن تي ٻاهرين دنيا جا اهڙا اسرار کولي ڇڏي ٿي، جنهن تائين عام طور شاعرن جي رسائي ۽ نظر نه ٿي پهچي سگهي. اهي حقيقت ۾ مجاز ۽ مجاز ۾ حقيقت جو مشاهدو ڪندا آهن ته، حافظ ۽ سعدي جي ويجهو نظر ايندا آهن. حال ۾ مستغرق هوندا آهن ۽ منصور وانگر اناالحق جو نعرو لڳائيندا آهن. هوش ۽ بيخودي جي انتها تي پهچندا آهن ته، روميءَ وانگر حيات ۽ ڪائنات جي اسرار جو پردو کڻڻ لڳندا آهن، پر هر حالت ۾ اهي ذهني ۽ فني طور پنهنجي طبقي سان ڳنڍيل رهندا آهن ۽ هر طبقي جي شاعرن جي ڪلام جو گهڻو حصو هن طبقاتي ورهاست جي سرحدن کان ٻاهر ناهي هوندو. انهن جي ڪلام ۾ برابري ته نه هوندي آهي، مگر مقصد هڪ هوندو آهي. ڇو ته انهن جي فڪرمند طبيعت ۽ ذهني لاڙن جي تقاضا هوندي آهي ۽ ان مان سندن ڪلام جي سڃاڻپ هوندي آهي. جهڙيءَ طرح اسان ڏسون ٿا ته، پهرئين طبقي جي شاعرن وٽ مجاز ۽ حقيقت جو فرق ميٽجي وڃي ٿو. ٻئي طبقي جي شاعرن وٽ علمي، فلسفيانه ۽ فڪري پهلو غالب هوندو آهي. هي ٻئي طبقا ان جي

ٻهلوءَ کان بي خبر نہ هوندا آهن، جڏهن تہ ٽئين طبقي جا شاعر اڳهاڙي ترار وانگر هوندا آهن. انهن جو ڏک ڪاٻاري ۽ گهاءُ گهرو هوندو آهي. دل جو معاملو سنئون سڌو دل سان هوندو آهي. اهوئي سبب آهي تہ سچل سرمست جو ڪلام حلاج ۽ عطار وانگر تڙپائيندڙ، غير شعوري ۽ نوري ردعمل پيدا ڪري ٿو. ان وٽ حال ۽ قال جي وچ ۾ ڪابہ وڇوٽي ڪانهي ۽ اهائي ڪيفيت ان جي شعور جو سرچشمو آهي. هو اندر جي روشني سان ڏسي ٿو. الهن وٽ علم ۽ عقل جا سرچشما پنجن حواسن مان نہ ٿا ڦٽن. انهن جي بصيرت جو سرچشمو پنهنجي اندر ۾ ئي آهي. پوءِ بہ تصوف هر طبقي جي شاعرن ۾ هڪ وحدت خيال ۽ مقصد رکي ٿو. هن تمهيد جي ضرورت هن لاءِ پيش آئي آهي تہ خواجہ غلام فريد ۽ سچل سرمست ٻئي صوفي شاعرن جي مختلف طبقن سان تعلق رکن ٿا، پوءِ بہ ٻنهي جي تصوف ۾ ڪو سنڌو ڪونهي. ٻنهي جو روح هڪ ۽ پيغام ساڳيو آهي. فني طور تي اهي مختلف طبقن سان واسطو رکن ٿا. ان لاءِ ضروري آهي تہ اسان هي جاچي ڏسون تہ انهن ٻنهي باڪمال شاعرن ۾ ڪهڙي هڪجهڙائي آهي.

(١) ٻنهي سرائڪي ٻوليءَ ۾ شاعري ڪئي آهي.
(٢) ٻنهي جي شاعري جو موضوع تصوف آهي.
(٣) ٻنهي جي تصوف جي علمي ۽ عملي پهلو ۾ ڪوبہ فرق ڪونهي.
(٤) ٻنهي جي ڪلام ۾ لڳ ڀڳ حال جو غلبو آهي.
(٥) ٻنهي وٽ گهٽ وڌ حقيقت سان گڏ مجاز جو پهلو موجود آهي.
(٦) ٻنهي وٽ پيغام پهچائڻ جو دارومدار زبان ۽ بيان جي سادگي تي آهي.
(٧) ٻنهي جي شاعرانہ حيثيت ۾ ڪوبہ فرق ڪونهي.

هي هڪجهڙائي ان طبقہ بندي جي باوجود آهي، جا انهن جي وچ ۾ تفاوت سان آهي. هتي ضروري معلوم ٿئي ٿو تہ ٻنهي ۾ بظاهر جو فرق نظر اچي ٿو، ان کي بہ ڏٺو وڃي.

(١) سچل سرمست تمام گهڻو منصور ۽ عطار وانگر حال ۾ مست رهي ٿو، جڏهن تہ خواجہ فريد حال جي غلبي ۾ بہ عقل جي سرحدن کي نہ ٿو اورانگهي ۽ عشق جون انتهائي ڪيفيتون بہ ڪيس مجاز جي سرحدن جي ويجهو رکن ٿيون.

(٢) خواجہ فريد جي شاعري ۾ تصوف جي علمي ۽ عملي رخن جي وچ ۾ هڪ توازن قائم ۽ برقرار رهي ٿو، جڏهن تہ سچل جو جذبو هن قسم جي (حدبندين) کي قبول نٿو ڪري. ان وٽ توازن جو مطلب هي آهي تہ قال، حال جي مطابق هجي. پيغام پهچائڻ ان وٽ ثانوي حيثيت رکي ٿو. هن ڪيفيت ۾ هو بلها شاهہ ۽ سلطان باهو سان مشابهت رکي ٿو.

(٣) خواجہ فريد جي ٻولي نج سرائڪي آهي، جڏهن تہ سچل جي سرائڪي زبان تي سنڌيءَ جو اثر نمايان آهي.

(۴) خواجہ فريد فن جي سلسلي ۾ زياده غفلت نہ ٿو ڏيکاري، جڏهن تہ سچل جوش بيان ۽ جذبات جي شدت ۾ اڪثر فن جي تقاضائن کي اورانگهي اڳتي نڪري وڃي ٿو. هڪ جي شاعري تيز ۽ مائي وهڪري واري ندي آهي، تہ ٻئي جي شاعري ڪڙڪندڙ دهشت دريا آهي.

(۵) خواجہ صاحب پنهنجي درد کي وڏو برداشت ٿو ڪري، پر ان کي شيرين بنائي ٿو ڇڏي، جڏهن تہ سچل درد جي تلخي کي تلخ بنائي، ان مان لطف حاصل ڪري ٿو.

هنن ٻنهي شاعرن جي ڪلام جي ڀيٽ ۽ جدا جدا خاصيتن تي نظر وجهبي تہ اسان کي نروعي اختلافات نظر اچن ٿا ۽ اسان ڏسون ٿا تہ هن قسم جو جائزو اسان کي ٻنهي جي شاعري کي سمجهڻ ۾ مدد ڏئي ٿو. ٻنهي شاعرن جي ڪلام جو تفصيلي جائزو، تنقيدي ۽ تقابلي مطالعو تہ هڪ ڪتاب جو موضوع ٿي سگهي ٿو، جو هن وقت ممڪن ڪونهي. هن وقت اسان هن موضوع تي پنهنجي خيالن جو مختصر اظهار ڪريون ٿا.

خواجہ غلام فريد ۽ سچل سرمست ٻئي تصوف ۾ پنهنجي مسلڪ جو اظهار هڪ ئي طريقي سان ڪن ٿا. خواجہ صاحب فرمائي ٿو:

ملوانے دے وعظ بهانے   بيشڪ ساڏا دين ايمانے
ابن العربي دا دستور
عاشق مست مدام ملامي   ڪم سبحاني بن بسطامي
آکپ انا الحق ٿئي منصور

سچل چوي ٿو:

اهو ڪم ڪريجے،   جنهن وچ الله آپ پئيجے
سار نعارا "اناالحق" دا،   سولي سر چڙهيجے
وچ ڪفر اسلام کڏاهان،   عاشق تا نہ اڙيجے
"سبحاني ما اعظم شاني"،   "سچو" سر سليجے

هنن شعرن مان جتي ٻنهي جي مشرب وحدانيت جي هڪ هجڻ جو پتو پوي ٿو، اتي ٻنهي جي انداز بيان ۽ زبان جي اسلوب تي بہ ڪافي روشني پوي ٿي.

خواجہ صاحب چوي ٿو تہ اسان کي ملن جي وعظ ۽ تاويلات سان ڪو واسطو ڪونهي. اسان جو دين ۽ ايمان تہ ابن العربي جو فلسفو آهي، جنهن جي ظاهر پرست ملن کي هوا بہ ڪانہ لڳي آهي. عشاق پنهنجي حال ۾ مست هوندا آهن. اهل ظاهر انهن کي ملامت جو نشانو بنائيندا آهن، تہ ان جي پرواهہ نہ ڪر: بايزيد بسطامي پنجي پتو ۽ 'سبحاني ما اعظم شاني' چئو ۽ منصور وانگر 'انا الحق' جو نعرو هڻ.

سچل جڏهن اهائي ڳالهہ زياده شوق ۽ اظهار جي جوش ۾ چوي ٿو تہ ان جي بيان ۾ زياده شدت اچي وڃي ٿي. هو چوي ٿو تہ "ڪم اهو ڪرڻ گهرجي جو انسان خدا بنجي پوي.

انا الحق جو نعرو هڻ ۽ سوريءَ تي چڙهڻ. عاشق ٻنهي ڪفر ۽ اسلام جي وچ ۾ اڙجي نه پئو. پر اي سچو (سچل) "سبحاني ما اعظم شاني" وانگر توحيد جو راز کولي ظاهر ڪر."

ٻنهي عظيم شاعرن جو بنيادي عقيدو اهوئي آهي، جو انهن جي ڪلام ۾ جاري ۽ ساري آهي ۽ انهن جو سمورو ڪلام انهيءَ هڪ نقطي جو تفسير آهي.

خواجه غلام فريد ۽ سچل سرمست ٻنهي کي پنهنجي پنهنجي پير ۽ مرشد سان والهاڻ محبت آهي. جنهن جو ذڪر ٻنهي پنهنجي ڪلام ۾ ڪيو آهي. خواجه صاحب جو پير طريقت سندس وڏو ڀاءُ حضرت فخر جهان غلام فخرالدين رح هو، جنهن کي خواجه صاحب هميشه هرطرح ياد ڪري ٿو:

فخرالدين مٺل دے شوقوں   دم دم نڪلم دود
وصل فريد کوں حاصل هويا   جب هو گيا نابود

-

بن دلبر شڪل جهان آيا   هرصورت عين عيان آيا
ڪتي حَسَن حُسين شهيد بنے   ڪتي مرشد فخراجهان آيا

چشمان فخرالدين مٺل ديان تن من ڪيتا چور

فخر جهان قبول ڪيتوسے   واقف ڪل اسرار تيوسے
هرجا نور جمال ڏٺوسے   مخفي راز ٿئے اظهار

-

فخر جهان ايڪ رمز سجهائي   ارضي ٿيا هڪ بار سمائي
ظلمت بڻ گئي نوروں نور

سچل جو مرشد سندس چاچو حضرت عبدالحق هو، جنهن جي ذات سچل جي لاءِ هدايت ۽ ايمان جو سرچشمو آهي. هو ان سان عقيدت ۽ محبت رکي ٿو ۽ ان جو اظهار بار بار ڪري ٿو:

هادي مهدي مرشد ميڏا   قادر رهبر هے ڪامل
عارف عبدالحق هے هردم   وچ مريدان شامل

-

پير اساڏا عبدالحق هے   نانءَ هادي دا اور اور
يار "سچل" کوں جو نه منيدے   خارجي اهے هن ڪورڪور

مرشد جو خيال ايندي ئي سچل تي حال جو غلبو ٿي وڃي ٿو ۽ پنهنجي ذات کي تمام اهم سمجهڻ لڳي ٿو. اهڙي عالم ۾ هو پنهنجي ذات ۾ مرشد کي جلوه گر ڏسي ٿو. ڪيس نه مڃيندڙن کي منڪر ۽ خارجي سمجهڻ لڳي ٿو. هو هڪ هنڌ فرمائي ٿو:

هادي هي ميڏا عبدالحق سائين صوفي صاف جو شاهنشاهه ميان
سو علم تنهن توں معلوم نه ٿيا اسرار سڄ ہوئي آگاه ميان

ٻنهي جي ڪلام جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته، انهن کي تصوف جي علمي پهلوءَ کان پوري ڄاڻ آهي. اهي تصوف جي اصطلاحن تي پوري طرح حاوي آهن ۽ انهن جي ڪلام ۾ قرآني آيتون، حضور جن جون حديثون ۽ ٻلارن بزرگن ۽ وڏن صوفين جا قول هرهنڌ پکڙيا پيا آهن. خواجه صاحب فرمائي ٿو:

حسن قبيح سڀ مظهر ذاتي هر رنگ ۾ بي رنگ پيارا
"نحن اقرب" راز انوکا "وهو معکم" مليا هوکا
سمجھ سڄاڻو عالم لوڪا هي هر روپ ۾ عين نظارا
"في انفسکم" سر الاهي "لود ليتم" فاش گواهي
هر صورت وچ رانجهن ماهي کيتا ناز دا ڍنگ پيارا

پير پيغمبر غوث قطب کيا مرسل اوتارا
کرن منادي رو رو کر لا يدرکه، الابصار

خواجه صاحب جو ڪلام مانو ڪنهن تيز درياءَ جي وهڪري وانگر وهي ٿو، پر سچل ٻنهنجي ڪلام جي علمي پهلوءَ کي به سرخوشي جي عالم ۾ مستي ۽ بيخودي جي نموني ظاهر ڪري ٿو. ان جي ڪلام ۾ جبل جي تيز وهندڙ نئن وارو طوفاني وهڪرو آهي، جنهن جو جوش خروش ڏسڻ وٽان آهي:

مولي ري مولي ديکو سڀ مولي
خلق الاشياء وهو عينها تـي ڳالهه اهين دا ڳولا
خلق الانسان علي صورته، ٻن سڄ ٻوئي ٻولا
من عرف لفسه فقد عرف ربه، رمز اهين دا رولا
الانسان سري و انا سره، ساڙ "سچو" اهو چولا

ٻنهي شاعرن جو دلپسند موضوع حسن ۽ عشق آهي ۽ سچ ته هي آهي ته دنيا جي شاعري جو اهوئي موضوع آهي، پر هن هڪ موضوع کي هر ٻوليءَ، هر علائقي ۽ هر ملڪ جي شاعرن ٻنهنجي ٻنهنجي رنگ ۾ ڳايو آهي، ليڪن هي موضوع سدابهار ۽ هميشه نئون آهي. سرائڪي شاعرن به سنڌي شاعرن وانگر حقيقت جي ڳالهين کي قصن ۽ ڪهاڻين جي پردي ۾ بيان ڪيو آهي ۽ هن سلسلي ۾ عوامي ڪهاڻين انهن جي وڏي مدد ڪئي آهي. هتي خواجه فريد جي هڪ ڪافي درج ڪجي ٿي، جا انهيءَ موضوع تي آهي:

نيهن نيپايا سخت ڀرا هے   ٻار اجل سر ڀاري پلو
ڪيچ گيان دي خبر نہ آئي   روندين گل گئي عمر اجائي
ٻار نہ ڪيتم ڪاري پلو
ڏکڙي ڏکڙي آيم پکڙے   تاڏي ڊنڙے نوٻے سکڙي
دلڙي دردين ساري پلو
ڪکرےکنبڙےراهجبل دے   اوکے پينڊے مارو تل دے
سولين ساڑي هاري پلو
ربت ٿلان دي پير ڇالے   جهلڪن چلکن لڪ لڪ چالے
ڀلڙے ڀيوم خواري پلو
روه ڏونگر دبان اوکيان گهٽيان   مارو تل ديان ڏکڙيان پٽيان
وَه وه يار دي ڀاري پلو

هينئر انهيءَ موضوع تي سچل سرمست جي ڪافي ڏسو. ان ۾ خواجہ صاحب وانگر ان لوڪ ڪهاڻي کي درد دل ۾ سمائڻ جي لاءِ پنهنجي مزاج مطابق ڳاڀو آهي ۽ ان ۾ ٻوليءَ جي ادائگي خواجہ صاحب وانگر پنهنجي حيثيت مطابق ڪئي آهي:

ميين تا تيڏڙي آهي، وے پنهل سائين!
سارے شهر ڀنڀور دي، نال ميڏي لا تاهي.
ٻئي پنهل دے ڀرت وڇون، رورو تيسان راهي،
هے هے، ميڏے حال دي، هووے اتان آگاهي!
ڏونگر ڏيسن ڏک دي ساري، گولي دي تہ گواهي.
تن تنهائي جان تے آئي، اوهي نہ ڪوئي واهي.
نال "سچل" دے، سانول سائين، سکهڙا ميل الاهي!

خواجہ صاحب پنهنجن ڪافين ۾ هير رانجهي جي داستان کي طرح طرح جي ڏکن ڏاکڙن، فراق ڦوڙائي ۽ درد عشق جو ذريعو بڻايو آهي، پر سچل ان داستان جو عاشق آهي. ان جي سرائڪي ڪلام جو گهڻو حصو انهيءَ داستان تي مشتمل آهي. ۽ سچ پڇو تہ سندس ڪلام کي ٻن حصن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. هڪ حصي ۾ نج عارفانو ڪلام آهي ۽ ٻئي ۾ هيررانجهو، ٻئي پيا موضوع انهي ۾ لوڻ برابر آهن. ٻنهي جي عشق جي نوعيت ۽ ڪلام جي رنگ کي سمجهڻ لاءِ هن داستان گان ڀرپان خواجہ فريد جا چند شعر ڏسو:

شہ رانجها البيلا   هين دلين دا نگ وے
تيڏے طعنے مهڻے سترين   ڏيوم سارا جگ وے
جهوڪ نہ آندان کين ول جانوان   هير تتي دي تنگ وے

ڪيڏي هار سنگار ڪيومِ   ڪيڏي ڪئي جڪ مڪ وي
نيڙي جوڙا جوڙ نهيڙيسم   دانهان ڪرم رڳ رڳ وي
سول اولڙي مول مُني دي   ڏک اون ڪر وڳ وي
برهون لنبي جڙ ڪر لائي   لون لون دُکدي آگ وي

ﻫر سچل جي ڪلام ۾ تڙپ ۽ بيقراري آهي، ان مان سندس شاعريءَ جو انداز ۽ طبيعت جو رنگ پوريءَ طرح ظاهر ٿئي ٿو:

يار جاني ڙي يار جاني   ول اسان ڏهين پالين!
تيڏي طرفون طعني ڏيندياں   ساڻون سڀ سيالين.
نال اساڏي دلبر سائين   ڳجهيان تيڏيان ڳالين.
مهر ڀوويني يار پيارل   نال اساڏي جالين.
نال "سچو" دي جو ڪيتوئي   تول اهو وت پالين.

ﻫن مختصر ڪافي ۾ جا بيتابي سمايل آهي، ان جو اندازو اهل درد ئي جاڻن ٿا. خواجه صاحب وٽ الهيءَ عشق جو ڪلام ته عام آهي، ﻫر سچل جي ڪلام ۾ مستي، سرشاري ۽ بيخوديءَ جو اظهار زياده آهي. اصل مجاز جو رنگ ڪٿي ڪٿي ڏسڻ ۾ اچي ٿو.

خواجه صاحب ۽ سچل سرمست جي ڪلام ۽ انهن جي تصوف تي ﻫن مضمون ۾ ﻫن ڳان وڌيڪ لکڻ جي گنجائش ڪانهي. ﻫي ﻫڪ ڪتاب جو موضوع آهي ۽ حقيقت ﻫيءَ آهي ته، ان جو حق ادا ڪرڻ مشڪل آهي. ان ڪري انهن جي ڪلام مان جدا جدا اهڙا مثال پيش ڪجن ٿا، جي ٻنهي جي ڪلام جي رنگ سمجهڻ ۾ مدد ڏيندا.

وحدانيت صوفيانه شاعري جو مرڪزي نقطو آهي ۽ وحدت الوجود توحيد جي فلسفي جي جان آهي. خواجه صاحب ﻫر طرح پنهنجي ڪلام ۾ پنهنجي عقيدي جو اظهار ڪيو آهي. سندس ﻫڪ ڪافيءَ جو انتخاب حاضر آهي:

ﻫر صورت وچ دلدار ڏٺم
ڪل يار اغيار ڪون يار ڏٺم

ڪٿ جوهر تي ڪٿ عرض ڏٺم   ڪٿ سنت نفل تي فرض ڏٺم
ڪٿ صحت ڏٺم ڪٿ مرض ڏٺم   ڪٿ پهت اتي بيمار ڏٺم
ڪٿ بطن بطون نُوور ڏٺم   ڪٿ زاهد تي مخمور ڏٺم
ڪٿ ملان تي منصور ڏٺم   ڪٿ چوب وسن تي دار ڏٺم
ارواح نفوس عقول ڏٺم   انسان ظلوم جهول ڏٺم
معقول ڏٺم منقول ڏٺم   اقرار ڏٺم انڪار ڏٺم

سچل سرمست انهيءَ راز کي هن طرح بيان ڪري ٿو:

اونـي انـدر اونـي باهـر | اونـي آهـا سُـوبـسُـو
هرڪنهن جـاه ظهور تنهن دا | هـرڪنهن ڪوچي سُوبتسُو
آپ پهريندا لـڪـيـن لباسان | هرڪنهن خـانـے خُوبتخُو
اونـي رونـدا اونـي هسدا | صـاحـب سـونـي هُوبتهُو
"وهو معڪم" اها بـشـارت | جـانـب وسـدا جُـوبتجُـو
آپ ڪنون ڪڏان خيال نہ باهر | "سـچـل" بـهـنـدا روبـرو

عشق بابت ٻنهي شاعرن جو تصور هڪجهڙو آهي، ليڪن خواجہ صاحب مجاز جو رنگ ڏني، هڪ اهڙي رنگيني ۽ دلڪشي پيدا ٿو ڪري، جو سندس ئي حصو آهي.

عـشـق لـڳـا گـهـر وسريـا | زر وسـري ور وسـريـا
گذرے نـاز حسن دے مـائے | زہـور تـربـور وسـريـا
وسرے ڪجلے سرخي ميندپان | بـولا بـيـنـسـر وسـريـا
دبـر ڪنشت دوَاره مـنـدر | مـسـجـد مـنـبـر وسـريـا
ويسان ڪيچ فريد نہ مڙسان | سـچ بـر دا ڏر وسـريـا

اهوئي عشق جڏهن سچل جي دل ۾ پنهنجو زور ڏيکاري ٿو تہ هو بيخودي جي عالم ۾ چوي ٿو:

تـيـڏے عشق مچايا شـور | اڏر اَلنـبـي اسـمـان لـڳـي
پـر پـيـالا مـحـبـت والا | زهـر پـلايـا زور
جس تن لڳڙي سو تن جائے | ڪيا ڪوئـي جائے هـور
بت اساڏا ڪيتا بـيـراڳـي | تيڏے چشمان والے چـور
لـڪان دے وچ صحيح سڃاتڻ | عـجـب رڪـاوت آٿـور
دردمـنـدان دي دل تـے | "سـچـل" بـره پچيندا بـور

وحدت جو اثبات ۽ اقرار تصوف جو هڪ خاص مضمون آهي، جو خواجہ صاحب پنهنجي شاعريءَ ۾ بار بار دهرايو آهي ۽ هر هنڌ ان جو انداز بيان دلڪش آهي. انداز بيان جو هي نمونو خواجہ صاحب جي شاعريءَ جو هڪ اهڙو اهڃاڻ آهي، جو لڪائي بہ نہ ٿو لڪي. سندس ڪلام ۾ اثبات جو رنگ ڏسو:

سـب صـورت وچ وسـدا ڍولا ماهـي
دل اسـاڏي ڪـسـدا ڍولا ماهـي
رنگ برنگي اس دے ڏيرے | آپے رانجها هير تہ ے ڪيڙے
لڪ چپ پـيـهـد نـہ ڏسدا ڍولا ماهـي

آپ هے هجر تے آپ هے میلا   آپ هے قیس تے آپ هے لیلا
آپ آواز جرس دا ڈولا ماهي

آپ هے مطرب مجلس ڪافي   آپ موحد صوفي صافي
منڪر هوڪر هسدا ڈولا ماهي

راول يار پروچل سانول   آکر هر هر آن اسان ول
دل کس کس ول نسدا ڈولا ماهي

اهوئي موضوع سچل کي پيارو آهي، جو هر طرح سان ان کي دهرائي ٿو. هڪ ڪافي ۾ نفي جي ذريعي اثبات جو اظهار ڪندي چوي ٿو:

تاب ڪنون بےتاب میان   مین تاب ڪنون بے تاب
نا مین گويا نا مین جويا   نا مین سوال جواب
نا مین خاڪي نا مین بادي   نا مین آگ نہ آب
نا مین جني نا مین انسي   نا مائي نا باب
نا مین سني نا مین شيعا   نا مین ڏوهہ ثواب
نا مین شرعي نا مین ورعي   نا مین رنگ رباب
نا مین ملا نا مین قاضي   نا مین شور شراب
ذات "سچل" دي ڪيهي پڇدئين   ... لاسے نا نا ياب

اهائي ڳالهہ هڪ هنڌ اثبات جي رنگ ۾ چئي ويو آهي ۽ اتي بہ سندس جوش بيان جو ساڳيوئي حال آهي:

هوش ڪنون بيهوش   مين بيهوش
ڪڏان زاهد ڪڏان عابد   ڪڏان نوشا نوش
ڪڏان هجر فراق ڏسيندا   ڪڏان غوش آغوش
ڪڏان دلبر دور گهتيندا   ڪڏان گوشا گوش
ڪڏان جام ڪنارے ڏيندا   ڪڏان بوشا پوش
ڪڏان موج وهيندے مانبي   ڪڏان جوشا جوش
ڪڏان "سچل" جاه نہ لهندا   ڪڏان دوشا دوش

فراق تہ صوفين جو هڪ دائمي مسئلو آهي. ڪڏهن ڪڏهن انهن جي ڪلام ۾ وصال جي ڪيفيت بہ ملي ويندي آهي. خواجہ صاحب وٽ اڪثر مجاز جو رنگ غالب رهي ٿو ۽ هو فطرت سان تمام ويجهو ٿي وڃي ٿو ۽ جڏهن هو فطرت جي ويجهو ٿئي ٿو تہ ڪڏهن داستان گوئي کي ڪمال تائين پهچائي ڇڏي ٿو. هير رانجهي جي داستان ۾ وصال جي ڪيفيت ملاحظہ فرمايو، ليڪن هتي وصال جي تہ ۾ بہ اداسي جي هڪ لهر ڊوڙندي محسوس ٿئي ٿي، جا وصال جي ڪيفيت ۾ هڪ وڇوڙو پيدا ڪري ٿي ڇڏي:

رانجهن ماهي تخت هزارون
مين ڪارڻ اِتْ آئي

بختين ڀاڳ سهاڳين سگهڙين — سين ول مُنڊ ولائي
سينڌان مانگهان سر چڙهه بولن — والين سو ول ڀانئي
ڳانئي ناز نواز دي ڳا هني — ڀانئي ڀا لمڪائي
ڀا ڪجلا لا سرخي دانڙي — ڏيکي تي مسکائي
مدتان ڀڄي شام سلوني — جهوڪ نون آن وسائي

خواجه صاحب محبوب جي آمد کان پوءِ جي ڪيفيت کي جنهن خوبصورت ۽ مؤثر انداز ۾ بيان ڪيو آهي، اها ڪيفيت ٻڌڻ ۽ پڙهڻ واري جي ذهن ۾ هڪ اڻ مٽجندڙ نقش ڇڏي ٿي وڃي، ليڪن سچل جي لاءِ محبوب جي اچڻ جي خبر ئي ڪافي آهي (يعني ڪيس نانءُ نهال، پسڻ تان پري ٿيو) بلڪ هو هن اُميد تي ته شايد ڪو محبوب جي اچڻ جي خوشخبري ٻڌائي، هر واٽ ويندڙ کان پڇڻ لڳي ٿو:

آ پانڌي ڪر نال اسا ڏي — ڪائي ڳالهه سڄڻ دي آوڻ دي
هجر تيڏي سرا حال وڃايا — اتان رُت آئي ساوڻ دي
خوب بسنت بهار جو کليا — هڻ آئي سند ملاوڻ دي
مين غريب نماڻي نون ناهين — قوت حرف الاوڻ دي
نال "سچو" دي سنيال سائين — ڪر ڪائي نيهن نڀاوڻ دي

ٻنهي شاعرن جو ڪمال اتي نظر اچي ٿو، جڏهن هو ڪنهن ڪيفيت کي پوري گهرائي سان محسوس ڪري جذبي ۽ احساس جي سنگم سان گڏ لفظن جي جامو پهرائين ٿا. اها ڳالهه انهن جي ڏکين ڪافين ۾ نظر اچي ٿي. خواجه صاحب جي ڏکين ڪافين جو تعداد گهٽ ته ڪونهي، ٻر پهريائين خواجه غلام فريد جي ڏکي ۽ مشهور ڪافي پيش خدمت آهي:

ميڏا عشق وي تون ميڏا يار وي تون — ميڏا دين وي تون ايمان وي تون
ميڏا جسم وي تون ميڏا روح وي تون — ميڏا قلب وي تون جند جان وي تون
ميڏا ڪعبه قبله مسجد منبر — مصحف تي قرآن وي تون
ميڏي فرض فريضي حج زڪواتان — صوم صلوات اذان وي تون
ميڏي زهد عبادت طاعت تقويٰ — علم وي تون عرفان وي تون
ميڏا مانول منڙا شام سلونا — من موهن جانان وي تون
ميڏي آس اميد تي کٽيا وٽيا — تڪيه مان تي تران وي تون
ميڏا ڏک مک روون ڪلڻ وي تون — ميڏا درد وي تون درمان وي تون

ميڏا خوشيان دا اسباب وي تون   ميڏے سولان دا سامان وي تون
ميڏا حسن تے ياڳ سهاڳ وي تون   ميڏا بخت تے نام نشان وي تون
ميڏے ٽڏڙے ساه تے مونجهہ منجهاري   هنجون دے طوفان وي تون
ميڏي ميندي ڪجل مساڳ وي تون   ميڏي سرخي بيڙا پان وي تون
ميڏا اول آخر اندر باهر   ظاهر تے پنهان وي تون

اهڙي ئي سمايل ڪيفيت سچل جي هڪ ڏکي ڪافي ۾ سندس پنهنجي ئي انداز ۾ ظاهر ٿئي ٿي:

اڪيان ڪول تماشا ويکين   صاحب صورت ساري هے
ايڏون اوڏون اهوئي دلبر   چوطرف چوڌاري هے
ڪٿے بلبل ڪٿے گل گل   ڪٿے باغ بهاري هے
ڪٿي گوشے گهن ڪر بيٺا   ڪٿے شاه شڪاري هے
ڪٿے ورد دوزانو ڪيتا   ڪٿے سيل سواري هے
ڪٿے شيخ مشائخ   ڪٿے حافظ ڪاتب قاري هے
ڪٿے مغ برهمڻ   ڪٿے ظاهر ذوق زناري هے
ڪٿے دلق درويشي بهرے   ڪٿے پٽ پهاري هے
ڪٿے تخت تڪبر ڪردا   ڪٿے پاڪ پيناري هے
ڪٿے لڪ لڪوتي فردا   ڪٿے مشڪ مشاري هے
ڪٿے چند ستارے اوجل   ڪٿے سج سونهاري هے
ڪٿے هرڪائي بولي بولے   ڪٿے گنگ گذاري هے
ڪٿے معشوق تے عاشق   ڪٿے ناز نظاري هے
اوئي ناچ نچيندا ناچو   اوئي ڪيل ڪلاري هے
اوئي ڳاوے اوئي وڄاوے   اوئي سنگ سيڪاري هے
اوئي خاڪ مليندا مُنهن ڪون   اوئي عطر عطاري هے
اوئي لڙدا اوئي وڙهدا   اوئي اهو ملحاري هے
اوئي ڪعبہ اوئي بت خانہ   اوئي سنگ ديواري هے
آپے اندر آپے باهر   اے او سب ڏبکاري هے
ڪٿے ڪيوين ڪٿے ڪيوين   ميڏا محب مڪاري هے
سون وچون سو زيور ٿهندے   هرڪنهن نانءُ اجاري هے
اوئي ”سچو“ سچ بوليندا   اوئي سبد سنواري هے

غم الم ۽ جور ستم بہ عشق جو لازمي حصو آهن. صوفي شاعرن جي ڪلام ۾ هي بہ عشق جي عجيب جو انداز آهي. خواجہ صاحب جي ڪلام ۾ هجر ۽ فراق جي بيان ۾ محبوب

جي جوروجفا جو بيان به ان جي طبيعت جي رنگ ۾ سمائجي شاعرانه انداز اختيار ڪري ويو آهي:

ڪيا عشق اڙاه مچايا هے
هر روز اے سوز سوايا هے

سر تن من ڦوڪ جلايا هے   سُتا جوبن مفت گنوايا هے
پيڙي دلڙي مار منجهايا هے   دم دم وچ درد سوايا هے

-

ست سيج اڪيلي هوت نسے   غم هاڪر جهولي عيش کسے
گل هار ڦلان دا نانگ ڏسے   ڏکي قسمت سيِ ڏک لايا هے

-

سوڻا سانگ هجر دي مار ڳيا   يڪ باري يار وسار ڳيا
ڪر راز نزار خوار ڳيا   تتي بيوس بار سهايا هے

-

اها دلڙي عشق دي ڪُنڙي هے   غمان سنڙي تے ڏکان گهتڙي هے
ما ڏتڙي شوق دي گهڙي هے   جنهن صبر آرام وڃايا هے

-

دل لانوڻ حال وڃاوڻ هے   سک ڏيوڻ تے ڏک پانوڻ هے
غم کانوڻ درد نياوڻ هے   نيڙا بيشڪ ڪوڙ اجايا هے

-

سوهڻے ٻاجهه 'فريد' قرار ڳيا   ڪم ڪار سڀو گهر بار ڳيا
سڀ ناز نواز سينگار ڳيا   سر بار ڏهاڳ سهايا هے

ليڪن سچل جو مزاج منصوري ۽ عطاري آهي. ان وٽ جور و جفا جو هي انداز انساني تصور ڪان اڳتي جي ڳالهه آهي. هو هن ڪيفيت جي تفصيل ۾ هليو وڃي ٿو ۽ منصور وانگر ڏک سور ڪلي سر تي ڪڻي ٿو. جنهن جي لاء منصور جو عشق درڪار آهي. سچل جي هيء ڪافي ڏسو ته منصور جي دردناڪ قتل جو منظر اکين آڏو سامهون اچي ٿو ويهي:

بات بره دي ايهي   ايهي عجب جيهي!
مل معشوقان مصلحت ڪيتي   عاشق قتل ڪريسون
قتل ڪنون جو پڇے تنهن کون   شهر ڍنڍورے ڏيسون
ڪنون ڍنڍورے پڇے تنهن کون   سولي سر چڙهيسون
سولي ڪنون جو پڇے تنهن کون   لهرين وچ لڙهيسون
لهر ڪنون جو ٻاهر آيا   رمز آهين دي ريهي
ايهي عجب جيهي!

لهر ڪنون جو بچي تنهن کون
آتش وچ جو ست تنهن کون
ڦوڪ اڙاهه مچا تنهن دي
خاڪ عاشق اکيان دے وچ
عاشق سو جو سرمه ٿيوے

آتـــش وچ ستـيـسـون
ڦوڪ اڙاهـ مچيـسون
وائيـن خـاڪ اڏيـسـون
سرمه جوڙ کے پتيـسـون
ڳالهه اهيـن دي ڪيـهي
ايهي عجب جيهي!

سنيان صـبـح دے ويلے
شبا شب تهين دے پچون
وچ لتـان دے عاشق شودا
اول هشيان ڏے کر پچے
نال تهين دے جهيڻي ونـي

عاشق پڪڙ تيـار ڪرسون
نوجان حسن چڙهيـسون
ڦاهو قـيـد ڪريـسون
اي منـصـوبه چليـسون
آپے ڪـر سون تيـهـي
ايهي عجب جيهي!

چلو وے سنيان عاشق کيتے
وچ درياء لوهو دے تنهن کون
ڏوبين نال ڏوا تهين کون
غوطے کنون جو بچے تنهن کون
بـڏڻ کنون جـو باهر آيا

سرها سيت مـلـيـسون
ڏوبـان نـال ڏويـسون
غـوطـے خـوب ڏويـسون
ڏے کر لـت پـڙيـسون
ڳالهه ڪـربچے ڪيـهـي
ايهي عجب جيهي:

رنگـا رنـگ نـقـاشـي والا
هڏے گڏے تنهن عاشق دے
چارئي بازو ڪرکے ڏاکے
سر عاشق دا تنهن دے آتون
خون دي قيمت اسان ٿيوسے

محلا ايڪ بڻيـسون
وت تنہے ڪام ڪريـسون
پوڙي جـوڙ جـڙيـسون
دڪـي درس ڏريـسون
قـتـل تـيـا پـرڏيـهـي
ايهي عجب جيهي!

عاشق آهـو معشوق شڪاري
رمـزان غمزان مژگان والـے
نام الله دے نال عاشق کون
هتهين اپڻے گهن عاشق دي
بوٽيان ڪرکے آتش دے وچ
سيخين اتبون لاهـ. ڪراهڻ
تل قل دا ڳيـا ذرا پـرزا

اهـو شـڪـار ڪريـسون
تنهن کون تير مـريـسون
چـا تـڪـبـير ڳـهـتيـسون
چـا وت ڪـل ڪلـيـسون
سيخين سـر چڙهـيـسون
تـل قـل ڪر ونـڊيـسون
جـان جـگـر وچ پـيـهـي
ايهي عجب جيهي!

اصل ڪنون جو ساڏا آها — ”سچل“ يار پڇيسون
وچ درازين جاه تهين دي — تنهن ڪون ووڙ لڌيسون
ٿي ملاقي نال تنهين دے — سارا وره ونڃ پيسون
اهو اساڏا اسان آهين دے — عشق ڪيتوسے نيهي
ايهي عجب جيهي!

هن مختصر جائزي ۾ هن ڳالهه کان وڌيڪ پيٽ ۽ ٻنهي شاعرن جي ڪلام جي جزن جي هڪجهڙائي ۽ اختلاف بيان ڪرڻ جي گنجائش ڪانهي، پر هي يقين آهي ته سندن ڪلام جي رنگ ۽ مختلف رخن تي ايتري روشني وڌي وئي آهي جو اهل ذوق سان انهن جي شاعريءَ جي خاصيتن ۽ تصوف جي باري ۾ ضروري تعارف ٿي ويو آهي. آخر ۾ رڳو هڪ ۽ آخري ڳالهه رهجي وڃي ٿي، ان کي ظاهر ڪري ڇڏڻ به ضروري معلوم ٿئي ٿو، ڇو ته ان سان ٻنهي شاعرن جو باهمي تعلق معلوم ٿيندو.

سنڌي شاعري ۽ ادب جي مشهور محقق ڪلياڻ آڏواڻي سچل جي حالات زندگي قلمبند ڪندي لکيو آهي ته، ”سچل سرمست ۽ خواجه غلام فريد ٻئي فاروقي آهن. خواجه صاحب جا وڏا پهريان سيوهڻ ۽ ان کان پوءِ ٺٽي ۾ رهيا. بعد ۾ ان خاندان جي شاخ بهاولپور ۾ وڃي رهي. خواجه غلام فريد ان شاخ جي هڪ مشهور خاندان جو چشم و چراغ آهي. اهڙيءَ طرح سچل سرمست ۽ خواجه غلام فريد جا خاندان مٿي وڃي پاڻ ۾ ملن ٿا.“

هن تحقيق وڌيڪ نئين تحقيق جا دروازا کولي ڇڏيا آهن. جن اهل علم ۽ محققن کي هن ڳالهه سان اختلاف هجي، اهي ڇنڊڇاڻ ڪري مٿين دعوا کي رد يا قبول ڪري سگهن ٿا. ليڪن هنن ٻنهي شاعرن جي وچ ۾ هڪ ٻيو به لاڳاپو آهي، جنهن کي واضح ڪري ڇڏڻ به ضروري آهي.

هڪ ٻيو تعلق جيڪو خواجه غلام فريد جو سچل سرمست سان آهي، اهو به گهٽ ڪونهي. اهو تقدم ۽ تاخر يعني اڳي ۽ پوءِ زماني جو آهي. اتر سنڌ جو اهو علائقو، جنهن ۾ سرائڪي زبان هلندي اچي ٿي (رياست بهاولپور کان جتي خواجه صاحب جي زندگي گذري) بلڪل سليل علائقو آهي. انهن علائقن ۾ زبان کان علاوه تاريخ ۽ ثقافت جا رشتا قائم رهيا آهن ۽ خواجه فريد جي زماني ۾ اهي اڄ جي مقابلي ۾ زياده مضبوط هئا. اڄ سرائڪي زبان جي علائقي ۾ رهڻ وارا ماڻهو سنڌ جي سرائڪي شاعرن کان ايتري قدر واقف نه آهن، جيتري قدر سنڌ جا ماڻهو سلطان باهو ۽ خواجه فريد جي ڪلام کان هميشه پوريءَ طرح واقف رهيا آهن ۽ اڄ به انهن جي شعر سان سندن دلچسپي گهٽ ڪانهي. سنڌ ۾ بلها شاهه، سلطان باهو ۽ خواجه فريد جو ڪلام شهرن ۽ واهڻن ۾ هڪجهڙو مقبول ۽ مشهور آهي.

خواجه صاحب سنڌي زبان سان به واقف هو. سندس ڪلام ۾ ڪجهه سنڌي ڪافيون به آهن. اهڙيءَ طرح سچل جي ڪلام سان ان کي گهڻي دلچسپي هئي، جنهن جو ثبوت سندن ديوان

جي مطالبي مان ملي ٿو. خواجہ صاحب جي ڏکڻي ڪافي ۾ دلچسپي بظاهر سچل جي زيراثر معاوضہ ٿئي ٿي. ان کان سواءِ خواجہ صاحب سچل جي سنڌي ۽ سرائڪي ڪافين جي پيران بہ ڪافيون چيون آهن. انهن جا ڪجھ مثال هيٺ ڏجن ٿا. خواجہ صاحب جي جنهن ڪلام جو مطلع هيٺ درج ڪيو وڃي ٿو، اهو سچل جي زمين ۾ آهي:

خواجہ غلام فريد:

هردم وسين پيا ساڏي ويڙے — دليان تے ديدان تيڏے ديرے

جنڏڙي چٹي فريد ھے مشڪل — ويڑھيا عشق اوپڑے

سچل سرمست:

وسين اساڏڙي ويڑھي — تيوين نمائي دي نيڑي

سبق وساريا سچو ڪون سارا — تيڏي سو عشق اوپڑي

ھڪ ٻيو مثال ڏسو:

خواجہ فريد:

ساڏي دل قير ڏي — جيوين ڪس نيتي ڪيو قابو ڪيتيءَ

ڏوہ ورائين وبڻ الينديڻ — ڏيکڻ سيتي تريڙهي پينديڻ

ڏي دڙڪے رت پيتيءَ

انهيءَ انداز جو ڪلام سچل وٽ بہ موجود آهي:

يار ديواني چا ڪيتيءَ — بي تا ڪيهي آکائين ڳالھ

چشمان دي چوپڙ پٹر ڪراهڻ — ساري بازي جيتئي

دلبر سائين مشتاقان دي — رت دلين دي پيتئي

دردمندان دي دلڙي دلبر — نال نگاهان نيتئي

اپئي محبت سهٹا سائين — نال ”سچو“ دي سيتئي

ھڪ ٻيو مثال ساڳئي قسم جو پيش ڪجي ٿو:

خواجہ فريد:

دستون پير مغان دي پيتم عشق دا جام

گذرے فرض فريضے سنت ڪون پي سلام

ھي ڪلام سچل جي زمين ۾ ئي نہ پر هن سنڌي ڪلام جي تتبع ۾ چيو ويو آهي:

پاڻ ڪريان جي پڌرو، ڪرن مڙيئي قتلام

جدا جماعت کان، آهيان پاڻ امام

دم نہ اکيون دين ٿيو، ڪفر نہ ڪو اسلام

فارغ آهيان فرض کان، سنت کي بہ سلام

سچو آهيان سچ ۾، ناهي حلال حرام

اهڙيءَ طرح سچل جي سنڌي شعر جي پيٽ ۾ خواجہ صاحب جا شعر ڏسو تہ اوهان کي اندازو ٿي ويندو تہ خواجہ صاحب سچل کان استفادو ڪيو آهي.

خواجہ صاحب:

ڏکڙيـن ڪارڻ جائي هـو ۽ سولـيـن سانگ سمائي هـو

هي شعر سچل سرمست جي هن سنڌي شعر جو ترجمو آهي:

آءٌ چو ڏکن ڪاڻ جائي آهيان سورن ڪاڻ سـمائـي آهيان

اهڙيءَ طرح خواجہ صاحب جي ڪافي جو هڪ شعر ڏسو:

تني تابع خلقت سڀ، تا يي ڪيا تي پيا، هي گـر تي مطلب

هي بہ سچل جي ڪافي جي هن شعر جو ترجمو آهي:

توڙي پنيءَ لڳي سارو جڳ، تہ بہ ڇا ٿيو؟ ناهي ميتا ۾ مطلب

مطلب تہ خواجہ صاحب پنهنجي هڪ اڳين بزرگ ۽ عظيم شاعر هجڻ جي ڪري سچل سرمست کان ڪافي استفادو ڪيو... خواجہ فريد بہ پنهنجيءَ جاءِ تي هڪ عظيم شاعر هـو. سندس پنهنجي ڪلام جو رنگ نرالو آهي. سچل سرمست وانگر هـو بہ عظيم شاعر آهي. انهن ٻنهي شاعرن جو ڪلام پنهنجي قسمين قسمين خاصيتن جي بنا تي علاقائي حدن مان ٽپي بين الاقوامي سرحدن ۾ داخل ٿي چڪو آهي، ڇو تہ انهن جي شاعري عشق جي عظمت ۽ انسان دوستي جو اهو معيار قائم ڪيو آهي، جو ڪنهن علائقي تائين محدود نہ ٿـو رهي سگهي. اسان کي کپي تہ انهن جي شاعري جي "انسان دوستي" واري پهلو کي زيادہ اجاگر ڪريون ۽ انهن جي پيغام تي عمل ڪري، ذهن ۽ قلب ۾ پاڪائي ۽ روحاني سڪون حاصل ڪريون، جيڪو اڄ جي دنيا ۾ اڻ لڀ آهي ۽ جنهن جي ڳولا ۾ نئين دنيا جو روح ڀٽڪندو رهي ٿو.

(ترجمو: عبدالرسول قادري بلوچ)

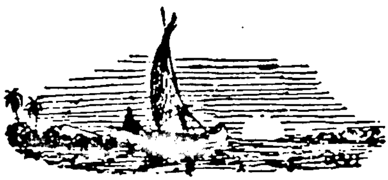

انڊيا آفيس لئبريري لنڊن ۾ سنڌي قلمي ڪتاب

غلام محمد لاکو

جڏهن کان فاتحن جو هي دستور رهيو آهي ته اهي سڀ کان اول مفتوحن جي علم ادب کي نشانو بڻائيندا آهن. سنڌ سان به هر ڀيري هي دستور لاڳو رهيو، ليڪن انگريزي يلغار سان ائين نه ٿيو. انگريزن سنڌ کي فتح ڪرڻ بعد هتي جي علم ادب کي ناس ڪرڻ بجاءِ انگلينڊ جا ڪتبخانا ۽ ميوزم سينگاريا. هند توڙي سنڌ جا ڪتابي ذخيرا هونئن ته ان ملڪ جي متعدد ڪتبخانن ۾ موجود آهن، ليڪن لنڊن شهر جي ٻن مرڪزن -- انڊيا آفيس لئبريري ۽ برٽش ميوزم کي هن خطي جي اتهاس ۽ ساهت سان ڪجهه زياده حصو پلئه پيو ٿو ڏسجي. انگريزن دنيا جي ڪنڊڪڙڇ مان جيڪو علم آندو، ان متعلق اڳتي هلي پوءِ جدا جدا عالمن ڪيٽالاگ تيار ڪيا ۽ فهرستون ٺاهيون. ان ريت واسطيدار ملڪن جي ٻولين ۽ ساهت جي اڀياس ۾ مدد ملي. ابتدا ۾ لنڊن ۾ گڏ ڪيل فارسي ۽ فارسي مخطوطن بابت ايٿي ۽ ريو ڪم ڪيو. ان سان گڏ ڪجهه ٻين ماهرن وري هند جي مقامي ٻولين بابت ڪم جو آغاز ڪيو ۽ لنڊن ۾ موجود قلمي ڪتابن بابت ببليوگرافيز ۽ ڪيٽالاگ تيار ڪيا ويا. برٽش ميوزم ۾ موجود هند جي ڏيهي ٻولين جي قلمي ڪتابن بابت، سال ١٩٠٥ع ۾ جي. ايف. بلم هارڊٽ هڪ ڪيٽالاگ شايع ڪيو(١). انڊيا آفيس واري قلمي ذخيري متعلق متعدد عالمن ڪم ڪيو آهي، تاهم ايس. سي. سٽن جي گائيڊ کي بنياد بڻائي(٢) تازي دور ۾ ڊاڪٽر ڪرسٽافر شيڪل اتي موجود "پنجابي ۽ سنڌي" قلمي ڪتابن بابت هڪ نادر ڪيٽالاگ شايع ڪيو آهي(٣).

ڊاڪٽر سي. شيڪل لنڊن يونيورسٽي جي اسڪول آف اورينٽل اينڊ آفريڪن اسٽڊيز ۾ ڪم ڪري ٿو. کيس سنڌ جي سرائڪي ادب تي سٺي مهارت حاصل آهي. ان ڏس ۾ سنڌس

(1) J.F. Blumhardt: "Catologue of the Marathi, Gujrati, Bengali, Assamese, Oriya, Pushtu & Sindhi Manuscripts in the British Museum" London, 1905.

(2) S.C. Sutton: "A Guide to India office library", London 1967.

(3) Dr. Schackle "Catologue of the Panjabi & Sindhi Manuscripts in the India office library", 1977.

هڪ ڪتاب پڻ ملتان مان ڇپجي چڪو آهي(۱). انڊيا آفيس لئبريري متعلق پنهنجي گائيڊ ۾ "سٽين" ٻڌايو هو تہ اتي چاونجاهہ پنجابي ۽ اوڻيهہ سنڌي قلمي ڪتاب رکيل آهن، ليڪن ڊاڪٽر شيڪل هن عنوان تي وڌيڪ گهرائي ۾ وڃي ڪم ڪيو آهي، ۽ ٻڌائي ٿو تہ انڊيا آفيس لئبريري ۾ صرف سورنهن قلمي ڪتاب موجود آهن. اسان کي مدد ۾ مهراڻ جناب نفيس احمد شيخ جي ٿوري سان، ڊاڪٽر شيڪل جو تيار ڪيل ڪيٽالاگ مطالعي لاءِ مليو ۽ ان جي حوالي توڙي تحقيق ذريعي، هتي انهن سورنهن مخطوطن جو مختصر تعارف ڪرائجي ٿو.

ذڪر هيٺ ايندڙ مخطوطن جو واسطو گهڻي ڀاڱي اسلامي دور سان آهي. سنڌيءَ لاءِ عربي رسم الخط ڪڏهن رائج ٿيو، ان متعلق ڪاٻہ مناسب معلومات مهيا ڪانهي. ليڪن اندازو آهي تہ ارغوني گهل بعد، سنڌي زبان ۽ ساهت تي جا مصيبت آئي ۽ قهر نازل ٿيو، ان سبب هتي جي عالمن ۽ اديبن کي پنهنجي مادري ٻوليءَ جي بچاءَ جو فڪر دامنگير ٿيو. ان پس منظر ۾ سنڌي زبان ۾ تصنيف ۽ تاليف جي ابتدا ٿي. ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي زماني ۾، سنڌي زبان جي تحريري ذخيري ۾ اجا بہ واڌارو ٿيو. برٽن ان متعلق لکيو هو تہ:

"تڏهن ڪاٻہ اهڙي ڏيهي زبان ڪانہ هئي، جنهن ۾ سنڌيءَ کان گهڻيون يا وڌيڪ ڪارآمد تصنيفون هجن. ان جو گهڻو حصو خاص ڪري عربيءَ مان ڪيل ترجما ۽ مذهبي تصنيفون آهن. سنڌ ۾ ڪيترا ڪتاب ملندا، تنهن جو اندازو ڪرڻ مشڪل آهن. ٻہ ٻن-ٽن سون کان گهٽ هٿ ڪونہ ايندا" (۲)

سنڌ ۾ اسلامي دور جي خاتمي ڏاري، سنڌي زبان ۾ ڪتابن جي تعداد ۽ انهن جي ڪيفيت متعلق، برٽن جو هي حوالو نهايت ئي قيمتي آهي. اهوئي ڪتابي ذخيرو هو ۽ ڪتاب هئا، جن کي ميڙي چونڊي انگريزن پنهنجا ڪتبخانا ناهيا ۽ ميوزم سينگاريا. اڄ جيڪڏهن اهو سمورو ذخيرو ڪٺي دستياب ڪونهي، تاهم انهن مان ڪو حصو ٻيتي بہ اسان کي ملي وڃي تہ هوند اسين پنهنجي علمي تاريخ جا ڪيئي خال پرڻ ۾ سڦل ٿي وڃون. اهڙي اپياس ذريعي-سنڌ جي ادبي تاريخ، سنڌي ساهت جي حقيقي اپياس، سنڌي الف-بي جي اوسر، سنڌي زبان ۾ ڪتب نويسي ۽ سنڌي مصنفن، عالمن ۽ ڪاتبن متعلق مطالعي ۾ ڪافي مدد ملي سگهي ٿي!

ڊاڪٽر شيڪل جو مذڪور اپياس، ان ڏس ۾ اسان جي ڪارائتي مدد ڪري ٿو. هو صاحب انڊيا آفيس ۾ موجود سنڌي قلمي ذخيري بابت لکي ٿو:

---

(1) Dr. Schackle: "Styles & Themes in Siraiki Poetry of Sindh" Bazam-e-Saqafat Multan.

(۲) "سنڌ ۽ سنڌو ماٿر ۾ وسندڙ قومون"، ترجمو محمد حنيف صديقي، ص ۱۳، سنڌي ادبي بورڊ ۱۹۷۱ع.

"Apart from the Risalo of Shah Abdul Latif, the greatest of Sindhi poets, the majority of the manuscripts resemble the Muslim Panjabi manuscripts in being versified Islamic treatises, the main emphasis being on the works of Makhdum Muhammad Hashim of Thatta and his disciples" (p-ii).

ڊاڪٽر شيڪل ابتدا ۾ پنجابي ۽ ميڪ مخطوطن جو ذڪر ڪيو آهي. بعد ۾ هاڻ سنڌي قلمي ڪتابن جو تعارف ڏني ٿو. سندس ڪيٽالاگ ذريعي هيءَ خبر پوي ٿي ته سنڌي زبان ۾ زياده تر ڪتب نويسي ڪلهوڙن جي دور ۾ ٿي ۽ سواءِ جزوي اختلافن جي، ان دور ۾ سنڌيءَ لاءِ هڪ ڪامن رسم الخط وجود ۾ اچي چڪو هو. ان کي بنياد بنائي فريئر جي زماني ۾، هڪ مستقل الف-ب تجويز ڪئي وئي. ان کان علاوه شيڪل صاحب ٻڌائي ٿو ته مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، پنهنجي دور جو هڪ وڏو مصنف ٿي گذريو آهي، جنهن سنڌي زبان ۾ ڪتابن جو جهجهو تعداد ڇڏيو آهي. هن تمهيد بعد ڊاڪٽر شيڪل جي حوالي سان، انڊيا آفيس جي سنڌي قلمي نسخن جو ذڪر ڪجي ٿو.

(۱) شاهه جو رسالو

ڪل ورق ۱۳۵؛ ماپ ۱۲ + ۲۱ سينٽي ميٽر، هر صفحي تي ۱۱ کان ۱۳ سٽون؛ اوڻيهين صدي.

ابتدا: پرتوو پنوه جو جـر جي جالا ڏي
آءٌ ته اري کي وئيو راهه رونا ڳنو

هي نسخو "سُر سسئي" سان شروع ٿئي ٿو ۽ رٿا هن ريت اٿس: سسئي؛ سهڻي؛ پورب؛ رامڪلي؛ ڪلياڻ؛ سريراڳ؛ سامونڊي؛ ڪنڀات؛ ڀروو؛ سورٺ؛ ڪاهوڙيان؛ رپ؛ گهاتو؛ ڀريسات؛ ڏهر؛ ڪاپائتي؛ ڌناسري؛ مارئي؛ ڪاموڏ؛ ڪارايل؛ آسا؛ بلاول؛ مومل راڻو؛ سارنگ؛ کيڏارو؛ شيئهن ڪيڏارو ۽ بسنت.

پڄاڻي: عمر سپ الڪس، انسکي وهامي ويئي
ويا وڃائي سکي پورب ۾ پئي
ڏسده، ڏيهي اوناڪا نسورا ٿيا.

ڊاڪٽر شيڪل جو چوڻ آهي ته هن نسخي ۾ ڪل چوويهه سُر آهن. جيئن ته مصنف پاڻ رسالو ترتيب نه ڏنو، انڪري سڀني نسخن ۾ اختلاف موجود آهي. گهڻ معاوضي ملڻ سبب ڪاتبن گهڻ خوشنويسي ڏيکاري آهي. محترم ڊاڪٽر بلوچ موجب هي نسخو، برٽش ميوزم واري جو نقل آهي، تاهم ان جو به انتخاب ڏسجي ٿو. ڊاڪٽر صاحب هن نسخي جي ڪيفيت ذرا مختلف ڏني آهي. (شاهه جو رسالي جا سرچشما، ص ۲۲-۲۳)

(٢) تفسير هاشمي

ڪل ورق ٣٩٩، ساپ ١٣.٥+٢١ سينٽي ميٽر، هر صفحي تي ١١ کان ١٥ سٽون، اڌ وهي ڪاڏل، عربي عبارت ڳاڙهي مس ۾، تاريخ ٣٠ صفر ١٢٢٥ (١٨١٠ع).

هي نسخو ٻن ڀاڱن ۾ آهي، جنهن ۾ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، قرآن پاڪ جي آخري پاري جو شرح سنڌي نظم ۾ پيش ڪيو آهي. پهريون ڀاڱو هن ريت شروع ٿئي ٿو:

سڀ ساراه ته رب کي جو خالق خلقنهار
سڀاجو سڀ پر ڏڌن جو ڏاتار

مخدوم صاحب جي هي هڪ اهم تصنيف آهي، جا سن ١١٦٢هه/١٧٤٩ع ۾ پوري ٿي ۽ عام جام ڇپي آهي. مخدوم صاحب ٿي سؤ کن ڪتاب، عربي، فارسي ۽ سنڌيءَ ۾ تيار ڪيا. سندس تصنيفون اڪثر درس ۾ شامل رهيون. اهي اڪثر سادي شعر ۾ آهن. هي طريقو مخدوم ابوالحسن جي ايجاد آهي. جيئن ته پهريون ڀاڱو سورت النبا (نمبر: ٧٨) سان شروع ٿئي ٿو، انڪري ان کي "تفسير سورت النبا" به سڏيو ويو آهي. هي حصو سورت القدر (نمبر: ٩٧) جي تفسير سان ختم ٿئي ٿو. نقل نويس هن حصي کي هن ريت ختم ڪيو آهي:

قد تم الجلد الاول من التفسير الهاشمي بعباره سنديه في تاريخ ٣٠- ماه صفر ١٢٢٥هه.

هن تفسير جو ٻيون ڀاڱو سورت البينه (نمبر: ٩٨) سان شروع ٿئي ٿو ۽ ان جي پڇاڙي سورت الناس (نمبر: ١١٤) تي ٿئي ٿي. هي نسخو ٻن ڪاتبن جي اکرن ۾ آهي. پڇاڙي هن ريت اٿس:

ٿي طريقا سڀن امورن ۾ آهي مجرّبا
ويدا سي ايمان سي ڪلمو جي چونسدا

(٣) بناء الاسلام

ڪل ورق ٢٢١، سائيز ١٥+٢٢ سينٽي ميٽر، هر صفحي تي ١١ سٽون، عربي شعر ڳاڙهي مس ۾، اڻويهين صدي.

مخدوم محمد هاشم جو هي شعري مقالو، اسلام جي بنيادي قاعدن متعلق آهي. ابتدا:

سڀ ساراه صاحب کي جو رباجه جهان
عرش خلقيا ۽ ڪرسي پڻ نيون آسمان

مخدوم صاحب عربي ۽ فارسي ڪتابن جي مدد سان، هي مڪتوب ٥ ذوالحج ١١٤٣هه (١٧٣١ع) تي تيار ڪيو. شيڪل ان کي مخدوم صاحب جي بهترين تصنيف قرار ڏنو آهي. آخر ۾ فارسي نوٽ ۾ ان کي "عقائد سنڌي" به سڏيو ويو آهي. پڇاڙي هن ريت ڪئي وئي آهي:

سر هي مؤمن سر ٿي سيّت ۽ احتيا
هي سچو سنهارو ڪلمون جن چيو سچ منجا

(۴) قوت العاشقين (١)

ڪل ورق ٢+٢٣٠، سائيز ١٢+٢٣.٥ سينٽي ميٽر، هر صفحي تي ١٣ سٽون، تاريخ ٢ رمضان ١١٦٧ هه (١٧٥٤ع).

هن ڪتاب ۾ مخدوم محمد هاشم، رسول ڪريم صلعم جي مدح ۽ سندس معجزن کي نلمبند ڪيو آهي. هن نسخي جي ابتدا هن ريت ٿئي ٿي:

اغثني يا رسول الله حانت ندامتي　　اغثني يا حبيب الله قامت قيامتي

رسهر رسول رب جا اجا عاجزن　　سڀاجا سپ ۾ مرڪز مرسلن

شيڪل صاحب هن تصنيف کي، ڊاڪٽر شبل جي حوالي سان، هڪ بهترين تصنيف سڏيو آهي. هي ڪتاب ١١٢٧ هه (١٧١٥ع) ۾ پورو ٿيو. هن کي "سنڌي معجزا" به سڏيو ويو آهي. مخطوطي جي ابتدا رسول پاڪ جي شان ۾ چيل قصيدي سان ٿئي ٿي. هن ۾ ١٦٠ معجزن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. مصنف روايتي طرح دعائن سان پڇاڙي ڪندي، پنهنجي هن تصنيف جو مقصد چٽو ڪيو آهي.

پڇاڙي: سنهڪا ڪري سچا ڏٺي قبر جا ڪمرا
سان لڏاي ڪلمي دني دار ڪنا

هن دستخط جو ڪاتب عبدالله بن ابوبڪر آهي ۽ ڪتابت جي تاريخ ٢ رمضان ١١٦٧هه آهي.

ڪتبہ الفقير عبدالله بن ابوبڪر بتاريخ ٢ شهر ماه رمضان ١١٦٧هه.

(۵) مخدوم محمد هاشم جا ٻه ڪتاب

ڪل ورق ١٩٣، ماپ ١١+٢٠ سينٽي ميٽر، هر صفحي تي ١١ کان ١٣ سٽون، ارڙهين صدي.

مخدوم صاحب جا هڪ جلد ۾ ٻه مخطوطا آهن.

(الف) رسالہ السراجيہ: مخدوم محمد هاشم جو نظم ۾ وراثت جي قانون بابت هڪ مقالو آهي. هي ڪتاب اصل يا ترجمو آهي، ان متعلق ڪجھ نہ ٿو چئي سگهجي.

ابتدا: ساراهجي سو ڌڻي جو قاسم قسمت
رحمت تهجي رسول آئي جو صاحب شريعت

پڇاڙي: والله اعلم بالصواب ٻانا ڪوه پڇن
مولو مرهي مومن ڪلمو جي چون

---

(١) شيڪل: "قدوت العاشقين" (ص ٦٠) لکيو آهي، جو صحيح نہ آهي.

خاتمو:

"تمت بالخير هٰذه الرسالة المسمي بالسراجية." خاتمي تي ڪجهه دعائيه جملا فارسي نثر ۾ ڏنل آهن. رسال السراجية جي هڪ ٻي ڪتل ڪاپي به موجود آهي، جنهن جو اختتام هن ريت آهي:-

"بتاريخ ٢٢ شهر رجب ميان عبدالرحمٰن ولد ميان احمد بن ميان محمد علي متولد شد روز شنبه ١١٨٨ هه.

(ب) قوة العاشقين اڳ ذڪر ڪيل ڪتاب جي هي ٻي ڪاپي ڪتل حالت ۾ آهي. هن نسخي ۾ ڪافي نقص آهن، جن جو ذڪر ڊاڪٽر شمل تفصيل سان ڪيو آهي.

(٦) فرائض الاسلام

ڪل ورق ٢٩٨، ماپ ١٣×٢٠ سينٽي ميٽر، هر صفحي تي ١١ سٽون، ارڙهين صدي؟

مخدوم محمد هاشم "فرائض الاسلام" نالي هڪ عربي ڪتاب تيار ڪيو، جنهن جو هي سنڌي ترجمو نظم ۾، علي بن حافظ ڪيو آهي. هن ۾ ١٢٦٢ع اسلامي مسئلن جو ذڪر مليل آهي. ٽائيٽل تي هي نالو ڏنو ويو آهي:

"سندي فرائض الاسلام مخدوم هاشم ترجمه علي بن حافظ نمهه (؟)" ١١٧٧ هجري.

هن نسخي جي ابتدا هن ريت آهي:

ساراهه سڀ سبحان کي مالڪ جو موجود خالق رب خلق جو سرن سو معبود

مخدوم صاحب جي هيءَ هڪ اهم عربي تصنيف آهي. مصنف پاڻ به "فرائض الاسلام" جو سنڌي ترجمو ڪيو ۽ سندس پٽ مولوي عبداللطيف به ان جو ترجمو نروار ڪيو هو. هن ڪتاب جو ذڪر هيٺ آيل نسخو، ان جو ٽيون ايڊيشن آهي، جو مصنف جي هڪ مريد، سندس وفات کان ستت پوءِ ٢٠- ذي القعد ١١٧٧ هه (١٧٦٣ع) تي تيار ڪيو.

پڇاڙي: ويداسي ايمان سان ڪلمون جي چندا تمت بالخير

(٧) حياة العاشقين

ڪل ورق ١٨٣، سائيز ١٣×٢٠.٥ سينٽي ميٽر، هر صفحي تي ١٣ کان ١٤ سٽون، صاف سنڌي نسخ ۾، حاشين جي وچ ۾ ڳاڙهي مس سان باب جا عنوان، تاريخ ٢١- ذي القعد ١٢٢٧ هه (١٨١٢ع).

ڪتاب مخدوم محمد هاشم جي فارسي ڪتاب جو منظوم سنڌي ترجمو آهي، جو سندس پٽ مولوي عبدالرحمان ڪيو آهي. هي ڪتاب حج بابت آهي.

ڪتاب تعارف ۽ پندرهن بابن تي مشتمل آهي ۽ ان جو خاتمو ١١٦٨هه (١٧٥٤-٥٥ع) تي ٿيو. مترجم پنهنجي محنت بابت هن ريت سمجهاڻي ڏني آهي:

هاڻي هي سن رسالو جوڙئو ڪيئي سنڌي واء
ڪنا رسالن فارسي جنهن ۾ مسائل جمع سندا
مي آهين تصنيف منهنجي والد جي محمدهاشم جنهن جو ناء
جو استاد مرشد منهنجو ۽ زيادہ منجهہ علماء

هن نسخي جي پڇاڙي هن ريت ٿئي ٿي:

وج پس پنهنجي پار جو رک غيرڪنا ياد ڏي ڪامون پڄين من پوي پساها

هن نسخي جو نقل نويس خواجہ منورعلي علوي الهروي آهي.

(٨) مطلوب المؤمنين

ڪل ورق ١١٩؛ سائيز ١٢×١٣٫٥ سينٽي ميٽر، هر صفحي تي ١١ سٽون؛ ارڙهين صدي.

هي مخطوطو اسلام جي بنيادي عقيدن بابت آهي، ۽ ٺٽي جي مولوي عبدالخالق ان کي نظم ۾ تيار ڪيو. مولوي صاحب پنهنجي تصنيف جي ابتدا هن ريت ڪئي آهي.

ڪريان ثناء سائي کي مٿي تنهن رضا
چوان صلواة سلامس مٿي محمد مرتضا

هي نسخو پندرهن بابن تي مشتمل آهي ۽ ان جو بنياد 'طريقت محمدي' نالي هڪ عربي ڪتاب آهي. هي سن ١١٥٧هه (١٧٤٤ع) ۾ تيار ٿيو. مولوي عبدالخالق پنهنجي ڪتاب بابت پنهنجي مرشد مخدوم محمد هاشم کان تصديق ورتي. مخطوطي تي ڪتاب جو نالو ڪٿي به ڪونهي. البت انڊيا آفيس لاء جنهن انگريز هي قلمي ڪتاب مهيا ڪيو، ان پنهنجي نوٽ ۾ ڪاتب جو نالو محمد ملوڪ ڄاڻايو آهي. هي ڪتاب 'زادالفقير' ۽ 'راحت المؤمنين' سان گڏ ڇپيل آهي.

پڄاڻي: ڪر ڪريم قبول تُن هن گولي جي گفتار
مرهم مرن مومن جي علم ڪن پچار

(٩) اسلامي مسئلن بابت چار نظم

ڪل ورق ١٧٥؛ سائيز ١١×٢٠ سينٽي ميٽر؛ هرصفحي تي ١١ سٽون؛ ارڙهين-اوڻيهين صدي.

ڪيفيت:- هي چار ڪتابڙا مختلف عنوانن بابت، عربي مان ترجمو ڪيا ويا آهن.

(الف) هن نظم جو بنياد ڪو عربي ڪتاب آهي. سيد هارون ان کي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو. هن ۾ هڪ ظالم بادشاهه جو ذڪر آهي. ڪاتب عربي شعر ڳاڙهي مس ۾ نقل ڪيو آهي.

ابتدا: الف الله ايڏو ئي ڏئي جل جلال قادر ڪريما
جو ڪين وحياني ڪنجو ڪري ذرو نزابا(؟) (۱).

(ب) هي مخطوطو ڪنهن ٻئي ڪاتب جي هٿ اکرين آهي. عربي نظم ڳاڙهي مس سان چٽو ڪيل آهي. شاعر متعلق ڪابه ڄاڻ ڪانهي. هن نظم جي ابتدا هن ريت ٿئي ٿي:

ساراهجي سو ڏاسي واحد سڀ ويراء
جو رب رحمان رحيم ڏئي جليل جباراء

(ج) مٿين مخطوطي واري ڪاتب جي هٿ اکرين آهي. هي رسول ڪريم صلعم جي شان ۾ هڪ نعت آهي، جيڪا اصل عربي ۾ مولانا عبدالرحيم مهاجري جي چيل آهي. سنڌي مترجم بابت خبر پئجي نه سگهي. هن جي ابتدا عربي شعر سان هن ريت ٿئي ٿي:

ياقبر طيبه هل نبيک يسمع
و يغيث مانحن فيه و يسرع
اي مقبر محسن ملاحت پرئا احسن اطيبا
اي قبا ڪر امتجاز وضاراه نسماء

(د) هي ڪنهن الڳ ڪاتب جي هٿ اکرين آهي. تختي ۱۱×۱۵.۵ سينٽي ميٽر آهي ۽ هرصفحي تي ۽ ڳان ۱۱ سٽون آهن. هي ٿئي جي مولوي عبدالخالق جي ڪاوش آهي، جنهن ۾ روز محشر جو ذڪر ملي ٿو. هن جو بنياد ڪو عربي ڪتاب آهي ۽ چئن ڀاڱن تي مشتمل آهي. هن جي ٻجائي هن ريت ڏسجي ٿي:

ءِ ڏاڍو ڏيه قيامجو ڪر سهڪو سباجا
مين شفاعت شفيع جي چو ڏاهو تنڪا
جن چيو ڪلمو ڪريم اتي سچا سچ منجا

(۱۰) اسلامي عقائد بابت چار نظم

ڪل ورق ۹۴: سائيز ۱۰.۶۵×۱۹.۵ سينٽي ميٽر: هرصفحي تي ڳان ۱۳ سٽون: تاريخ ۱۴ رجب ۱۲۲۸هه (۱۸۱۳ع).

(الف) هي سيد هارون جي محنت آهي، جنهن جو مدار قرآن ۽ حديث آهي. ان جي ترتيب الف-باءِ موجب آهي.

---

(۱) ضايع.

ابتدا هن ريت آهي:

الف اکـي بـنـدـ جـو سائي کر سانياء

جـي منجارا جـو وتـن پـريـن ساڻ پساء

ڊاڪٽر شيڪل هن ۽ هڪ پنجابي نسخي جي اپياس بعلي همعصر سنڌي ۽ پنجابي ادب جي تعلق کي ظاهر ڪيو آهي(١). هن نسخي جي بچائي هن ريت ڪيل آهي:

مولي مرهم مؤمنکي س,, حـرمـة حضرتا

خاصوئي سيد هارونـکي جـ سنڌي کي صفتا

ڪيئي معني قران ۽ حديثجي اچناء اکرا

اهين اوه ايمان س,, جي ڪلمو چون مها

(ب) پهرئين ڪان ڪنهن مختلف ڪاتب ان کي نقل ڪيو آهي. ان ۾ ڪنهن گمنام مصنف ۾ شعر حضرت علي، حضرت حسن ۽ حسين جي تعريف ۾ چيا آهن.

ابتدا: واکانئو واحد کي جـو قـدرت ڪمالا

مشهور ڪيا ۽ محمد مير جو جلوو جمالا

(ج) ڪاتب مختلف آهي. هن جي تختي ١٠+١٦،٥ سينٽي ميٽر آهي، ۽ هرصفحي تي ٤ کان ٩ سٽون ملن ٿيون. ڪنهن نامعلوم شاعر هي نظم بسم الله جي برڪت بابت چيو آهي. شاعر پنهنجو داستان هن ريت شروع ڪيو آهي:

هائي برڪت بسم الله جـي سهڻو مومناه

آهي جـ جي بي ۾ سيحهي قرآن جي معنيا

هن مخطوطي جو ڪاتب محمد احسن آهي ۽ نسخي جو انجام هن ريت ڪيو ائس.

ڪاتبہ محمد احسن بتاريخ ١٣- رجب ١٢٢٨ هـ.

(د) ڪنهن نامعلوم شاعر، هن نظم ۾ حضرت عليءَ، امامن سڳورن ۽ رسول پاڪ متعلق خيال قلمبند ڪيا آهن.

ابتدا: هـي حڪايت هيڪري سـا پـڻ سيجاه

تـہ قادر قدرت جـو ڏئي غالب غيورا

(١١) رسول پاڪ جي شان ۾ شعر

ڪل ورق ١٣٨؛ سائيز ١١،٥+١٨ سينٽي ميٽر؛ هرصفحي تـي ٤ کان ١٣ سٽون؛ ١٢ رمضان ١٢٠١هـ (١٧٨٠ع).

ڪيفيت: هي نائين نمبر وانگر هڪ وڏيڪ مجموعو آهي. هن مخطوطي جي جلد بندي نازڪ آهي ۽ ڪجهه ورق ضايع ٿيل ائس.

---

(١) ڏسو ڪيٽالاگ، ص ٣٣ ۽ ٦٥.

(۱) هر صفحي تي ۱۴ سٽون: ڪنهن اڻ ڄاتل شاعر هن ۾ رسول پاڪ جن جو معراج بيان ڪيو آهي.

ابتدا : جڏهن رسنو رسول ربجو هاشمي حرما
صحي چـ اپ تـي پهتو پيغمبر خـدا

پڇاڙي: حرمت حبيب ربجي محمد مصطفيٰ
ڪيُ هن ڪو جي ڪناس، ڪلمي طيبا

(۲) تختي ۱۱+۱۴ سينٽي ميٽر؛ هر صفحي تي ڏهه سٽون آهن ۽ بدشڪل اکرن ۾ نقل ٿيل آهي. هن ۾ حضرت عليءَ جي شان ۾ به نظم آهن.

(۳) هر صفحي تي ۱۳ سٽون؛ هن ۾ ڪنهن نامعلوم شاعر، حضرت محمد صلعم، حضرت علي ۽ امامن سڳورن جي ساراهه ۾ شعر چيو آهي.

(۴) هر صفحي تي ۱۱ سٽون؛ هيءُ انتهائي صاف تحرير آهي. هي مخدوم محمد هاشم جي 'قوة العاشقين' جي ابتدا آهي. عربي شعر ڳاڙهي مس ۾ درج ٿيل آهن.

(۵) هر صفحي تي ۹ کان ۱۲ سٽون: هن ۾ ڪنهن نامعلوم شاعر رسول پاڪ جن جي شان ۾ نذرانہ عقيدت پيش ڪيو آهي. ابتدا هن ريت ڏجي ٿي:

ساراهيان سو ڏڻي رهندو جو آهي
تہ قدرة پاڻي ڄاڻي جيڪي پاڻ ڪري

(٦) هر صفحي تي ۱۱ سٽون: هي هڪ وڏيڪ مدح رسول پاڪ جن جي شان ۾ آهي، ليڪن شاعر بابت ڪا بہ ڄاڻ ملي نہ سگهي.

ابتدا : پاڪي سڀ الله جل جلالہ آهي جيڪا ڪا
جو برزڪ بلند بارءُ ميرنو وڏو وڏيا

پڇاڙي: جن، مڪ سرير ۾ سهد سرور سان
اوهِ وپدا ايمانسين جي ڪلمون چون مها

هن نسخي جو ڪاتب خليفو محمد بن عبدالخالق آهي، جنهن هن ريت پنهنجي محنت کي پورو ڪيو آهي.

"ڪتبہ الفقير خليفہ محمد بن المرحوم عبدالخالق ... بتاريخ ۲ شهر رمضان المبارک سنہ ۱۲۵۱.

(۱۴) اسلامي مسئلن بابت نظم

ڪل ورق ۱۱۸؛ سائيز ۱۰+۱۵ سينٽي ميٽر؛ هرصفحي تي ۱۱ کان ۱۹ سٽون؛ ارڙهين صدي.

ڪيفيت: نائين نمبر وانگر آهي، جنهن ۾ جدا جدا عنوانن تي، ننڍڙا مقالا شامل آهن. هي خليفي محمد بن عبدالخالق ڏي منسوب آهي. مخطوطي ۾ ڪاتب جو نالو ڪٿي بہ ڪونهي،

البته اندر هڪ انگريزي نوٽ موجب محمد ملوڪ، ان کي سنه ١١٨٠هه ۾ نقل ڪيو. مصنف جو ذڪر ادبي تذڪرن ۾ نه ٿو ملي. ڊاڪٽر شيڪل هن کي ڪافي جهونو مخطوطو ڄاڻايو آهي.

(١) قصو شهادت امام حسين، محمد مقير: هرصفحي تي ١١ سٽون: هن نسخي جي ابتدا شاعر رب ڪريم جي ثنا سان هن ريت ڪئي آهي:

سڀ ساراهه رب کي جل جلاله وصف وڏايا
آهين جهي جهان ۾ عجب جها ڪمرا

شاعر ان جي پڄاڻي هن خواهش تي ڪئي آهي ته شال ڪلمي سان منهنجي پڄاڙي ٿئي!

حرمت شهادت ۽ عزت امام حسين شاهه
ڪيد منکي ڪلم سان دار سنجا دنيا

(٢) ترجمو منظوم، 'سورت الملڪ' (نمبر ٦٤) از خليفو محمد: هن جي ڪيفيت به هڪ نمبر (١) واري آهي. عربي شعر ڳاڙهي مس سان چٽيل آهن. خليفو محمد، مخدوم محمد هاشم جي مريد مولوي عبدالخالق جو پٽ هو، جيڪو پاڻ به مصنف هو. مصنف جو چوڻ آهي ته هي ترجمو محرم ١١٩٣هه ۾ پورو ٿيو. خليفي محمد هن پورهئي جي ابتدا هن ريت ڪئي آهي:

ساراهجي تنهن صاحب کي جنهن قادر مڪو قرآن
مٿي مير محمد ڪارڻي جو شفيع سڀ جهان

(٣) فداء ميت: از عبدالخالق: ميت جي چوڪاري لاءِ مختصر شعري مقالو. آخر ۾ مصنف کي مرحوم خليفه عبدالخالق لکيو ويو آهي.

ابتدا: ساراهجي سو ڌڻي جو جيساري ۽ ساري
او رحمان ۽ رحيم ڌڻي بخشي ۽ بخشائي

(٤) سنڌي نظمن جو ميڙ: جنهن ۾ حديث تي تبصرا ڏنل آهن (شرح): پوري مخطوطي ذريعي مصنف جو ڪوبه پتو نٿو پوي. ابتدا هن ريت ٿئي ٿي:

ساراهيان تنهن سبحان کي جنهن ڪامل قدرتا
بخشي ڏوهه بندن جا ڪري عفو خطا

(٥) افادت العينين تان ورتل: هرصفحي تي ١٩ سٽون: هن مجموعي ۾ آيل ڇهن مخطوطن (١-٣) جي پيٽ ۾، هن جو ڪاتب مختلف آهي. هي امام حسين جي معجزن بابت آهي. سنڌي تصنيف "حليه شريف" جو تتبع ڏسجي ٿو. اهڙي رسم ان دور ۾، پنجابي مصنفن وٽ به هئي(١). شيڪل جو خيال آهي ته هي تصنيف به خليفي محمد جي آهي، جنهن جو ذڪر مٿي ٿيو آهي. هن تصيف ۾ رسول پاڪ، امامن سڳورن ۽ شيخ عبدالقادر بابت ذڪر ملي ٿو.

---

(١) ڏسو شيڪل جو ڪيٽالاگ، ص ٣٢.

(٦) ڀھرئين جي ڀيٽ ۾ ڪجھ زياده سائيز: ھي ڪنھن ٻئين ڪاتب جي ھٿ اکرين آھي. ھن جو مصنف بہ خليفو محمد آھي. ڪاتب ھرصفحي تي ١١ سٽون رکيون آھن. ھن نسخي جي ابتدا "مناقب علي" سان ٿئي ٿي:

ھيءَ مناقب مرتضوي سنھو سنڌي واھ

ان بعد ساڳئي مصنف الف۔ اشباء جي صورت ۾، رسول پاڪ جي ساراھ ڇئي آھي:

الف الله ايڏوڻي ڏٺي صاحب سلطانا
جہ پيغمبر پاڪ پيدا ڪئو پنھنجي نور منجا

ھي نظم مٿي آيل ٻارھين نمبر (١١) وانگر آھي ۽ ان کي "سہ اکري" بہ سڏيو ويو آھي. ھي مخطوطو ڪل ٽيھن صفحن (Stanlas) ۾ آھي، ۽ ھرھڪ ۾ ڏھ سٽون اچن ٿيون. ان بعد ساڳئي مصنف جا چيل حضرت علي جي شان ۾ چار نظم ڏنل آھن، جن ۾ آخري اڌورو ڏسجي ٿو، جو تہ مخطوطو ابھرائيءَ ۾ ختم ڪيو ويو آھي.

(١٣) ڪنزالعبرت

ڪل ورق ٨٤٨، سائيز ١٤٫٥ × ٢٠ سينٽي ميٽر، ھرصفحي تي ١٣ سٽون، اوڻھين صدي.

ھي ڪتاب اسلام جي بنيادي عقيدن بابت، مخدوم عبدالله نظم ۾ تيار ڪيو ھو. ان ۾ نبين ۽ خليفن جو احوال بہ ڏنل آھي. ھن نسخي جو پھريون ورق گم آھي. ھي ڪتاب رمضان ١١٧٥ھ (١٧٦٢ع) ۾ تيار ٿيو. ڊاڪٽر شيڪل اڳين روايت قبول ڪندي، ان کي مخدوم عبدالله عرف ميان موريي (پاڻيجو: ميون ابوالحسن) جي تصنيف ڄاڻايو آھي. ليڪن غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جي تحقيق موجب ھي تصنيف مخدوم عبدالله ميتڙي (نرئي وارو) جي آھي (١).

ابتدا: ڪني ڪنيان ڪيترا آھ ڪرم ڪرام سندا
جن مڪا محمد سيد کي ڏيئي نبوتا

پڇاڙي: ۽ پڻ سڀ مائٽ اسا ھجا ۽ عزيز خويش و يار
سان سين مومن جي ڪلمون چون مٺھا

ڪاتب محمد بن محمدن (؟) ڄاڻايل آھي، جنھن ھن ريت پنھنجو قصو ختم ڪيو آھي:

"قد تم بحمد الله تعالا النسخۃ الشريفۃ المسمي بڪنزالعبرت السندي التصنيف علامۃ الدھر مخدوم عبداله عليہ الرحمۃ بيد الاضعف المذنب التائب محمد ابن محمدن الاشرف الڪاتب غفرله ..."

---

(١) عبدالجبار جوڻيجو: "سنڌيون"، ص ٤٧-٦٧، سنڌالاجي، ١٩٧٠ع.

(١٤) تفسير سورت يوسف

ڪل ورق ١٨٢، تختي ١٥+٢٢ سينٽي ميٽر، هر صفحي تي ١١ ۽ ١٢ سٽون، اڌوهي ڪاڏل، حاشين ۾ عربي شعر ڪاڙهي مس ۾، سال ١٨٠٠ ؟؟

سورت يوسف (قرآن: ١٢) جي شرح، نظم ۽ نثر ۾ آهي. ڪٿي به تڪميل جي تاريخ ۽ مصنف جو ذڪر نه ڏنو آهي. ڊاڪٽر شيڪل جو خيال آهي ته هي تصنيف به مخدوم عبدالله عرف ميان موريي جي آهي. ٻئي طرف ميين عبدالله مينڌري به "سورت يوسف" جو تفسير چڙهيو آهي(١). هن تفسير جي ابتدا هن ريت آهي:

شروع ڪريان ٿو قصي ڪي سا نالي ذات خدا جلشانه
جو ساه سڀاجو سڀ ٻري سميع سلطانا

خاتمو: مرشد رحمانا جلشانه تڪهان ڪلمو
حضرت نبي ڪريم تي سچي سهند منجاء

(١٥) قصو حضرت يوسف جو

ڪل ورق ٢٦٦، سائيز ١٣٫٥+٢٥٫٥ سينٽي ميٽر، هر صفحي تي ١٧ سٽون، ١٩ صدي؟؟

احمد نالي هڪ بزرگ حضرت يوسف جو قصو نظم ۾ تيار ڪيو آهي، جنهن لاء ڪهڙي مدد "سورت يوسف" کان ورتل آهي. ڊاڪٽر شيڪل صاحب، ميمڻ صديق جي حوالي سان (١: ٢٣٧)، لکي ٿو ته شايد هي احمد اهو آهي، جنهن ڪاشفي ملا حسين جي "روضة الشهداء" جو شعري ترجمو سن ١١٤٢هه/١٧٩٨ع ۾ ڪيو هو. جيتوڻيڪ مخطوطه صاف اکرن ۾ نقل ٿيل آهي، ليڪن ان ۾ ڪافي ڪوتاهيون ڏسجن ٿيون. هيٺ ذڪر ٿيندڙ نسخي کان هي ڪهڻ ڪهت آهي:

شروع ڪريان قصي ڪي نالي ذاتي سان
جو ساه سڀاجو ڏني سميع سلطانا

مصنف جو ذڪر هن ريت ملي ٿو:

الاهي احمد چئي آهيان عاصي اپارا!

ميان احمد پنهنجو قلمي پورهيو هن ريت ختم ڪيو آهي:

اذن ڪري اڪاتن سند و طيب ڪلما
تپري پيغمبر پاڪني اچان ته و اکيا

---

(١) ڏسو عبدالجبار جوڻيجو: "سنڌيون"، ص ٨٣.

(١۴) حضرت يوسف جو قصو

ڪل ورق ١٩۴، سائيز ١٢×١٩ سينٽي ميٽر، هر صفحي تي ١٢ ڪسان ١٣ سٽون، ارڙهين صدي؟

مٿي ذڪر ڪيل نسخي جي ئي ڪاپي آهي. ٿوري اختلاف سان ان جي ابتدا ٿئي ٿي. ڏسجي ٿو ته هي مخطوطو عجلت ۾ ختم ڪيو ويو آهي، ۽ اڻپورو آهي. ڊاڪٽر شيخ جو خيال آهي ته پهرئين جي ڀيٽ ۾ هي نسخو جهونو ۽ پروسي لائق آهي. جيتوڻيڪ ڪٿي ب ڪاتب جو نالو ڪونه ٿو ملي، تاهم اندازو آهي ته ان جو ڪاتب ب محمد ملوڪ آهي، جنهن ١١٨٠ﻫ ۾ وفات ڪئي هئي.

ابتدا: شروع ڪريان قصي ڪي نالي ذاتي سان
جو سائين سڀاجهو سڀ ڪو سميع سلطانا

خاتمو: جڏهن نشاء ٿي ٻنهد ۾ نرمل ليا
ڪيائين حضرت يوسف لاءِ سالياهي جسا

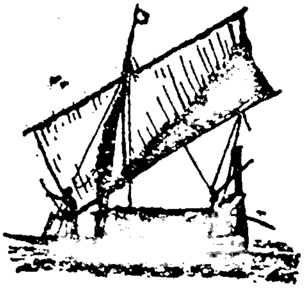

ڪوٽڏجيءَ جو قلعو

الطاف "اثيم"

آثارِ قديمہ جي حوالي سان سنڌ و ماٺريءَ اندر موجود ڪوٽ يا قلعا اسان جي تاريخ جو نهايت ئي اهم حصو آهن. انهن قلعن مان جتي رهواسين جي رهڻي ڪهڻي، معاشي، سماجي ۽ سياسي حالتن جو پتو پوي ٿو تہ اتي انهن ماڻهن جي فنِ تعميرات، دفاعي حڪمت عملي ۽ ديس جي ڌرتيءَ سان محبت جا اهڃاڻ پڻ نظر اچن ٿا. سنڌ ۾ هونئن تہ لنڊاوڌا، ڪها تـوڙي ڪيترائي ڪوٽ ۽ قلعا تاريخ جي مختلف مرحلن ۾ ٺهندا ۽ ڊهندا رهيا آهن، مگر هيل تائين جيڪي قلعا سلامت يا خستہ حالت ۾ موجود آهن، تن ۾ رني ڪوٽ، بکر جو قلعو، حيدرآباد جو قلعو ۽ ڪوٽڏجيءَ جو قلعو شامل آهن. انهن مڙني مان وري ڪوٽڏجي جو قلعو زماني جي زورآورين ۽ موسمن جي مستين جو مردانہ وار مقابلو چڱي ريت ڪندو اچي ۽ پنهنجي وجود کي بهتر طريقي سان برقرار رکيو اچي ٿو.

رياست خيرپور جي پهرين حڪمران مير سهراب خان پنهنجي رياست جي حدن جي حفاظت خاطر ڪجهہ قلعا تعمير ڪرايا، جن مان ٿر جي علائقي ۾ "امام ڳڙهہ"، جوڌپور جيسلمير جي دنگ تي "شاهہ ڳڙهہ" ۽ "قلعہ احمدآباد" نالي ڪوٽ ڏجي ۾ ٺهرايائين.

"ڪوٽڏجيءَ جو قلعو" خيرپور ميرس شهر کان ۲۰ ڪلوميٽر جي مفاصلي تي ڏکڻ طرف قومي شاهراهہ يعني پشاور ڪراچي روڊ لڳ هڪ ننڍڙي ٽڪري تي جڙيل آهي. هي قلعو، جنهن جي ڊيگهہ ۱۸۰۰ فوٽ، ويڪر ۶۰۰ فوٽ ۽ اوچائي زمين کان ۳۰ فوٽ آهي، سو سنهين پڪين سرن سان ۱۷۹۵ع ۾ مير سهراب خان جي وزير تعميرات سرائي محمد صالح زهري بلوچ جي نگراني هيٺ ٺهيو.

چيو وڃي ٿو تہ تنهن زماني ۾ جوڌپور ۽ جيسلمير رياستن ۾ ڏڪار پيو ۽ انهن حڪومتن جون سرحدون جيئن تہ رياست خيرپور سان ملنديون هيون، تنهن ڪري بک ۽ بيروزگاريءَ جا ستايل ماڻهو هيڏي هليا آيا. مير صاحبن بہ افرادي قوت جو فائدو وٺڻ ۽ ماڻهن کي مزدوري مهيا ڪري ڏيڻ خاطر ڪوٽڏجي شهر اندر هن قلعي جي تعمير شروع ڪرائي ۽ قلعي تي ڪمائيندڙن کي روزانو جوئر جي هڪ پائي ملڻ لڳي. اهڙيءَ طرح هي قلعو جڏهن جڙي راس ٿيو تہ مٿس نالو رکيو ويو "قلعہءِ احمدآباد". مکيہ دروازي تي فارسيءَ ۾ هي ڪتبو پڻ لڳايو ويو:

قلعه احمدآباد بر سنگ است
دلِ دشمنان ازو تنگ است

هي قلعو خالص فوجي، دفاعي ۽ انتظامي مقصدن لاءِ مخصوص ڪيو ويو. هڪ "نواب" جي نگراني هيٺ ٥٠٠ سپاهين جو دستو ۱۰۰ توپن سميت تعينات ڪيو ويو ۽ اهو سلسلو گهاٽي واڌي سان سن ۱۸۴۳ع تائين جاري رهيو. رياست خيرپور جو انگريزن جو طفيلي بڻجڻ بعد مير علي مراد خان هن قلعي کي "جيل خاني" ۾ تبديل ڪري ڇڏيو. هن قلعي جي اهميت ۽ حيثيت جو اندازو ان ڳالهه مان لڳائي سگهجي ٿو ته سرچارلس نيپئر ۽ مير علي مراد خان جو قلعي ۾ اندر داخل ٿيڻ تي وڏو تڪرار هليو ۽ قلعي جي ٻاهران "فيض باغ" جي نالي سان هڪ سهڻو باغيچو رڪرايو ويو هو، جنهن ۾ ئي مير صاحب ٻاهران آيل مهمانن سان ملاقات ڪندو هو ۽ قلعه اندر ڪين وٺي ئي ڪونه ويندا هئا.

قلعي جي رهائشي علائقي تائين پهچڻ لاءِ ٽن وڏن دروازن کان گذري اڳتو پوي ٿو. اهي ٽئي دروازا نهايت مضبوط ڪاٺ جا ٺهيل آهن، جن کي هاٿين جي حملي کان بچاءَ لاءِ تلها نوڪدار لوها ڪيلَ پڻ لڳل آهن. پهريون ۽ مکيه دروازو ۱٥ فوٽ ۹ انچ ڊگهو ۽ ۱۰ فوٽ ويڪرو آهي، منجهس ۲۳۴ لوها ڪل لڳل آهن ۽ دروازي مٿان چڙهڻ لاءِ پاسي کان هڪ ڏاڪڻ ٺهي وئي آهي، جنهن کي ۲۹ ڏاڪا آهن. ان بعد هڪ وڏي چاڙهي چڙهي موڙ کائي مٿي اچبو ته ٻيو وڏو دروازو آهي. هن کي ۲۰۸ لوها ڪل لڳل آهن ۽ سندس اوچائي ۱۳ فوٽ آهي. پاسي واري ڏاڪڻ کي ۳۰ ڏاڪا اٿس. اهو دروازو پار ڪري ٿورو اڳيرو هلبو ته قلعي جو ٽيون ۽ آخري دروازو آهي. هن کي ۱۷۷ لوها ڪل لڳل آهن. دروازي ٻاهران ساڄي پاسي توپن جي گولن رکڻ جون جايون ٺهيل آهن، جن کي سنهيون لوهيون جاريون ڏنل آهن. توپ گولن جو هڪ چڱو خاصو تعداد اتي موجود هو، مگر "سچل سيمينار" (۱۹۸۲ع) جي موقعي تي گولا ٻاهر ڪڍيا ويا ته وري واپس ڪونه آندائون. هن دروازي مٿان انگريزيءَ ۾ هيءُ اکر لکيل آهن:

"Abondon hope, all ye who enter here".

(يعني: "جيڪو اندر داخل ٿئي، سو سڀ لاڳاپا لاهي.")

هي آخري دروازو اکري اچڻ بعد جڏهن سامهون ميدان ۾ پهچبو ته هڪ ڪمري نما جاءِ تي نظر پوندي، جنهن کي ڇت نه آهي. ديوار ۾ ۱٥۰ جارا رکيل آهن. اها جاءِ ڪنهن وقت (Lamp Godown) يعني ڏيئن رکڻ جي جاءِ هئي. ٻتيون ۽ ڏيئا صاف ڪري تيل ۽ وٽيون وجهي فوجي بيرڪن ۽ رهائشگاهن تي اتان ئي پهچايا ويندا هئا.

ٻتي گودام وٽ ئي ڪابي نهار ڪبي ته اچو هڪ حوض ڏسڻ ۾ ايندو. هن حوض جي اونهائي ۱۲ فوٽ، ڊيگهه ۳۷ فوٽ ۽ ويڪر ۲۲ فوٽ آهي. ڪيس ڍڪڻ لاءِ ڇت يا

ڇپرو به ڪنهن وقت هوندو هو، مگر اڄ ان جا نشان فقط ۾ اُڀهه اندر موجود آهن. هي حوض قلعي اندر رهندڙ ماڻهن کي پاڻي پهچائڻ يا ذخيرو ڪرڻ لاءِ جوڙايو ويو هو. ٻاهران ڪا نهر يا نشن قلعي اندر ڪانه ٿي پهچي، تنهن ڪري چئي سگهجو ته قلعي ۾ موجود کوهه يا پرڀاسي وارن کوهن مان مشڪن ذريعي پاڻي ڀريو ويندو هو. حوض ۾ هيٺ لهڻ لاءِ هڪ ڏاڪڻ به آهي، جنهن جا ۱۳ ڏاڪا آهن. هن جي صفائي يا گندي پاڻيءَ جي نيڪال لاءِ اندرئون اندر ڪابه نالي ڪانه ٿي نڪري، شايد فالتو پاڻي ڪنهن ٿانو ذريعي نيڪال ڪيو ويندو هو. قلعي جي چوڌاري توپن رکڻ يا محافظن ويهارڻ لاءِ برج رکيا ويا آهن، جن جي ويڪر ۱۱ فوٽ ۲ انچ آهي. اهڙيءَ طرح حوض کان اولهه پاسي جيڪي ٻه برج آهن، تن تي پنهنجي وقت جون مشهور ميرائيون توپون "صفاً صفا" ۽ "ملڪ ميدان" رکيل هيون.

حوض جي اوڀر ۾ هڪ برج اندر ڏاڪڻ ذريعي چڙهي وڃبو ته منجهس نهايت خوبصورت رنگين گلڪاريءَ جو ڪم ٿيل نظر ايندو. مٿي پهچبو ته ڪايل صحن آهي ۽ پر ۾ رهائشي ڪمري جا بچيل آثار. هي هنڌ نواب يا سپهه سالار جي رهڻ جو هو ۽ اهو برج "فتح برج" (Victory Bastion) هو، يعني قلعي جي فتح جي حالت ۾ فاتح فوج پنهنجو جهنڊو انهيءَ تي چاڙهي ها. موجوده وقت ۾ هن هنڌ بيهي پرڀاسي جي باغات ۽ سرسبز شاداب ميدانن جو من موهيندڙ نظارو ڪرڻ ۾ اچي ٿو.

ٽئين مکيه دروازي جي ساڄي پاسي اتر پاسي ٿورو اڳيرو هلبو ته مير صاحبن جي قديم رهائشگاهه يا حرم آهي. هن حرم جون ٻاهريون ديواريون ۽ بورچيخاني وارو حصو ڪچو ٺهيل آهي، باقي رهائشگاهه مغليه طرز تي ڪاٺ جي ڪم ۽ در و ديوار تي دلڪش گلڪاري ٿيل آهي. هن کي تاڪن وارا دروازا ڪونه آهن، بلڪ ونگن يا ڪمانن تي دروازا آهن، جيڪي قيمتي ريشمي پردن يا چڪن سان بند ڪيا ويندا هئا. هن رهائشگاهه جي ڊيگهه ۵۰ فوٽ، ويڪر ۲۰ فوٽ آهي. ڪن زباني روايتن موجب رياست جو خزانو پڻ هتي ئي رکيو ويندو هو. حرم جي ٻاهران کليل ميدان آهي، جنهن جي وچ تي هڪ ٿلهو ٺهيل آهي. هي ٿلهو ڪچهري، سماع جي محفلن ۽ ڪن روايتن موجب سلاميءَ جي چبوتري طور ڪتب ايندو هو. حرم کان اڳيرو اتر پاسي قلعي جي آخري چيڙي تي واليءَ رياست جو پٿر مان ٺهيل خوبصورت تخت گاهه آهي. مير صاحب عيد برات، ڪنهن وڏي ڏينهن يا خوشيءَ جي موقعي تي رعيت کي شرف ديدار بخشيندو هو يا اهم پاليسي فيصلن جو اعلان اتي ويهي ڪندو هو. هن تخت گاهه جي پرسان يعني اولهه-اتر جي ڪنڊ تي مشهور ۽ هن قلعي جي وڏي ۾ وڏي توپ "مريم" رکيل هئي. (هالي قومي شاهراهه تي خيرپور پوليس لائين اڏو رکيل آهي) ۽ اولهه پاسي "شيدياڻي" توپ رکيل هئي.

ميرن جي حرم جي سامهون وارو حصو جنهن ۾ ٽيپ يا عمر قيد جي سزا وارن قيدين لاءِ "جيل خاني" ۾ تبديل ڪيو ويو. هيءَ بيرڪ، جنهن جي ڊيگهه ۱۳۸ فوٽ ۽ ويڪر ۹ فوٽ

آهي، سا نهايت اونداهي آهي. مٿان هڪ سوراخ اٿس. قيدين کي کاڌو پيتو آتان ئي اڇلائي ڏنو ويندو هو. هي جيل خانو پنهنجي دور جو سخت ترين بندي خانو شمار ٿيندو هو، جتي ڏوهين کان علاوه پين رياستن جا پرڏيهي پر خطرناڪ قيدي پڻ رکيا ويا. زمين کان ٧٠ فوٽ اوچائي، توپن ۽ محافظن جي موجودگي، ٽن دروازن جي هجڻ سبب قيدي جيئري ئي موت سان سمجهوتو ڪري ڇڏيندا هئا. تنهن هوندي به سن ١٨٨٢ع ۾ جنرل ٽيپ وارن قيدين قلعي اندر بغاوت ڪرڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪئي. پنهنجون ڪڙيون ڪٽي توپن تي قبضو ڪري گولا وسايا، جنهن سبب گهڻو جاني نقصان ٿيو. آخر وڏي ڪوشش بعد اها بغاوت ناڪام بڻائي وئي.

جيسلمير قلعي جي طرز تعمير ۽ فني مهارت جو تعلق آهي ته هن قلعي جي تعمير ۾ ڪروڙن جي تعداد ۾ سرون صرف ٿيون آهن. جنهن ٽڪريءَ تي هيءُ ٺاهيو ويو آهي، سا سڌائيءَ تي آهي، جنهن تي لهڻ يا چڙهڻ نهايت مشڪل آهي. دروازا ورائن ۾ رکيا ويا آهن ته جيئن هاٿين يا حملي آورن جو زور سنئون سڌو نه لڳي سگهي. برسات جي پاڻيءَ جي نيڪال جو جوڳو بندوبست رکيو ويو آهي. چوڏاري بيرڪن کي ٿڌي رکڻ لاءِ هوادانن جو انتظام آهي. پنجاهه فوٽ جي مٿاهينءَ تي سولائيءَ سان پهچائڻ لاءِ سر جو وزن ۽ ماپ مناسب رکيا ويا آهن. يعني ساڍا ڏهه انچ ڊگهي ۽ ست انچ ويڪري ۽ هڪ انچ ٿلهي. قلعي جي سونهن سوڀيا ۾ اضافي لاءِ ڪونگرا ۽ سيرن جي سٽاءَ سان سهڻيون ڊزائنون ڀتين تي رکيون ويون آهن.

الغرض ته پنهنجي وقتن جي معاشي ۽ سماجي حالتن تي سچي شاهدي پريندڙ هي گواهه اوچي ڳاٽ ڀيتو بيو ڪنهن سياڻي وڪيل لاءِ واجهائي، جيڪو ڪانئس ڊگهو بيان وٺي ڪنهن تاريخي عدالت جي حوالي ڪري.

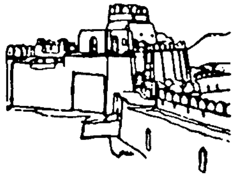

سنڌ جا ٻه قديم بندرگاهه

محمد اسماعيل شيخ

(۱) رهمڪي بازار

اهل دل بزرگن وٽ وقت محض هڪ تصور آهي ۽ حقيقت کان دور آهي؛ جڏهن تہ اهل دانش، هن ڪائنات کي وقت جي تابع تسليم ڪندي، ان کي ماضي، حال ۽ مستقبل جي پيمانن سان ورهايو آهي. اهل علم وٽ وقت جو هڪ ئي پيمانو "حال" آهي، ۽ ان کي اهڙي بي پايان بحر سان تعبير ڪيو آهي، جنهن جي گهرائي ۾ طوفان جنم وٺن ٿا، ۽ جنهن جون موجون تخليق ۽ تعمير جي پچ گهڙ ۾ رڌل رهن ٿيون. شاعر جي تخيل مطابق وقت اهو مرهم آهي جيڪو صدين ۽ زخمن کي ميٽي ٿو، ۽ غم دوران کي وسارڻ ۾ مدد ڪري ٿو.

پر وقت جي سڀ کان وڏي خوبي اها آهي جو "گذري" وڃي ٿو. گذريءَ کي ياد نہ ڪرڻ جي تلقين تہ دانائن ۽ دانشمندن کان ٿيندي رهي آهي، پر علم الانسان ۽ تاريخ جي علم جو بنياد ئي انهيءَ نڪتي تي رکيل آهي تہ:

"جا گذري، ۽ جا ٿي گذري."

ڪلام پاڪ ۾ بہ گذري ويل کي ياد ڪري عبرت حاصل ڪرڻ جي هدايت ٿيل آهي، اهو انهيءَ لاءِ تہ ماضي، حال ۽ مستقبل جي جاڻ قومن ۽ ڪردارن لاءِ راه روشن ڪري ٿي.

اسين اڄ ماضيءَ جي هڪ اهڙي يادگار جو ذڪر ڪنداسين، جيڪو وقت جي بيرحم طوفاني لهرين جو شڪار ٿي حيثيت ۽ حوصلي کان محروم رهجي پنهنجي زندگيءَ جا پويان پساه کڻي رهيو آهي- اهو آهي سنڌ جو هڪ مشهور بندرگاه "رهمڪي بازار".

رهمڪي بازار، سنڌ جي انهن آثارن مان آهي، جن جي محل وقوع معلوم ڪرڻ لاءِ نڪي لقشا ماپنا آهن، تہ نہ وري قياس آرائين جا ڪي گهوڙا ڊوڙائڻا آهن. جانل سڃاتل مشهور بندرگاه آهي، جنهن کي گذريل اٺن ڏهن صدين ۾ دريائي بندر جي حيثيت حاصل رهي آهي. هي بندر، هن وقت ضلعي ٿرپارڪر جي تعلقي ڏيپلي ۾، ڪڇ جي رڻ جي ڪنڌيءَ تي هڪ ڪونڙي جي صورت ۾ موجود آهي.

رهمڪي بازار بابت چيو وڃي ٿو ته "راهما" يا "راهوما" قوم جا ماڻهو ڪڇ مان ڪٿي اچي هن سرزمين تي آباد ٿيا، تنهنڪري انهيءَ ايراضيءَ ۽ سندن بستيءَ کي راهمن جو شهر يا راهمن جي بازار جي نالي سان سڏيو ويو.

ليڪن سنڌ گزيٽيئر ۾ هن شهر کي "رحيمڪي بازار" ڄاڻايو ويو آهي: يعني ته "رحيم" نالي ڪنهن شخص جي آباد ڪيل بستي.

اهو شهر راهمن جو هجي يا رحيم جو، خود شهر جي نالي مان ئي ان جي حقيقت معلوم ڪري سگهجي ٿي. "رهم-ڪي-بازار" جي ٽن لفظن واري صورت مان پهريون لفظ "رهم" ڪنهن قوم (راهما) يا ڪنهن شخص (رحيم) جو مخفف آهي ته ٻيو پيو لفظ "ڪي" حرف اضافت طور ڪم آيو آهي. ٽيون لفظ "بازار" غور طلب آهي. سنڌ ۾ "بازار" جي نسبت سان اها واحد بستي آهي، جڏهن ته ٻيا شهر "وسيڻ"، "ڳڙهه"، يا "ڪوٽ" وغيره جي ترڪيب سان مروج آهن.

نالي جي انهيءَ سبب کي سمجهڻ لاءِ، ان خطي جي جاگرافيائي صورتحال جو جائزو وٺڻ ضروري آهي.

قديم زماني کان وٺي سنڌو ندي پنهنجا وهڪرا پئي بدلايا آهن. مسٽر آر-جي. بئنرجي، بهاولپور کان وٺي ڪيرٿر جبل جي قطار تائين جملي ارڙهن هنڌن تي سنڌو نديءَ جي وهڪرن جا رخ معلوم ڪيا، جن مان پڙاڻ به هڪ وهڪرو هو.

وري پڙاڻ جي نالي سان به ٻه ڊورا نظر اچن ٿا: هڪڙو اپرنديون پڙاڻ ڊورو، جيڪو ضلعي ٿرپارڪر مان ڪنري، فضل ڀنبري ۽ نئين ڪوٽ کان ڦرندو، ٿر جي ڪناري سان وهي، ونگي پتڻ وٽان لنگهي، رهمڪي بازار وٽان وهندو، ڪڇ جي رڻ مان ٿي، وهي وڃي سمنڊ جي ڪوريءَ نار ۾ ڇوڙ ڪندو هو.

ٻيو الهندون پڙاڻ ڊورو، جيڪو جهڏي شهر، محراب جي ڪوٽ، بدين ضلعي ۾ باغ جي شهر (قديم ٻنڪار شهر)، ڏيهي جرڪس اولياءَ جي درگاهه وٽان لنگهي، ننڍي شهر جا آترياڻ ڀٽ پسائيندو، ونگي پتڻ کان هيٺ اپرنديئين پڙاڻ ڊوري سان وڃي گڏيو هو. ان بعد ٻئي ڊورا هڪڙي وهڪري جي صورت ۾ ڪوريءَ نار ۾ وڃي پوندا هئا.

پڙاڻ جو اهو ئي وهڪرو هو، جنهن جي پاڻيءَ تي ڪڇ جي رڻ واري ايراضي ۾ آبادي ۽ لکپت ۾ سارياڻ جي پوک ٿيندي هئي. اهو سڄو علائقو پڙاڻ جي پاڻيءَ تي سرسبز ۽ آباد هو.

ڪوريءَ نار کان وٺي ونگي پتڻ تائين، پڙاڻ تي ٽي مشهور بندر هئا: علي بندر، رهمڪي بازار ۽ سنڌڙي. پڙاڻ جي هڪ ڇاڙ تي سومرن جو مشهور تختگاهه وگهه ڪوٽ آباد هو، جيڪو رهمڪي بازار کان پنج ميل پري هو.

دراصل ڪڇ جي رڻ وارا بندر ۽ بستيون جن کي سرحدي چونڪيون هيون. آئي ڪوٽ اڏيل هئا، جن ۾ سنڌ يا ڪڇ جا سرحدي محافظ موجود هوندا هئا. ڪڇ جو علائقو اڪثر سنڌ جي حڪومت ۾ شامل هوندو هو، پر جيڪڏهن ڪنهن راءِ يا راجا، ڪڇ جي خودمختاري جو قصد ڪيو هوندو، ته به سنڌ جي حڪومت جو ڏن ڀرڻو ٿي رهيو ٿي.

انهن چونڪين جي اها به ذميواري هئي ته ساموندي توڙي دريائي رستي ڪان ٻاهران ايندڙ واپاري مال تي محصول جي وصولي ڪن. رهڪي بازار به اهڙي ئي هڪ سرحدي چونڪي هئي، پر پنهنجي ڪنهن نالي سان، جيڪو 'ڪوٽ' يا 'ڳڙهه' جي عرفيت سان ئي ٿي سگهي ٿو، ۽ نه بازار جي نالي سان جيئن مشهور آهي.

گمان آهي ته انهيءَ سرحدي چونڪي (ڪوٽ يا ڳڙهه) جي ويجهو يا ان سان لاڳو هڪ نئين بستي وجود ۾ آئي، جنهن جو مقصد صرف تجارتي هو، جنهن ۾ ٻاهران آيل سوداگر ۽ واپاري ڏيهي تاجرن سان مال جي خريد فروخت ڪندا هئا. انهيءَ لحاظ سان ان نئين بستيءَ جو نالوئي بازار پنجي ويو، ۽ اڳتي هلي رهڪي بازار مشهور ٿيو.

رهڪي بازار جو اوج ارڙهين صديءَ جي اڌ تائين قائم رهيو، جيستائين سنڌو درياءَ رخ نه بدلايو. ميان غلام شاهه جي وقت ۾ درياءَ پنهنجو رخ بدلائي ٻئي ڪس سان وهڻ لڳو، جنهن جي نتيجي ۾ پراڻ وارو وهڪرو بند ٿي ويو.

تنهن هوندي به برسات جي مند ۾ پراڻ وارو پيٽ بدستور جاري رهندو هو، تان جو ١٧٦٢ع ۾ ميان غلام شاهه سنڌ جي زمين کي سيراب ڪرڻ لاءِ درياءَ کي جيڪي بند ٻڌايا، انهن جي ڪري پراڻ وارو وهڪرو بلڪل بند ٿي ويو. رهي ڪُهي ڪسر ١٨١٩ع واري زلزلي پوري ڪئي، جنهن ۾ سمنڊ جي پاڻيءَ ڪڇ جي رڻ واري سڄي زمين کي لوڻ ڪان بنائي ڇڏيو. اهي ئي سبب هئا جن جي ڪري رهڪي بازار ۽ ان کان هيٺانهون علائقو ويران ٿي ويو، ۽ سرحدي بندر اجڙي ويا.

انهن حقيقتن کان علاوه ڪي روايتون پڻ هلندڙ آهن، جن موجب پُراڻ جي رخ بدلائڻ لاءِ دلوراءِ بادشاهه جي ظالمانه روش کي ذميوار قرار ڏنو ويو آهي، جو ڌرتي ڌڻي، دلوراءِ جي نگري ناس ٿي، ۽ درياءَ پنهنجو رخ بدلائي ڇڏيو.

ٻيءَ هڪ روايت موجب سيف الملوڪ نالي سوداگر، دلوراءِ جي ظلم کان تنگ ٿي، اروڙ وٽان درياءَ کي بند ٻڌايو، جنهنڪري پراڻ وارو وهڪرو بند ٿي ويو.

سنڌ گزيٽئر جي مصنف جي. ڊبليو. سمٿ وري انهيءَ تباهيءَ جي ذميواري ميان غلام شاهه تي اڇلي وڌي آهي. هو لکي ٿو ته:

"ڪڇ جي رڻ وارو ڪنارو گهڻو ڪري برباد ٿيل شهرن سان ڀريل آهي. انهن سان گهڻا شهر سنڌ جي حاڪم ميان غلام شاهه ڪلهوڙي ۽ ڪڇ جي راجا جي وچ ۾ ٿيل جنگين ۾

تباھ ٿيا. باني ھچيل ١٨١٩ع واري زلزلي ۾ ٻئي ڀنجي ويا. رھيڪي بازار ۾ انھن قديم شھرن سان ھڪ آھي. ھن شھر ۾ اڃا تائين قديم قبا، مزارون ۽ مسجدون ڏڙن جي صورت ۾ يادگار نظر اچن ٿا."

رھڪي بازار کي محض ھڪ دريائي بندر جي حيثيت حاصل نہ ھئي، پر ھڪ وڏي تجارتي مرڪز يا مارڪيٽ جي ڪري مشھور ھو. سٺائي بندر ھئڻ ڪري سڀني ٽوڙي ڪاري جا ٻيڙا ھتي آسانيءَ سان لنگرانداز ٿيندا ھئا. سنڌ ۽ ڪڇ جو ڳانڍاپو بہ ھن ئي بندرگاھہ وسيلي قائم ٿي رھيو. ھتان ئي ٻيڙن ذريعي وڏي سمنڊ ۾ داخل ٿي پنھنجي منزل ڏانھن وڃي سگھبو ھو. اڪثر انگريز سياحن سنڌ ۾ داخل ٿيڻ لاءِ ھن ئي بندرگاھہ تان سفر ڪيو. اڄ بہ سنڌ ۽ ڪڇ جي درميان خشڪي وارو سفر رھڪي بازار وٽان آساني سان ڪري سگھجي ٿو.

(٢) لاھري بندر

سنڌ جي ساموندي ڪناري جي اڻ-سھائيندڙ ڪھاڙيني، ڇوماسي جي تند تيز ھوائن، ڇوھن ۽ ڇولين، ويرين ۽ وھڪرن-اُن سان گڏ پُورالي نديءَ جي بدلجندڙ ڇاڙن ۽ شاخن، انھن جي چڍيل واريءَ ۽ ريت جي ٿھن، ساحلي ابراھيءَ ۾ جيڪا روش اختيار ڪئي، تنھن ۾ ڪئين زرخيز زمينون لوڻ-ڪاٺيون بنجي ويون تہ ڪئين زير آب قطعا ريتجي ٻيٽن جي شڪل ۾ نمودار ٿي ويا. بستيون ويران ٿي ويون ۽ ويرانيون زير آب اچي ويون.

ساموندي ساحل جي انھيءَ طبعي تبديلي ۽ اٿل پٿل سنڌ جي بندرگاھن تي بہ وڏو اثر وڌو. ڪيترائي جڳ مشھور بندر نہ فقط پنھنجو وجود وڃائي وينا، پر سندن سڃاڻپ لاءِ محل وقوع جو تعين بہ اڄ جي محققن لاءِ چئلينج بنيل آھي.

لاھري بندر، جيڪو اسان جي تحرير جو اڄوڪو موضوع آھي، سو يقيناً اھڙي دائري کان ٻاھر آھي، ڇاڪاڻ تہ سندس محل وقوع بابت لکيتون موجود آھن: ازانسواءِ مڪاني آثار بہ سندس پڪا پختا شاھد آھن تہ لاھري بندر، سنڌو درياءَ جي بگھياڙ شاخ ھو. اتان سمنڊ ھڪ ڏينھن جي پنڌ تي (يعني اندازا ڏھہ ميل) پري ھو. ٺٽو شھر، لاھري بندر کان دريائي رستي سان ٻن ڏينھن جي مفاصلي تي ھو.

لاھري بندر بابت پھريون حوالو البيروني جي ڪتاب الھند مان ملي ٿو تہ درياءَ سنڌ سمنڊ ۾ پوڻ کان اڳ ٻن شاخن ۾ ورھائجي ويو ٿي، انھن مان ھڪ وڏي شاخ ۽ ٻي ننڍي شاخ ھئي. لوھاراني بندر انھيءَ ننڍي شاخ تي ھو. (موجوده تحقيق موجب انھيءَ ننڍي شاخ کي بگھياڙ تسليم ڪيو ويو آھي.)

البيروني جي لکڻ موجب، بندر جو اصل نالو "لوھاراڻي" ھو، جيڪو پوءِ لاڙي، لاھري، لاھوري ۽ لھري بہ اچارجڻ ۾ آيو، پر گھڻو مشھور "لاھري" ٿيو.

ان دؤر جي مشهور سياح البشاري مقدسي جي چوڻ موجب انهيءَ زماني تائين ڀنڀور (ديبل) جي حالت ابتر ٿي چڪي هئي، جنهنڪري ان جي بدران لاهري بندر کي استعمال ڪيو ٿي ويو، جيڪو ننڍو شهر آهي.

چوڏهين صدي جي اوائل ۾ ابن بطوطه لاهري بندر ڏٺو. هو لکي ٿو ته "سمنڊ جي ڪناري تي هڪ سهڻو شهر آهي. ڪيس هڪ وڏو بندر آهي، جيڪو ديبل کان ٻه ڪوهه ڪٺي ويو آهي. هن بندر تي يمن، فارس (ايران ۽ عربستان) ۽ ٻين ملڪن جا ماڻهو واپار سانگي اچن ٿا. هن بندر مان ساليانو سٺ لک رپيا محصول اگهرندو آهي."

سترهين صديءَ ۾ هند ۽ سنڌ ۾ داخل ٿيڻ جو مکيه لنگهه سنڌو درياءَ هو، جنهنڪري لاهري هڪ مشغول بندر هو. هند جي پرڏيهي ۽ سنڌ جي سامونڊي واپار جو مکيه مرڪز هو، جنهن پورچوگيزن، انگريزن ۽ ڊچن کي ڇڪي آندو. سنڌي ڪناري سبب ٻن ستون کان ٽن ستون ٽنن جا جهاز، جي ان وقت وڏا جهاز ليکيا هئا، مال لاهڻ ۽ چاڙهڻ لاءِ اچي لنگرانداز ٿيندا هئا. ليکن اوليت ۽ اهميت پورچوگيزن کي حاصل هئي، جيڪي تجارت خاطر گهڻن سامونڊي رستن تي چانيل هئا ۽ اڪثر بندرگاهن ۾ سندن واپاري ڪوٺيون هيون. سر تاس رو لکي ٿو ته "لاهري بندر ۾ پورچوگيز چڱيءَ طرح جميل هئا ۽ گهڻي انداز ۾ رهندڙ هئا. ڪين ٻنهنجي جنگي جهازن ۾ ايراني نار ڏانهن سال نيڻ جي هڪ هٿي حاصل هئي."

انگريزن جي پهرئين واپاري وفد کي ١٦١٣ع ۾ لاهري بندر منجهه پير کوڙڻ ۾ به انهيءَ ڪري ناڪامي حاصل ٿي هئي جو پورچوگيزن اهو دڙڪو ڏنو هو ته جيڪڏهن انگريزن کي بندرگاهه ۾ داخل ٿيڻ جي اجازت ڏني وئي ته هو بندر ڇڏي هليا ويندا. جيئن ته ان وقت جي گورنر محصول اگاڙڻ جو حق هڪ مقرر ٿيل رقم جي عيوض ڏيئي ڇڏيو هو، تنهنڪري ان ڏمڪي جو ايترو اثر ٿيو جو هن انگريزن جي وفد کي انهيءَ دليل تي قبول نه ڪيو ته جيڪڏهن پورچوگيز هليا ويا ته پوءِ بندر جو واپار بند ٿي ويندو.

پورچوگيزن جو سرڪاري روزنامچو لکندڙ انٽونيوڪارو ١٦٣١ع ۾ لکي ٿو ته هي بندر تمام وڏو آهي ۽ آدمشماري تمام گهڻي آهيس. انگريزي ڪوٺين وارا به انهيءَ بيان جي ٻنڀرائي ڪندي لکن ٿا ته جيتوڻيڪ شهر جي اڏاوت سٺي نه آهي، تڏهن به منجهس ڪافي آدم آباد آهي ۽ ضرورت جون سموريون شيون چڱيءَ طرح موجود آهن.

اورنگزيب جي ڏينهن ۾ دهلي حڪومت جو هڪ آفيسر هن بندر لاءِ لکي ٿو ته: "سنڌ جو مکيه بندر آهي. موتين ۽ ٻين املهه شين کان مشهور آهي. هتي اٽڪل چار هزار جهاز ۽ ٻيڙيون آهن."

تاريخ طاهري جي مصنف بذات خود هن بندرگاهه کي ڏٺو ۽ ٻنهنجي يادداشت قلمبند ڪئي اٿس ته: ٺٽي شهر ۽ لاهري بندر جي وچ ۾ ٻن ڏينهن جي بري توڙي بحري سفر جيترو

مفاصلو آهي ۽ ان کان پوءِ سمنڊ تائين پهچڻ لاءِ هڪ ڏينهن جي سفر جيترو پيو مفاصلو آهي. اتي هڪ ننڍو واهه آهي (جنهن کي ٿٽي جي ٻولي ۾ نار چون ٿا) جيڪو بندر سان ڳنڍيل آهي. اهو ڪن هنڌن تي تقريباً ڏهه طناب ويڪرو آهي ته ڪن جاين تي انهيءَ کان به وڌيڪ. انهيءَ سان لنگهي ڪونه ٿو سگهجي. بندر ۽ سمنڊ جي وچ ۾ هڪ وسنئن آهي، جنهن کي ”سٽي مياڻي“ چوندا آهن. ان هنڌ مير بندر جا پهريدار پريل هشيارن سان هميشه هوندا آهن. جڏهن به ڪو جهاز نار ۾ داخل ٿيندو آهي ته هو بندوق ڇوڙي ان جي اچڻ جو اطلاع ڏيندا آهن، جنهن جي جواب ۾ وري گهاٽ تان بندوق ڇوڙي بندر جي ماڻهن کي جهاز جي خبر ڏني ويندي آهي. بندر جا ماڻهو وري جهاز جي اچڻ جو اطلاع ٺٽي جي واپارين ڏانهن اماڻيندا آهن ۽ پاڻ ٻيڙين ۾ چڙهي نار جي مُنهن وٽ ويندا، تيستائين پهريدار جهاز بابت پوري پڇا ڳاڇا ڪري ڇڏيندا آهن. جيڪڏهن جهاز پنهنجي ٺي بندر جو آهي ته ان کي اندر اچي لاهري بندر ۾ لنگر هڻڻ جي اجازت ڏني ويندي آهي، پر جي ٻئي ڪنهن بندر جو آهي ته اهو اڳتي وڌي نه سگهندو، بلڪ ان جو سامان لاهي ٻيڙين ۾ وجهي شهر ڏانهن اماڻبو آهي.

بندرگاهه جي نه فقط حفاظت جو جوڳو بندوبست هو، پر مال جي محصول وغيره جي وصوليءَ ۾ مقرر شرح کان وڌيڪ وٺڻ يا واپارين کي زيربار ڪرڻ جي ڪابه شڪايت نه هئي. سترهين صديءَ جي سياحن جي لکيت مان معلوم ٿو ٿئي ته هر بندرگاهه تي محصول جي شرح مقرر نه هوندي هئي، پر لاهري بندر جي محصول وٺڻ واري دفتر تي محصول جو نرخ لکيل هوندو هو. ڪوبه لالچي عملدار پنهنجي مرضي مطابق ان ۾ ڪابه ڦيرگهير آڻي نه سگهندو هو ۽ نه ئي ڪي نوان محصول مڙهي سگهيو ٿي.

بهرحال، هي بندرگاهه پنهنجي اٺن سَون سالن جي شاندار تاريخي اوج ۽ عروج ماڻي، قدرت جي انهيءَ ساڳيءَ ستم ظريفي جو شڪار بنجي بربادي‌ءَ جي منزل کي پهتو، جنهن جي ڪري ڪانئس اڳ يا همعصر بستيون ۽ بندر برباد ٿيا. درياءَ جو پيٽ واريءَ ۽ رڳ سان ريٽجڻ لڳو، جنهن ڪري منجهس غورابن ۽ ٻيڙين جي آمدورفت مشڪل ٿيڻ لڳي. انهيءَ دوران ٻيا بندر، جيئن ته اورنگا بندر، شاهه بندر، ٻستا بندر، ڌاراجا ۽ ڪراچي آسري پيا ۽ لاهري بندر جي اهميت گهٽجي وئي، تان جو سندس نالو نشان به نه رهيو.

لاهري بندر جي محل وقوع بابت باوجود پختين شاهدين جي ڪن مورخن ۽ محققن کي اختلاف رهيو، ۽ هنن لاهري بندر کي مشهور ديبل بندر سان تعبير ڪيو. جيئن ته:

- سورهين صدي عيسوي ۾ پورچوگيزن هن بندر کي لاهوري نالي سان گڏ ”ديوئل“ ۽ ”ديوئل سند“ جي نالن سان لکيو آهي.
- انگريزن به ان کي لاڙي بندر ۽ ”سنڌي ديوئل“ جي نالن سان سڏيو آهي.
- مشهور مؤرخ مير علي‌شير قانع ان کي پراڻو ديبل سمجهيو.
- پاٽنجر ۽ ڪننگهام ته ساڳين هن بندر کي اصلي ديبل بندر چيو آهي.

ڪن مؤرخن فقط لاهري بندر کي ديبل ڪري سمجهڻ تي اڪتفا ڪانه ڪئي، پر ٺٽي شهر کي به ديبل ڪري ڄاڻايائون، جيئن آئين اڪبري جو مصنف ابوالفضل. ساڳئي وقت، پيرپٽي جي بستي جيڪا پڻ ٻگهياڙ ڦاٽ جي بندرگاهه هئي، ان کي به ديبل سڏيو ويو. حالانڪ مير معصوم بکري لکيو آهي ته سندس زماني ۾ لاهري بندر ۽ ٺٽي، ٻنهين کي ديول بندر چيو ويندو هو.

لاهري، ٺٽي ۽ پيرپٽي کي ديول بندر ڪري سمجهڻ جي غلط فهميءَ جا اسباب ڪهڙا هئا، انهن جي وضاحت سامعين لاءِ مفيد تڏهن ٿيندي، جڏهن سنڌو درياهه جي ڇوڙ جي نوعيت ۽ نقشي کي ذهن ۾ رکبو.

ڏهه صديون اڳ سنڌو درياهه ٻن شاخن ۾ ورهائجي، سمنڊ ۾ داخل ٿيندو هو. الهندي واري وڏي شاخ گهاري واري ساموندي ڪاريءَ ۾ پوندي هئي، انهيءَ ڪاريءَ تي ديبل بندر آباد هو. اڀرندي واري ٻي ننڍي شاخ، جنهن کي ٻگهياڙ چيو ويندو هو، ان جي ڪناري تي لاهري بندر جنم ورتو. پر فرق اهو هو ته ديبل سنڌونديءَ ڪاري پاڻيءَ جو بندر هو. جڏهن ته لاهري دريائي (مٺي پاڻيءَ) جو بندر هو، ۽ سمنڊ اتان هڪ ڏينهن جي پنڌ تي، يعني ڪراڙڪو ڏهه ميل پري هو. جيئن ته سنڌو درياهه جو وهڪرو ٺٽي شهر وٽان هو، تنهنڪري نه فقط ٺٽي، پر سڄي سنڌ، ملتان، لاهور ۽ هند جي پيداوار ديبل، ٺٽي ۽ لاهري بندرن تائين ٻيڙين وسيلي ڏيساور تائين پهچندي هئي.

جڏهن ته ديبل، وڏي عرصي تائين، ساموندي بندرگاهه جي حيثيت سان، دنيا جي ملڪن ۾ پنهنجي ساک ۽ واپار ڪري مشهور هو ۽ اڪثر سياحن ديبل جي خصوصيتن جي ساراهه ڪئي هئي، تنهنڪري جڏهن ديبل ڦٽي ويو، ته لاهري اوج تي پهتو ۽ جيئن ته لاهري بندر، ديبل کان به گهڻو ڪشادو ويو هو، تنهنڪري ٻاهرين سوداگرن ۽ سياحن، لاهري کي ئي ديبل ڪري سمجهيو، يا تجارت ۾ ديبل جي مشهوريءَ جو فائدو وٺندي لاهري بندر- جي مال کي ديبلي جي ٽريڊ مارڪ سان دنيا جي مارڪيٽ ۾ معروف ڪيو. وري جڏهن لاهري جا ڏينهن پورا ٿيا، تڏهن ٺٽي کي اوج تي ڏسي، ان کي ديبل جي نسبت سان سڏيائون.

مير لطف الله عرف مير منارو

(ميان نورمحمد ڪلهوڙي جو هڪ مدبر وزير)

قريشي حامد علي خانائي

ڪلهوڙن جي دؤر حڪومت ۾ ڪيترائي سياسي مدبر، اڪابر، سپهه سالار، وزير ۽ سفير ٿي گذريا آهن، جن جي حياتيءَ جو مفصل احوال اڃا تائين گمناميءَ جي ڪُن ۾ غرق آهي، ايتريقدر جو انهن جي مدفن جو صحيح هنڌ به معلوم نه آهي، ته هن وقت اهي ڪٿي ۽ ڪهڙي هنڌ ابدي ننڊ ۾ روزمحشر تائين انتظار ۾ ستل آهن. وري به "نامه نغز" وارو صاحب وڏيڪ تحسين جو لائق آهي، جنهن ڪلهوڙن جي دؤر جي تاريخ تي مفصل تذڪرو لکي، ان دؤر جي ڪيترين ئي اهم شخصيتن کي هميشه لاءِ زنده ڪري ڇڏيو آهي، نه ته سنڌ وارن جا حال هردؤر ۾ لاغرضي ۽ لاپرواهيءَ وارا ئي رهيا آهن. اسان ڪڏهن به پنهنجن مدبرن ۽ مشاهيرن جي ڪارنامن کي اجاگر ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي آهي.

ميان نورمحمد خان ڪلهوڙو سنڌ جي تاريخ ۾ هڪ وڏيءَ سياسي بصيرت جو حاڪم ٿي گذريو آهي. ميان نورمحمد خان وڏو مردم شناس، مشاهدي ۽ تجربي وارو شخص هو. پاڻ نهايت ئي اعليٰ خوبين ۽ گڻن وارن جو قدردان هو. سندس دؤر حڪومت ۾ ڪيترائي بلند پايه جا عالم، حڪيم، وزير، سفير، وڪيل ۽ امير ٿي گذريا آهن، جن پنهنجي فهم ۽ فراست موجب ملڪي خدمتون بجا آنديون. ميان نورمحمد خان ڪلهوڙي جي انهن وزيرن، سفيرن، وڪيلن ۽ صلاحڪارن مان مير لطف الله عرف مير منارو وڏيءَ حيثيت ۽ شخصيت جو مالڪ ٿي گذريو آهي. مير لطف الله، ميان صاحب جو خاص وزير ۽ صلاحڪار هو. سرڪاري دفتر ۽ ٻاهرين ملڪن سان خط وڪتابت ڪرڻ جو دفتر ٻڻ سندس ئي سپرد هو. سرڪاري فرمان ۽ لکپڙهون ۽ حڪومت جا نازڪ ۽ منجهيل سياسي مسئلا ۽ اهم مراسلا، مير لطف الله پاڻ لکندو هو.

مير لطف الله جي شروعاتي دور ۾ جيڪي به اهم سياسي خواهه ملڪي معاملا درپيش آيا، تن سڀني ۾ هن نهايت ئي تدبر، دانشمندي ۽ سيائپ سان پنهنجا رايا ۽ مشورا ڏنا ۽ سندس انهن راين ۽ مشورن کي ميان نورمحمد خان ڪلهوڙي وٽ وڏو وزن هوندو هو. نه صرف ملڪي، بلڪ ڪلهوڙا خاندان جا گهرو مسئلا ٻڻ مير صاحب حل ڪندو هو، ۽ انهن ۾ ڪيس ڪافي دخل هوندو هو.

مير لطف الله جا مفصل خانداني حالات پوريءَ طرح معلوم ٿي ڪونہ ٿا سگهن، البت سنڌ جي ڪن مؤرخن ۽ تذڪره نگارن مير صاحب جي باري ۾ ڪجهه احوال نهايت ئي مختصر نموني ۾ بيان ڪيا آهن. "گلدستہ نورس بهار" جي بيان مطابق مير لطف الله کي ڪلهوڙن جي دور ۾ وڏي اهميت حاصل هئي. پاڻ سنڌ ۾ گهڻو ڪري پنهنجي عرفي نالي "مير متارو" سان مشهور رهيو آهي. سندس حياتيءَ جي احوال متعلق شمس العلماء مرزا قليچ بيگ لکي ٿو:

"مير لطف الله ولد سيد عبدالڪريم، جنهن کي مير متاروشاه بہ چوندا هئا، سو لڪيءَ واري شاه صدر جي پوٽن مان هو. پهرئين دهليءَ جو وڪيل هو ۽ پوءِ ميان نورمحمد ڪلهوڙي جو وزير ٿيو ۽ چگو نالو ڪيدائين ۽ سن ١١٦٠هه ۾ وفات ڪيائين. اها تاريخ هنئين جملي مان نڪري ٿي: "رحمت ايزد بجان مير لطف الله" (١).

مرزا قليچ بيگ جي تقليد ڪندي مولائي شيدائي مرحوم "تاريخ جنت السنڌ" ۾ مير صاحب جي باري ۾ لکي ٿو تہ:

"مير لطف الله عرف مير متارو ڪلهوڙن جي پاران دهلي دربار ۾ سفير ٿي رهيو هو. مير لطف الله عرف مير متارو ولد سيد عبدالڪريم، جو شاه صدر لڪيءَ واري جي اولاد مان هو، ميان نورمحمد ڪلهوڙي جو وزير ٿي رهيو. سندس تاريخ وفات محمد پناه "رجا" لنوي هن ريت ڪئي آهي: هرڪہ آمد سرقبرش وفات.

"رحمت ايزد بجان مير لطف الله گفت" ١١٦٠هه (٢)

مير لطف الله عرف مير متاري جي وڌيڪ خانداني حالات کان باقي سنڌ جون تاريخون خاموش آهن. اها خبر ڪانہ ٿي پوي تہ مير صاحب ڪڏهن ۽ ڪٿي ڄائو ۽ شروعاتي حياتيءَ جا ڏينهن ڪيئن گذاريائين؟ وقت جي ڪهڙن استادن کان علم حاصل ڪيائين وغيره. انهن سڀني سوالن جا جواب نفي ۾ ملن ٿا. مير علي شير "قانع" ٺٽوي "مقالات الشعراء" ۾ سندس هڪ پٽ جو ذڪر ڪيو آهي. مير قانع سندس پٽ جي وفات جو ساڳيو سال سندس وفات وارو ڄاڻايو آهي. مير قانع لکي ٿو تہ: "مير لطف الله جو هڪ پٽ مير شهزادو هو، جو پڻ ١١٦٠هه ۾ فوت ٿيو. قاضي عبدالقادر هن جي وفات جي تاريخ هن ريت چئي: "گرفتہ مسکن باشد شهيد شهزاده" ١١٦٠هه (٣). انهيءَ بيان مان ظاهر ٿئي ٿو تہ مير صاحب جي پٽ شهزادي ڪنهن جنگي مهم ۾ شهادت حاصل ڪئي هئي.

مير لطف الله، ميان نور محمد ڪلهوڙي جي دور حڪومت ۾ سنڌ جي سياست تي ڇانيل هو. ميان نور محمد خان جي طرفان دهليءَ جي مغل دربار ۾ سفير جي حيثيت ۾ رهندو هو ۽ سنڌ جي مفادات جي تحفظ جو ڪم ڪندو هو. انهيءَ ڳالهہ جي ثابتي منشي انندرام "مخلص" جي "رقعات مخلص" جي ديباچي مان ظاهر ٿئي ٿي. ساڳئي وقت انهن خطن مان اهو بہ ظاهر ٿئي ٿو تہ انندرام "مخلص" مير صاحب جو گهاٽو دوست هو ۽ مير صاحب جي معرفت "مخلص" جا دهلي سرڪار جي وزير اعتمادالدولہ سان دوستي جا تعلقات استوار ٿيا هئا.

جڏهن نادر شاهه افشار دهليءَ جي مغل بادشاهه تي حملو ڪيو، تڏهن مغلن جي شاهي خزاني کي خوب دل کولي لٽيو ويو ۽ دهليءَ جي بيگناهه ۽ امن پسند شهرين تي تمام گهڻيون رقمون ڏنڊ طور وڌيون ويون ته انهيءَ آويءَ ۾ مير لطف الله ۽ الندرام "مخلص" پڻ اچي ويا ۽ مٿن به وڏي گهري رقم ڏنڊ طور وڌي ويئي. انهيءَ ڳالهه جو اشارو مير لطف الله، ميان نور محمد خان ڪلهوڙي ڏانهن هڪ خط ۾ ڪيو آهي.

نادر شاهه جي سنڌ تي ڪاهه جو ذڪر اڪثر ڪري ڪيترن ئي مؤرخن ڪيو آهي، مگر "نامه نغز" جي مصنف جو بيان وڌيڪ مستند آهي، ڇاڪاڻ ته مصنف خود سنڌي هو ۽ سمورا واقعات پنهنجن اکين سان ڏٺا هئائين. ازانسواءِ پنهنجو مٿيون مذڪور ڪتاب ميان نور محمد ڪلهوڙي جي سرپرستيءَ هيٺ تيار ڪيو هئائين. انهيءَ مدنظر هن مصنف جو بيان ڪيل هر واقعو وڌيڪ صحيح ۽ وزندار نظر اچي ٿو. "نامه نغز" وارو صاحب نادري حملي جو ذڪر ڪندي لکي ٿو ته: نادر شاهه دهليءَ تي حملو غزني ۽ ڪابل واري رستي کان ڪيو هو. جڏهن نادر شاهه جي حملي مغل سلطنت جي ديوارن کي لوڏي ڪمزور ڪري وڌو ته ان کان پوءِ هن بکر جي طرف وڌڻ شروع ڪيو. وات تي ڪنهن نادر شاهه کي اهو ٻڌايو ته سنڌ جي حاڪم ميان نورمحمد ڪلهوڙي جو هڪ هوشيار، قابل ۽ ذهين سفير دهليءَ ۾ رهي ٿو، جنهن جو نالو مير لطف الله عرف مير متارو آهي. بهتر آهي ته سنڌ جي طرف وڌڻ کان اڳ ۾ ان سفير جي ذهانت ۽ فراست جو امتحان وٺي، سنڌ جي حاڪم جي طاقت جو اندازو ڪيو وڃي. انهيءَ نادر شاهه مير لطف الله کي پاڻ وٽ گهرائي، سنڌ جي حاڪم جا حالات معلوم ڪيا(۴).

مير لطف الله جي زباني نادر شاهه کي معلوم ٿيو ته سنڌ پهچڻ ۽ ميان نورمحمد ڪلهوڙي سان جنگ ڪرڻ ڪو سولو ڪم نه آهي. مير لطف الله جي انهيءَ گفتگو جو ذڪر مصنف "نامه نغز" ۾ شاعراڻي انداز ۾ هن ريت ڪيو آهي:

(۱) همه تيغ زن مرد پرخاش جو، همه نيزه بازان، همه تندخو
(۲) دلير اند از يڪ دگر برتر اند، توگوئي مگر ازدهاي نر اند
(۳) بقوت چو پيل و به پيڪر پلنگ، بدست همه گرز و تيغ و تفنگ
(۴) ز لشڪر نه ترسند بي باڪ تر، بميدان دلير اند چالاڪ تر
(۵) گر آن فوج سالار جوش آوري، دل ڪوه را در خروش آورد.

ترجمو:

(۱) سڀئي ماڻهو تلوار هلي ڄاڻن ۽ لڙائيءَ جا ڳولائو آهن، سڀ نيزو هلي ڄاڻن ۽ سڀ جوشيلي طبيعت وارا آهن.

(۲) هو بهادريءَ ۾ هڪ ٻئي کان وڌيڪ آهن، ائين ڄڻ ته هو اصيل نانگ آهن.

(٣) هنن ۾ هاٿين جهڙي قوت آهي ۽ سندن جسم چيتن جهڙا آهن. سيني جي هڏن ۾ گرز آهن. تلوارون ۽ بندوقون آهن.

(٤) هو ڪنهن به لشڪر کان نٿا ڏڄن، ڏاڍا بيباڪ آهن. ميدان ۾ دلير آهن ۽ حد درجي جا چالاڪ آهن.

(٥) جيڪڏهن هن سالار جي فوج جوش ۾ اچي وڃي ته جيڪر پهاڙ جي دل مان به دانهون نڪرڻ لڳن (٥).

اهڙيءَ ريت مير لطف‌الله پنهنجي بهادر سنڌي حاڪم ۽ هن جي فوج جي بهادريءَ ۽ سرويچيءَ جو ڏاڪو دشمن تي وهارڻ جي ڪافي ڪوشش ڪئي. ان کان پوءِ نادرشاهه مير لطف‌الله سان گڏ، محمد علي بيگ نالي هڪ پنهنجو سفير ميان ڏانهن موڪليو ته هو کيس پيغام پهچائي ته ميان صاحب باقاعدي ساليانو خراج نادرشاهه کي پهچائيندو رهي ۽ پنهنجي پٽ کي ڏهن هزارن سنڌي سپاهين سان ڏانهس موڪلي ڏئي (٦).

مير لطف‌الله، محمد علي بيگ سان گڏجي، جڏهن سنڌ پهتو ته ميان نورمحمد خان ڪلهوڙي پنهنجي سفير جو ڏاڍو آڌرڀاءُ ڪيو. نادرشاهه جو مذڪور پيغام ميان صاحب ٻڌي، يڪدم پنهنجن اميرن جي دربار منعقد ڪئي؛ جنهن ۾ اهو فيصلو ڪيو ويو ته مڙس ٿي نادرشاهه جي طاقت جو مقابلو ڪجي. باقي اهي متيان ٻئي شرط سنڌ جي حاڪم جي غيرت ۽ عزت وٽان نه آهن ۽ ان ڳالهه جو آخرين فيصلو تلوار ئي ڪندي (٧). اهو فيصلو نادرشاهه جي ايلچي محمد علي بيگ جي معرفت کيس موڪليو ويو. نادرشاهه سنڌ جي بهادر ۽ غيرتمند حاڪم ميان نورمحمد خان ڪلهوڙي جو مٿيون جواب پڙهندي ئي جوش ۽ غضب ۾ اچي ويو ۽ هڪدم سنڌ تي حملو ڪري ڏنائين. ميان نورمحمد پنهنجن مشيرن سان مشورو ڪيو ۽ آخر اهوئي فيصلو ڪيو ويو ته ميان صاحب ڪنهن طرح سان في‌الحال ڪنهن ڪوشائتي هنڌ ڏانهن هليو وڃي. ميان نورمحمد خان هڪ لک سنڌي فوج ساڻ ڪري عمرڪوٽ جي قلعي ڏانهن هليو ويو.

نادرشاهه سنڌ ۾ پهچي، پنهنجي ظالمانه نموني ۾ بي‌گناهه سنڌ جي غريب عوام کي لٽڻ ۽ برباد ڪرڻ شروع ڪيو ۽ سنڌ جو ملڪ ويران ڪري ڇڏيائين. سنڌ جو سکيو ستابو صوبو تباهي ۽ بربادي‌ءَ جي آگ ۾ جلندو رهيو. هزارين سنڌي ماڻهو قتل ڪيا ويا ۽ ڪيترن کي قيدي بڻايو ويو (٨). ميان صاحب سنڌ جي اها حالت ڏسي، مجبور ٿي پنهنجي شهزادي ميان غلام شاهه کي مير لطف‌الله سان گڏ نادرشاهه ڏانهن وڪيل ڪري موڪليو، مگر نادرشاهه پنهنجي هوڏ تان نه لٿو ۽ اچي ميان نورمحمد ڪلهوڙي جي ٿاڻي عمرڪوٽ ۾ ڪٽڪ ڪيو (٩).

مير لطف‌الله، ميان صاحب پاران سفارت ۽ وڪالت کان سواءِ ٻين به ڪيترن ئي ملڪ جي سياسي ۽ فوجي مهمن ۾ گڏ رهيو. مير لطف‌الله سياسي بصيرت سان گڏ اعليٰ درجي جو

فوجي جنرل پڻ هو. پاڻ ڪيترن ئي فوجي صلاحيتن جو مالڪ هو. سن ١١٥٨هه/١٧٤٥ع ۾ جڏهن ميان نور محمد خان ڪلهوڙي ڪانجيءَ جي قلعي تي ڀرپور حملو ڪيو هو، ان وقت مير لطف الله به ميان صاحب سان گڏ رهيو هو ۽ قلعي جي فتح ۾ مير صاحب جو پڻ هٿ ونڊايائين.

سنڌ جو حاڪم ميان نور محمد خان ڪلهوڙو مير لطف الله کي سندس سنڌ جي انهن خدمتن جي ڪري قدر جي نگاهه سان ڏسندو هو. سفر خواهه حضر ۾ کيس هميشه پاڻ سان گڏ هم رڪاب رکندو هو. ميان صاحب جو والد ميان يارمحمد ڪلهوڙو پڻ مير صاحب کي ڏاڍو پائيندو هو.

"رقعات مخلص" جي خطن مان اهو معلوم ٿو ٿئي، تہ مير صاحب پنهنجي قابليت ۽ ذهانت جي ڪري ميان نورمحمد خان ڪلهوڙي، والي سنڌ جو وڏو وزير بڻيو. مير صاحب پنهنجي وزارت جي دور ۾ عام توڙي خاص ماڻهن سان ڏاڍي سهڻي سلوڪ سان پيش ايندو رهيو. ساداتن، اڪابرن ۽ عالمن جي خوشنودي حاصل ڪرڻ لاءِ انهن جي ڪمن ۾ ڪنهن به قسم جي ڪوتاهي ڪا نہ ڪيائين، انهيءَ ڪري کيس سنڌ ۽ هند ۾ وڏي ناموري حاصل ٿي.

سندس دربار ۾ هميشه اديب، شاعر، عالم ۽ صاحب فن ماڻهو حاضر رهندا هئا. سنڌ جي وڏن شاعرن کي پنهنجي دربار ۾ وڏيءَ عزت ۽ احترام سان مناسب جاءِ تي ويهاريندو هو. انهن لاءِ معقول وظيفا مقرر ٿيل هئا. محمد پناهه "رجا"، سندس دربار جو خاص شاعر هو. مير لطف الله سن ١١٦٠ هجريءَ ۾ هن فاني دنيا مان رحلت ڪئي. مير صاحب کي ميان نورمحمد خان ڪلهوڙي جي طرفان دولتپور ۽ ان جي آس پاس جي زمين جاگير ۾ مليل هئي. مير صاحب پنهنجي حياتي جا ڏينهن خداآباد ۾ پورا ڪيا. ان وقت اڃا محمدآباد جو وجود بہ ڪونہ هو. وفات کان پوءِ سندس لاش کي سندس جاگير دولت پور صفن ۾ دفن ڪيو ويو. مير لطف الله عرف مير متارو جي تربت دولتپور شهر ۾ قومي شاهراهہ جي بلڪل ويجهو اوڀر طرف کان ميان محمدحسن ڪلهوڙ جي تعمير ڪرايل ڪچي قلعي جي اولهہ ۾ واقع آهي. مير متارو جي وفات کان پوءِ اها جاگير محمد حسن ڪلهوڙ جي حصي ۾ آئي، جنهن اتي مٽيءَ جو ڪچو قلعو ٺهرايو هو. مزار جي سادي اڏاوت هن پوئين ويجهڙائيءَ واري دور جي آهي. هن وقت دولتپور جا مقامي ماڻهو ان کي "پير يا درويش متارو" جي نالي سان سڏين ٿا. خدا جا شان آهن، جو ڪهڙي نہ ڪهڙي نموني سان مير صاحب مرحوم جو آخرين آرامگاهہ تباهہ ٿيڻ کان بچي ويو.

حوالا

(۱) مرزا قليچ بيگ: "قديم سنڌ، ان جا مشهور شهر ۽ ماڻهو"، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ، ۱۹۶۶ع، ص ۳۷.

(۲) مولائي شيدائي، "جنت السنڌ"، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ، ۱۹۵۸ع، ص ۵۶۲.

(۳) مير علي شير "قانع" ٺٽوي: "مقالات الشعراء" (فارسي)، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ، ۱۹۵۷ع، ص ۱۲۷.

(۴) مهر غلام رسول: "تاريخ سنڌ — ڪلهوڙا دور"، جلد ٻيو، مترجم ابن حيات پنهور ۽ شمشير الحيدري، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ. ۱۹۶۳، ص ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱.

(۵) ايضاً، ص ۴۰۱.

(۶) ايضاً، ص ۴۰۱.

(۷) ايضاً، ص ۴۰۲

(۸) ايضاً، ص ۳-۴۰۲

(۹) ايضاً، ص ۵-۴۰۷

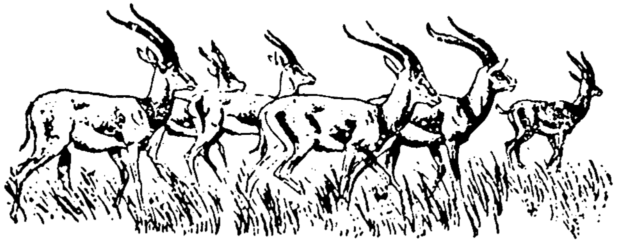

سانگهڙ ضلعي جي هڪ لک ساله تاريخ

(نظام آبپاشي جو هڪ مختصر جائزو)

ايم. ايچ. پنهور

١. اٽڪل هڪ لک سال اڳ، سمنڊ جي سطح چڙهڻ شروع ڪيو ۽ اندازا ٢٠ هزار سال کن اڳ اُن جو پاڻي ذري گهٽ سڄي سنڌ کي ٻوڙيندو اتر طرف وڃي ملتان تائين نڪتو. سانگهڙ ضلعو ٨٠،٠٠٠ سال کان ١٠،٠٠٠ سال اڳ سمنڊ جي پاڻي هيٺ هو. سانگهڙ ضلعي جو صرف ڪپري تعلقي جو ڏکڻ اوپر وارو پاڱو ٧،٠٠٠ سالن وارو اهو عرصو، سمنڊ جي پاڻي کان بچيل هو. مٿين معلومات تازو سمنڊ بابت ڪيل سائنسي کوجنا معرفت ملي آهي.

٢. گذريل ١٠،٠٠٠ سالن جو موسمي رڪارڊ، جيڪو علم آثار قديمه، علم نباتات ۽ علم ارضيات (Geomorphology) جي مطالعي مان معلوم ٿيو آهي، سو ڏيکاري ٿو ته سانگهڙ ضلعي ۾ گذريل ٩٥٠٠ سالن کان ٣٠٠٠ سالن تائين اٽڪل ١٣ انچ ساليانو مينهن پوندو هو. جهجهي مينهن پوڻ سبب ڪپرو تعلقو ضرور چراگاهه بڻجي پيو هوندو، جتي وچولي پٿر-دؤر وارن ماڻهن پنهنجي پاڙيسري علائقي بلوچستان جيان چوپايو مال، رڍون ۽ ٻڪريون پاليون هونديون. هن وچولي پٿر-دؤر واري انسان کي پٿر جا اوزار، ڪوٽ ڏجي ۽ روهڙي جي سخت پٿريلي علائقي مان ٿي مليا هوندا. مٿين معلومات جيڪا سنڌ ۽ بلوچستان جي آب هوائي حالتن تي، روشني وجهي ٿي، سا "آلچن جي ٽيم" (Allchins group) جي ڪيل ڏهه سالي کوجنا مان گڏوگڏ گرديپ سنگهه، برئيسن (Broysan) ۽ سُوين (Swain) جي راجستاني رڻ ۾ مينهن وسڻ بابت ڪيل مطالعي مان ملي آهي.

٣. سانگهڙ ضلعي کي ١٠،٠٠٠ کان ٣٠٠٠ سال اڳ تائين ٽن وڏن درياهن جي سنگم جو اعزاز حاصل آهي.

(الف) سنڌو درياهه جي سڪي اوڀارين شاخ، جيڪا نوابشاهه ضلعي وٽان درياهه مان ٽٽندي هئي، سا موجوده ڌلوراهه جي ڏڙن وٽان لنگهندي هئي. اها شاخ سنڌو درياهه جي پاڻيءَ جو گهڻو حصو پاڻ سان کڻندي هئي.

(ب) هاڪڙي-سرسوتي درياهه وارو وهڪرو، جيڪو هن ضلعي مان گذرندو هو، سو موجوده سنڌ-جمڙائو جي لنڪ "دو آبو" بڻائيندو، ٻن واهن ۾ ورهائجي وهندو هو، جنهن جو هڪ حصو جمڙائو واريءَ جاءِ تان وهي وڃي جهول ڌلوراهه وٽئون سنڌو درياهه جي وڏيءَ شاخ سان ملندو هو: ٻيو وري موجوده اوڀارين ناري واريءَ جاءِ تان وهندو هو.

(س) ٽيون وري هڪ خود مختيار 'درشادوتي' (Dirshaduati) نالي درياءَ هو، جيڪو نهند جڳادري (Naband Jagadhri) جي ويجهو سهارنپور (Saharanpur) جي اتر کان سواليڪ (Swalik) ٽڪرين مان نڪري، راجستان اري رڻ مان وهي، متي بيان ڪيل 'الف' ۽ 'ب' وارن درياهي وهڪرن سان وڃي ملندو هو. اهو درياءَ هاڪڙي سان مُنڍ-جمڙائو جي مٿون توڙي هيٺئون مختلف وقتن ۾ مختلف هنڌن ۾ اچي گڏبو هو. هن درياءَ جي وهڪري سبب رڳو خيرپور ضلعي ۾ اٽڪل ٢٠٠٠ کن ڍنڍون وجود ۾ آيون. انهيءَ کان علاوه سانگهڙ ضلعي ۾ پڻ ڪيتي ڍنڍون نهي پيون. علم انيءَ جو هيءَ راز رڳو هڪ سال اڳ ظاهر ٿيو آهي. مکي فرش ڍنڍ جي ڍنڍن وارو سلسلو انهن ريگستاني ڍنڍن کان علاوه آهي. هي نئون دريافت ڪيل درياءُ هندستان ۾ "آمتل ڪر" (Amekar) ۽ بمسلا گهوش (Bimla Ghosh) جي لاڳيتين کوجنائن ذريعي لڌو ويو ۽ پاڪستان ۾ موجوده ليڪ طرفان فضائي فوٽوگرافي جي معرفت معلوم ڪيو ويو آهي. باقي خيرپور ضلي واربن ڍنڍن جي اصليت ڳولڻ وارو مسئلو، سو ٻه هاڻي برطانوي ارضياتي ماهرن (British Geolgists) جي مطالعي بعد آخري طور طئي ٿي چڪو آهي.

٤. سنڌو سڀيتا (٣٥٠٠ ق.م کان ١٠٠٠ ق.م) جي ماڻهن سانگهڙ ضلعي ۾ ٽن درياهي وهڪرن جي سيلاب مان لازمي طور ڪافي لاڀ پرايو هوندو. پاڻيءَ جي سبب سانگهڙ ان سمي ضرور پوکي ڪڻڪ جي پيداوار جو هڪ اهم مرڪز بڻجي پيو هوندو. چوپائي مال، مينهن، رڍن، ٻڪرين ۽ اُٺن کي پالڻ وارا مارو ماڻهو ۽ ساڳيءَ طرح مهاڻا تڏهن خوشحال ۽ سکيا ستابا هوندا. پر جيئن ته ٽن درياهن جو پاڻي، سال جو ڪجهه حصو سانگهڙ ضلعي جي پٽن ۽ پوٺن تي پيو ڦرندو هو، تنهنڪري اتي ڪو وڏو شهر آباد ٿي ڪو نه سگهيو. سڀ کان وڏو شهر چانهوءَ جي دڙي وارو هو، جيڪو نوابشاهه ضلعي ۾ سنڌو ياءَ جي اوڀارين شاخ تي اڏيل هو. قديم سنڌ جي مهاڻن جا مڇي مارڻ وارا اوزار، جيڪي آلچن (Allchins) نيشنل هاءِ وي جي ميل نمبر ١٠١ وٽان لڌا آهن، سي ضرور سانگهڙ ضلعي جي مهاڻن ئي استعمال ڪيا هوندا.

٥. مينهن گهٽ پوڻ جي ڪري ٢٠٠ ق.م کان پوءِ سرسوتي- هاڪڙي پاڻي گهٽجڻ لڳو. هوڏانهن وچ راجستان جي رڻ وارو درياهه پڻ خشڪ ٿي ويو، جنهنڪري اقتصادي گهوٽالو آيو. پر پوءِ به اهو ايڏو خطرناڪ نه هو، جهڙو سنڌ جي پيٽ پاڳن پريو، جتي ١٦٠٠ ق.م کان سنت پوءِ پاڻيءَ جي اڀار ۽ درياهن جي ڦيرگهير سنڌو سڀيتا جي زوال جو سبب بڻي.

٦. آريا، هن نئين ڪنڌ ۾ ١٠٠٠ ق.م. آيا، پر سنڌ ۾ ٨٠٠ ق.م کان پوءِ داخل ٿيا. ايندڙ ٽن صدين اندر سنڌ ۾ ڪيترائي شهر آباد ٿيا ۽ ٥٠٠ ق.م جي اُهر ۾ انگهڙ

ضلعي کي ٻڻ هڪ وڏي شهر آباد ڪرڻ جو اعزاز حاصل ٿيو. ان وقت جي گرامر جي ماهر ”پاڻيني“ (Panini) هن شهر متعلق لکيو آهي ته ”هيءَ سنڌ جي وچولي واري علائقي ۾، سنڌو درياهه جي ڪناري ڪپ تي ٻڌل آهي، جنهن کي ”برهمڻڪا“ (Brahmanka) پڻ سڏبو وڃي ٿو.“ تورين وقت ۾ هيءَ سنڌ اندر وڏيءَ اهميت وارو شهر ٿي چڪو هو، جيڪو اڳاٽي زماني ۾ موهن جي دڙي کان پوءِ ٻئي نمبر تي مشهور هو ۽ لاڳيتو ١٥٠٠ سالن جي عرصي تائين آباد رهيو، جيڪو موهن جي دڙي واري عرصي کان پڻ ٻيڻ تي آهي. هيءُ شهر ڊسمبر ١٢٠٥ع جي وچ ڌاري تباهه ٿيو، جنهن ۾ محمود غزنويءَ جا هٿ لڳا، جنهن اچي هن کي ڦٻنگ ڪيو. اتان جو عوام، جيڪو ظلمن جو پوئلڳ هو، تنهن جو قتل عام ڪرايو ويو يا ڪين درياهه ۾ ٻوڙيو ويو. خود خفيف سومرو، جيڪو اتان جو حڪمران هو، تنهن کي پڻ نه بخشيو ويو.

٧. ”برهمڻڪا“ ۾ جا نالا ان جي ١٥٠٠ سالن جي وجود دوران هن ريت پئي بدليا آهن: برهمڻڪا، برهمڻ آباد هرما تيليا، ٻتالا، ٻالنين، پنيرواه، پنيراه، برهمڻ آباد، ۽ منصوره. هيءُ شهر ڏهين صدي تائين مقامي ماڻهن طرفان برهمڻواه ۽ عرب سياحن طرفان ڏنين ناليں، ”منصوره“ جي پٽيان سڏ هو. هاڻي هن شهر جا کنڊر (دڙا) هڪ ڏند ڪٿا موجب ظالم راجا دلوراءِ جي نالي پٺيان (دلور جا دڙا) سڏيا وڃن ٿا.

٨. (برهمڻڪا) وچولي سنڌ جو هيءُ تنيڙو ڀاڱو، اڳتي هلي سياسي طور ڏکڻ سنڌ (لاڙ) جو حصو ٿيو سندس مستقبل جي تاريخ ڏکڻ سنڌ (لاڙ) سان ڳنڍجي وئي، جيستائين ١٧٣٦ع ۾ ڪلهوڙن وري وڃي ان کي باقي سنڌ سان ملائي هڪ ڪيو.

٩. ٣٢٥ ق م ڏکڻ سنڌ (لاڙ) ۾ به موئيريا سوٽ حڪومت ڪندا هئا، جن پٽيالا (برهمڻڪا) شهر ما سڪندر اعظم خلاف سڀ کان اول ۽ ديرپا بغاوت جو علم بلند ڪيو. سانگهڙ، ڌارين نانين خلاف، آزاديءَ جي تحريڪ جو مرڪز بڻيل هو. تي سگهي ٿو، اهو سيڪجهه چندرگپت موريا جي چرچ تي ٿيو هجي، جيڪو سندن امڪاني مائٽ هو. چندرگپتا جو ننڍي ڪنڌ ان حڪومت هلائڻ جو پڻ اهوئي ذريعو بڻيو.

١٠. پڻ جي ايڏي ته اهميت هئي جو باختري يوناني دميطريوس (Demetrius) پنجاب کي فتح ڪرڻ کان اڳ بولان لڪ کان لنگهي هن شهر کي فتح ڪرڻ جي ضرورت محسوس ڪئي. باخترين، ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ گجرات کي قبضي ۾ رکڻ لاءِ هن شهر کي مرڪز بڻايو. باخترين کان پوءِ سٿين ۽ پارٿين جي دور حڪومت ۾ به پٽيالا ملڪ اندر وارن تورڙي سياست جو مرڪز بڻي رهيو. پٽيالا جو مطلب آهي ”ست ماڙ جڳهه“. (سنڌ ۾ هڪ لوڪ-ڪهاڻي ڪنهن بادشاهه جي ”ست ماڙ محل“ ۽ ان ۾ رهندڙ سندس محبوبه متعلق به آهي)

۱۱. ٻنڀالا جي شهر مان ٺڏهوڪي درياهي نظام ذريعي، ٻيور بندر رستي، هيٺيون مال در آمد ٿيندو هو: تبتي ڪلون، ململ، ريشم، خوشبوءِ بون، ململون، سچا سوتي، شينهن، چيتا، واگهه، شڪاري ڪتا، گينڊا، مشڪ، هرڻ، عاج، رڙهندڙ جانور (Reptiles) واڳون، سپ جا موتي، ريشمي ڏاڳو، لاک وارو رنگ، گرم مسالا، خوشبودار شيون، دالچيني، ڪارامرچ، ڪيٺ، ڪنئر، ريوند چيني، ڪنب، نير، سوٽي ڏاڳو، ڍهال، ڪَل ميوو، چانور، جوئر، (سرگو) لاجورد پٿر، بوريي عورتون، مرجان، شراب، سون، چاندي، قيمتي مشيا، شيشو، ڏوپ (لوبان) وغيره.

۱۲. ٻنڀالا (برهمڻڪا!)، پارٿين ڪان واڳون ونندڙ ڪشن حڪمرانن ۽ ان ڪان پوءِ وري پارٿين، ساسانين، رهليڪسن، راءِ ۽ برهمڻ گهراڻي جي دؤر حڪومت ۾ پڻ پنهنجي اهميت برقرار رکي. برهمڻڪا يا برهمڻ راءِ توڙي برهمڻ گهراڻي جي ابار ڪاري ۾ لاڙ (ڏکڻ سنڌ) جي گاديءَ جو هنڌ هو. ديوراج ڀٽ چچ ۽ ڏهرسين ڀٽ چندر ۷۰۰-۶۶۹ع جي دور حڪومت ۾ هيءَ شهر خودمختيار لاڙ جي گاديءَ جو هنڌ هو، جنهن مان ڪڇ وارو علائقو پڻ شامل هو.

۱۳. هيءَ شهر راجا ڏاهر جي حڪومت وارن ڏينهن ۾، اونهاري جي موسم لاءِ سنڌ جو تخت گاهه هو ۽ ۷۱۱ع ۾ سنڌس موت بعد محمد بن قاسم "برهمڻواهه" يا "ٻانڀڻ واهه"کي چند مهينا گهيرو ڪيو ويٺو هو، جتان راجا ڏاهر جو پٽ جئسين ڪانس اک ٻچائي کسڪي ويو.

۱۴. محمد بن قاسم جي سنڌ مان نڪرڻ بعد ۷۱۴ع ۾ راجا ڏاهر جي پٽ جئسين برهمڻ آباد تي ٻيهر قبضو ڪري ورتو ۽ انهيءَ سان گڏو گڏ سنڌو درياهه جي اوڀارين پاسي وارو سمورو علائقو پڻ فتح ڪري پنهنجي هٿ هيٺ آندو. ۷۱۸-۷۱۷ع ڌاري خليفي عمر بن عبدالعزيز جي دعوت تي جئسين اسلام قبول ڪيو ۽ سنڌو درياهه جي اوڀارين پاسي وارو علائقو، جيڪو سنڌس حڪمراني هيٺ هو، سو سمورو خليفي طرفان سنڌس ٿي حڪومت هيٺ تسليم ڪيو ويو.

۱۵. ۷۲۵ع ۾ اولهه سنڌ جي عرب گورنر جنيد، جئسين تي خراج ڏيڻ لاءِ زور رکيو. جئسين، هيءَ جواب ڏيئي انڪار ڪيو ته هو هاڻ مسلمان هو ۽ سنڌس حڪومت خليفي عمر بن عبدالعزيز طرفان تسليم ڪئي وئي هئي: تنهن تي جنيد وري هي بهانو بنائي مٿس حملو ڪيو ته جئسين مرتد ٿي ويو آهي، سو سيرڪي ڍنڍ (گهٽي قدر سڪي فرش) وٽ ڪيس شڪست ڏئي قتل ڪرائي ڇڏيو. سنڌس سوٽ چچ بن ڏهرسين، جيڪو اها سڄي ماجرا خليفي کي ٻڌائڻ لاءِ روانو ٿيو، تنهن کي اهو چئي رستي تي روڪيو ويو ته جئسين جو قتل خالي غلط فهمي جي ڪري ٿيو آهي، پر پوءِ سنڌس به انت آندو ويو. برهمڻ آباد ۾ پوءِ به عربن خلاف بغاوت جي باهه ڀڙڪندي رهي، تنهنڪري ۷۳۰ع ۾ هڪ فوجي علائقو "محفوظ" اڏيو

ويو، جيئن سنڌ اندر ٽڙيل پکڙيل عربن کي اتي آباد ڪري سندس بچاءُ ڪري سگھجي. ٣٤٧ع ڌاري، جڏهن برهمڻ آباد تي عربن جو مڪمل قبضو ٿي ويو، تڏهن ان کي سڄي سنڌ جو تخت گاهه بڻائي مٿس نئون نالو "منصوره" رکيو ويو. ٻن سو سالن کان پوءِ عرب سياحن ان کي سنڌين کان "برهمڻواه" ۽ عربن کان "منصوره" سڏيندي ٻڌو. اڃا به ان کان هڪ صدي پوءِ البيروني هن جو نالو "برهمڻواه" ئي ٻڌو. عربن طرفان سنڌ جي گادي ٻڌجڻ بعد "برهمڻ واه" ١٤٧ع کان ٨٥٤ع تائين، ١٣٠ سالن جي ان عرصي ۾ بنو اميه جا ١٠ ۽ عباسين جا ٢٩ گورنر مقرر ٿيندي ۽ وري معطل يا خارج ٿيندي ڏٺا.

١٦. ٨٥٤ع کان پوءِ، مقامي عربن جو "هباري قبيلو" سنڌ جو خود مختيار حڪمران ٿيو. سانگھڙ ضلعو هباري حڪومت دوران ٨٥٥ع کان ١٠١١ع تائين ڏاڍو پر امن ۽ سکيو ستابو رهيو. ڪيترن ئي عرب سياحن، سانگھڙ ضلعي جي شهر "منصوره" (برهمڻ آباد) کي ڏٺو، جن خصوصاً ضلعي سانگھڙ ۽ عموماً سڄي سنڌ جي زرعي فصلن، ميون ۽ واپاري شين جو تفصيل سان ذڪر ڪيو آهي.

١٧. "منصوره" (برهمڻ واهه) ١٠١١ع کان ١٠٢٣ع تائين خفيف نالي هڪ سومري حاڪم جي هٿ هيٺ هو، جنهن کي محمود غزنويءَ اجاڙيو.

١٨. بهرحال ان حادثي کان پوءِ به سانگھڙ ضلعي پنهنجي اهميت برقرار رکي، پر ١٢٢٦ع ۾ هاڪڙي درياهه جي صفا سڪي وڃڻ سبب هن جي اوج کي ڪاپاري ڌڪ لڳو. هن آبي ذريعي مان جڏهن پاڻي گھٽجڻ لڳو ته سانگھڙ ضلعي جا اهي ڀاڱا، جيڪي سنڌ-جمڙائو کان هيٺ ٿا اچي وڃن، سي وري ڪنهن ساوا ٿيندي ڪونه ڏٺا. انهيءَ سان گڏوگڏ اها به هڪ حقيقت آهي ته ڪيرو تعلقو برسات گھٽ پوڻ ۽ ٢٠٠٠ ق.م کان "درشاد وتي" (Dirshaduati) نديءَ جي سڪي وڃڻ سبب، اڳي ئي سوڪھڙي جو شڪار هو. سنڌو درياءَ جي اڀرندي شاخ، جيڪا هميشه برهمڻ آباد جي پرسان وهندي هئي، سا لڳي ٿو ته ١١ ۽ ١٢ عيسوي صدي ڌاري اولهه پاسي کان ڪجهه ميل پريرو ٿي وهڻ لڳي. هيءَ صورتحال برهمڻ آباد جي دائمي تباهيءَ جو سبب ٿي. زراعتي فصل به رڳو درياهه جي نئين وهڪري سان ١٠ کان ١٥ ميلن جي فاصلي تائين محدود ٿي ويا هئا، جيڪو هاڻي هالن کان اڏيري لال ڏانهن نصرپور ويندڙ رستي سان وهڻ لڳو هو.

١٩. ١٨٥٩ع ۾ اندازا ٦٠٠ سالن جي وقفي بعد سنڌ جي ان وقت برطانوي سپرنٽينڊنٽ انجنيئر مسٽر فائيف (Mr: Fife) پراڻي هاڪڙي کي، سنڌو درياءَ منجهان، روهڙيءَ وٽان هڪ نئون منهن ڏنو، پر پوءِ به سنڌ-جمڙائو کي موجوده صورتحال ۾ اچڻ لاءِ پيا به وڌيڪ ١٥ سال لڳي ويا. ان ريت اسان کي پراڻي درياهي نظام جي بجاءِ نئيدا واهه مليا، جن اچي رڻ کي رونق بخشي ۽ اتي هڪ نئين حياتي آندي. جمڙائو ۽ مٺڙائو واهن جي آبي نظام تي

وڏي تعداد ۾ ڦٽين جي فصل لهڻ سبب، سانگهڙ ضلعو سنڌ اندر ڦٽين ٽاڻ جي ڪارخانن جو هڪ وڏو مرڪز بڻجي پيو. ان لحاظ کان انڊو آدم برصغير جي ورهاڱي وقت سنڌ ۾ ڪراچي کان پوءِ ٻيو نمبر وڏو شهر هو. جڏهن ورهي مئي ١٩٤٨ع ۾ ڪراچي کي سنڌ کان جدا ڪيو ويو، تڏهن ڪجهه وقت لاءِ هيءُ سنڌ جو سڀ کان وڏو شهر ٿي پيو. ڪٻه جي پيدائش ۾ هيءُ بادشاهه علائقو هو. اهو به سانگهڙ ضلعوئي هو، جتان ڦٽين جو فصل ۽ ساڳيءَ طرح ڦٽين ٽاڻ جا ڪارخانا باقي سنڌ ڏي وڌيا.

٢٠. مڪي-فرش جون ڍنڍيون ۽ ان جا ٻيلا، وقت جي انگريز حڪمرانن خلاف شمع آزاديءَ جي سنڌي پروانن کي پناهگاهه جو ڪم ڏيندا هئا. اوڻهين صديءَ جي آخري ڏهاڪي ۽ ويهين صديءَ جي اڌ تائين هتي حر تحريڪ جو مرڪز هو. اهڙي ٽڪراءَ جا ڏاڍا اگرا نتيجا نڪتا، ڇاڪاڻ جو اهي زمينون، جيڪي آزاديءَ جي متوالن سان سٿيون پيون هيون، سي خالي ڪرائي، زمين کي هڪ ڪرو ڪري، ان کي آبادي هيٺ آڻڻ لاءِ نيڪال ڪيو ويو. اهو قدرتي ماحول، جيڪو فطري طرح مؤرخن، نباتات ۽ حيوانات جي ماهرن جي اهميت وارو هو، سو تباهه ڪيو ويو. هاڻي ضلعي سانگهڙ ۽ انهن ننهي ندين واري حيواني ۽ جاگرافيائي زندگي، جيڪا هڪ ٻئي کان نموني ۾ بلڪل الڳ هئي، جنهن کي اهي نديون ان قسم جي زندگي بخشينديون هيون، تنهن مان هاڻي باقي ٿورو ڪجهه وڃي بچيو آهي.

[ترجمو: سيد محسن علي شاهه بخاري]

عالمن ۽ محققن ثابت ڪيو آهي تہ قرآن ڪريم ۾ سنڌ جي چند چيزن جو ذڪر موجود آهي. قرآن ۾ بهشتي زندگيءَ جي منظرڪشي ڪندي چيو ويو آهي تہ اتي اهڙا شراب استعمال ڪيا ويندا، جن جو مزاج سُنڍ ۽ ڪافور جهڙو هوندو.

"ڪان مزاجہ زنجبيلا-ڪان مزاجہ ڪافورا."

ان طرح قرآن ۾ مشڪ کي مسڪ چيو ويو آهي. يهودين جي ذڪر ۾ قرآن ٻڌائي ٿو تہ يهودين ٿوم ۽ بصر جي تقاضا ڪئي. "فومها و بصلها." صاف ظاهر آهي تہ ٿوم کي فوم ۽ بصر کي بصل چيو ويو آهي، جي ٻئي ٺيٺ سنڌي لفظ آهن.

ان طرح بهشت جي پوشاڪن ۾ "سُندُس" ۽ "اِستَبرَق" بيان ٿيل آهي. آن ۾ 'سُندس' اهائي 'سِندڻ' آهي، جا توريت ۾ بہ بيان ٿيل آهي. استبرق منهنجي خيال ۾ اهوئي اجرڪ آهي، جو معرب ٿي استبرق ٿيو آهي. اها منهنجي ذاتي راءِ آهي، ان لاءِ محققن کي تحقيق ڪرڻ گهرجي.

خود حضور ڪريم صلعم جن جي لسانِ رسالت تان "سنڌ" ۽ "سنڌي ماڻهو" جا لفظ موجود ثابت ٿيا آهن. مثلاً هڪ پيري ڪانئن پڇا ڪئي ويئي تہ "يارسول الله! اوهان موسيٰ عليہ السلام کي ڏٺو؟" پاڻ سڳورن جواب ۾ ارشاد فرمايو: "هائو، موسيٰ اهڙو آهي جهڙو سنڌي ماڻهو."

ان طرح سان هڪ ٻي تاريخي روايت ۾ اچي ٿو تہ جڏهن نجران جا عيسائي، حضور سان مباهلي ڪرڻ لاءِ آيا هئا، ۽ اچي مسجد نبويءَ جي در تي گڏ ٿيا هئا، تڏهن پاڻ ڪريمن، کين ڏسي، صحابہ ڪان پڇا ڪئي تہ "هي ڪير آهن؟" اڻين چوندي هي لفظ بہ چيائون تہ "جڻ سنڌي ماڻهو بيٺا لڳن." صحابہ عرض ڪيو تہ هي "نجران جا عيسائي آهن." مٿينءَ روايت ۾ 'جڻ سنڌي ماڻهو بيا لڳن' غور طلب لفظ آهي.

هڪ روايت ۾ آيل آهي تہ پاڻ نماز ادا ڪري، سنڌ ڏانهن منهن مبارڪ ڪري ويهندا هئا، صحابہ جي پڇا تي فرمايائون: "مون کي ان طرف (سنڌ) کان جنت جي هير ٿي اچي، جا منهنجي دل کي ٺڌير ٿي ڪري." ان واقعي متعلق اقبال چيو آهي تہ:

مير عرب ڪو آئي ٺنڊي هوا جهان سي
ميرا وطن وهي هي، ميرا وطن وهي هي

ان ۾ 'ميرا وطن' مان مُراد "سنڌ" آهي ۽ فقط "سنڌ".

—— غلام محمد "گرامي"

"انسانن جيڪي اڄ تائين تعميري خواب ڏٺا آهن،
۽ جا حاصلات، جو حسن ۽ جا عظمت ڪين نصيب ٿي آهي،
سا رڳو ڪاغذ جي سيني ۾ ٿي ڌڙڪندي محسوس
ٿئي ٿي......
جيستائين ڇڳو ادب ظاهر ٿيندو رهندو، ۽ جيستائين
معصوم ٻارڙا مشڪندا رهندا، انسانيت جو مستقبل اونداهو
نه رهي سگهندو" ـ برنارڊ شا

کهاڻيون

ان هوندي به ڪاڏي جون شيون نه ڪنيون ۽ ٻئي ڏينهن ڀوڙ ۽ ٻلاءِ جون ڪيتريون ئي ڏٺيون ۽ مانين جا ٽڪر، ڳوٺ واري گند جي ڍير تي اڇلايا ويا. شايد هنن ٻن دوستن ڪانسواءِ آسپاس ۽ ساري ترڙ ۾ وڏيري جي واهه واهه ٿيندي وئي.

شهري دوست رات پنهنجي ڳوٺائي دوست وٽ رهيو. ڳوٺائي دوست جو ٻيءَ ڪڙمي هو. شهري دوست ڏٺو ته وڏيري جي حويلي ۽ اوطاق ڪان سواءِ سڄو ڳوٺ اوندهه ۾ ٻڏل هو. ڳوٺائي دوست هن کي ٻڌايو ته نه رڳو اڄ ائين آهي، پر هونءَ به ائين هوندو آهي. ڳوٺ ۾ بجلي ڪانهي، پر وڏيري وٽ پنهنجا بجليءَ جا جنريٽر آهن. ان رات ته بجليءَ جي روشنيءَ جون اهڙيون رنگينيون، لهرون ۽ روشنا هئا، جڻ ڪراچي شهر جي عاليشان فائيو-اسٽار هوٽل جي چڪي ٻنتي اچي هتي لڳائي وئي هئي.

ٻئي ڏينهن، بس اسٽاپ ڏانهن پنڌ ويندي، بس اسٽاپ تي بس لاءِ ترسندي ۽ بس ۾ سفر ڪندي، هو وڏيري جي دعوت جي باري ۾ ڪچهري ۽ ٽيڪا ٽپڻي ڪندا رهيا.

”اسان جنهن جهجهائيءَ جي ڳالهه ڪندا آهيون ته سماجي انقلاب جو بنياد يا مقصد جهجهائي آهي، اها آهي انسان جي استعمال جي شين جي جهجهائي، انسانن جي سکن جي جهجهائي، دنيا جي سونهن جي جهجهائي، پر وڏيري جي دعوت واري جهجهائي پنهنجي طبقي جي ۽ ڏيکاءَ لاءِ جهجهائي هئي، سا به ٻين جي پورهئي ۽ پرمارٿ تي عيش ڪرڻ واري جهجهائي.“

”پورهيتن لاءِ ڪالهه دعوت ۾ جي جهجهائي هئي ۽ پيٽ ڀري کاڌن ته اڄ وري اهائي اٽاٽ ۽ بک.“

”مان ته وڏيري واري دعوت جي جهجهائيءَ کي جهجهائي نه پر زيان (Waste) چوندس. پورهيت ۽ هاريءَ جي ڪمائيءَ جو بي حيائي ۽ بي رحميءَ سان زيان.“

جن پيچرن ۽ رستن تان هو لنگهي رهيا هئا، تن جي آسپاس، نظر جي ڊگهه تائين ساوا ساوا فصل هئا؛ اناج جون پوکون، ڀاڄين جون ٻنيون، ميون جا باغ، ڦلن جي وڻڪار. مينهن، ڳئون، ٻڪرين ۽ رڍن جا ڌڻ گاهه چري رهيا هئا. فضا ۾ اڏامندڙ پکين جا ولر هئا.

”اسان جي زمين ڏاڍي زرخيز آهي.“ شهري دوست، چوڌاري نهاري چيو.

”سو ته ٻئي ڳالهه ڪئي ته سماجي انقلاب جو مقصد آهي جهجهائي ... پيداوار جي جهجهائي، زمين ۽ ڪارخانن جي پيداوار جي جهجهائي، جنهن ڪري انسانن جي ضرورت، سک، سونهن، خوشي، ونڊر، جسماني صحت، ذهني ارتقا ۽ دنيا جي سندرتا جي جهجهائي حاصل ٿئي.“

”اها جهجهائي ڪيئن حاصل ٿيندي؟“

”ان لاءِ هڪ ٻئي سان ڳنڍيل ٻه ضرورتون آهن.“

”ڪهڙيون؟“

”هڪ پورهيو ۽ ٻي سائنس ۽ ٽيڪنالاجي.“

"پورهيو ڪيئن؟"

"هر ماڻهو پورهيو ڪري، ڪوبہ ٻئي جي پورهئي تي عيش نہ ڪري. ڪوبہ سماجي چور بڻجي، ٻئي جي ڪٽنب جو رت نہ چوسي. جو ڪم نہ ڪري، تنهن کي ڪاڏو نہ ملڻ کپي. تنهن کان سواءِ ماڻهو گڏجي ڪم ڪن. گڏيل ڪم ڪري پيداوار سرس ٿئي ٿي. هاري گڏيل کيت ۽ سهڪاري پنيون ٺاهين، ۽ مزور ننڍن ننڍن ڪارخانن بدران گڏجي وڏا وڏا ڪارخانا هلائين. هرڪو پورهيت وِت ۽ لياقت آهر ڪم ڪري. جڏهن سڀڪو پورهيو ڪندو تہ ماڻهوءَ ۾ اتساهہ جاڳندو ۽ هو ان جذبي سان محنت ڪندو تہ هو پنهنجي لاءِ پنهنجي وطن واسطي پورهيو ڪري رهيو آهي. ان کان سواءِ پورهئي جو تصور ئي بدلجي ويندو. پورهئي کي بار ۽ مصيبت نہ سمجهيو ويندو ۽ نہ ان کي پيٽ خاطر جاکوڙ ليکيو ويندو. پورهيو تفريحي بڻجي ويندو ۽ ذهني مزو ڏيندو. ڪم ڪرڻ وارو ماحول وڻندڙ ۽ صحتمند هوندو. وڏي ڳالهہ تہ پورهئي ۾ تخليقي جذبو شامل هوندو. پورهيت کي محسوس ٿيندو تہ هو آزاديءَ سان ڪم ڪري رهيو آهي ۽ ڪا تخليق ڪري رهيو آهي. ان ريت هن جي پيداوار ۾ سونهن ۽ نواڻ پيدا ٿيندي رهندي. ان شوق ۽ ذهني لطف ڪري هو وڌيڪ پيداوار ڪندو. ان کان سواءِ ذهني ڪم ۽ جسماني ڪم جي اهميت، شان ۽ اجوري ۾ فرق نہ رهندو."

بس ۾ بہ هو ٻئي مسافرن کان بي نياز ٿي، پنهنجي گفتگو ۾ غرق رهيا. ماڻهو ان روش تي ٻهرين مرڪيا، پر پوءِ آسپاس ۾ ويٺل مسافر پوري غور ۽ دلچسپيءَ سان هنن جون ڳالهيون ٻڌڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳا.

"سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ جو جهجهائيءَ ۾ ڪهڙو حصو آهي؟"

"سائنس جو مطلب رڳو اوزار، مشينون ۽ ايجادون ناهي، پر سائنس کي اسان جي جيون جي هر ماهري ۾ چانيل هجڻ کپي. سياسي تحريڪن، سماجي مسئلن، گذراني طريقن ۽ اقتصادي سوالن ۾ اسان جي سوچ سائنسي هجي. سائنسي سوچ جو مطلب آهي تہ عقل، ڇاڻ، تجربي ۽ دليل ذريعي، ۽ سبب ۽ نتيجي کي ذهن ۾ رکي زندگيءَ جي هر ڳالهہ جي ڇنڊڇاڻ ڪجي، تنقيد ڪجي، خيالن جي ڏي وٺ ڪجي، بحث مباحثو ڪجي ۽ اهي سڀ طريقا گڏيل هجن ۽ نہ انفرادي... ٽيڪنالاجيءَ جو بنياد بجلي آهي. بجلي جهجهي مقدار ۾ هجي ۽ پوري ملڪ ۾ هجي، شهر شهر ۾، ڳوٺ ڳوٺ ۾. بجليءَ جي ڪري وڏا وڏا ڪارخانا ۽ وڏي پئماني وارا ڪارخانا (Large scale Industries) کلندا، جتي هڪ هنڌ وڏي تعداد ۾ مزور ڪم ڪندا. اهي هو هڪ ٻئي سان لهہ وچڙ ۾ ايندا، هنن جا نوان سماجي لاڳاپا جڙندا، نئين سيٽا وجود ۾ ايندي، هنن جون نيون تنظيمون ٺهنديون، هنن کي پنهنجي سگهہ جو سماءُ پوندو ۽ هو ظالمن ۽ پرمارن جو وجود مٽائي سگهندا ۽ پورهيت راڄ قائم ٿيندو. ڪارخانن نڪرڻ ڪري، ننڍا ننڍا هنرمند، جي پنهنجي منهن اڪيلو پورهيو ۽ دستڪاري ڪن ٿا، سي ڪارخانن ۾ ڪندا ۽

پيداوار هزارين ڀيرا وڌي ويندي. مشين تي ماڻهو هزارين لکين دفعا وڌيڪ پيداوار وڌائي سگهي ٿو. ٽيڪنالاجيءَ ذريعي اهڙا طريقا ڳوليا ويا آهن، جن وسيلي ٿوري محنت سان ٿوري وقت ۾ جهجهي کان جهجهي پيداوار ٿئي. مشين ۽ نون طريقن ذريعي زرعي پيدائش بہ سوين هزارين دفعا وڌي ٿي. زراعت ۽ ڪارخانن جو هڪ ٻئي تي اهم ۽ دائمي مدار آهي. زراعت جي جهجهي پيداوار ٿيندي تہ ڪارخانن کي ڪچو مال ملندو رهندو ۽ اهي هلندا رهندا. ڪارخانا هلندا رهندا ۽ انهن جي پيداوار وڌندي رهندي تہ زمين جي پيداوار بہ ڪِپندي رهندي. جڏهن سڀ ماڻهو پورهيو ڪندا رهندا تہ زمين ۽ ڪارخانن جي پيداوار نفعي خاطر نہ ڪئي ويندي، پر انسانن جي ضرورتن ۽ سکن لاءِ. هڪڙي ڳالهہ بي بہ آهي تہ پيداوار وڌڻ واسطي امن امان هجڻ ضروري آهي، ان ڪري دنيا ۾ جنگ جو خاتمو آندو ويو."

"جڏهن هرشيءِ جهجهي ٿي ويندي تہ انسان جون جسماني، ذهني ۽ روحاني ضرورتون پائمرادو پوريون پيون ٿينديون. ڪنهن جو ڪنهن تي حڪم هلائڻ، ڪنهن جي پرمارٿ ڪرڻ ۽ ڪنهن جو سماجي چور ٿيڻ جو تصور ئي نہ رهندو."

رستي تي هڪ هنڌ، هڪڙي هوٽل وٽ ٻن ٽن ماڻهن بس کي بيهارڻ جو اشارو ڏنو. بس بيهي رهي. هنن دوستن جي گفتگوءَ کي بہ ڇڻ بريڪ لڳي وئي ۽ هو ماٺ ٿي ويا. هنن جي پٺيان هڪ وچولي عمر وارو ڳوٺاڻو ويٺو هو. هو شايد سوال پڇڻ جي تاڙ ۾ هو. هن کي چپ ڪندو ڏسي، هڪدم پڇيائين:

"ڀائو! هي ڪهڙي ملڪ جون پيا ڳالهيون ڪريو؟" ٻنهي دوستن ورنائي نهاريو. هڪ دوست مرڪندي ورائيو: "دنيا جي ڪنهن بہ ملڪ جون، دنيا جي هرملڪ جون."

"ڇا اسان جي ملڪ جون بہ؟"

"ها، چونہ!" سنڌ جي سُڪار جون ۽ سڀ عالم جي آباد ٿيڻ جون ڳالهيون."

"پوءِ تہ انهن ڳالهين اسان کي جهجهي خوشي ڏني." وچولي عمر واري ڳوٺائي مرڪندي چيو. ٻنهي دوستن ۽ ٻيَر وارن مسافرن ٻڻ مرڪي ڏنو.

سوال

قاضي خادم

ڀٽ شاهه ريسٽ هائوس جي ساڻي سرسبز لان تي، چانڊوڪي رات ۾ علڻ فقير ڳائي رهيو آهي:

"نيڙي پوندا تارئين جڏهن ڳاڙها گــل،
الا، تڏهن ملنداسين!......"

تون منهنجي پير ۾ ويٺي آهين. تنهنجو نرم نازڪ هٿ منهنجي هٿ ۾ آهي. گيت ٻڌي تنهنجي جسم ۾ عجيب ڪنبڻي پيدا ٿي رهي آهي، جيڪا منهنجي هٿ کي به ڪنبائي رهي آهي. تون بي‌اختيار پنهنجو ڪنڌ منهنجي ڪلهي تي رکين ٿي. پنهنجي اردگرد ويٺل وڏي هجوم جو ڪوبه خيال نه ٿي ڪرين. آءٌ تنهنجي جذبن جي آلاڻ پنهنجي ڪلهي تي محسوس ڪريان ٿو. تنهنجون اکيون بند آهن، ليڪن ڳوڙهن جا بند ٽٽي پيا آهن. آءٌ بي‌اختيار علڻ فقير کي خاموش ڪرائڻ جو سوچيان ٿو.

"وري ڪهڙي سوچ ۾ پنجي ويا؟" هوءَ مون کي خيالن مان چرڪائي ٿي. مون محسوس ڪيو آهي ته آءٌ جڏهن به تنهنجي باري ۾، پنهنجي ماضيءَ جي باري ۾ سوچڻ ٿو لڳان ته هوءَ وچ ۾ اچيو وڃي. خبر نه آهي ته ڪيئن هن کي اها خبر پئجيو وڃي.

"نيڙي پوندا تارئين جڏهن ڳاڙها گــل،
الا... لا... تڏهن ملنداسين!..."

هوءَ جهونگارڻ لڳي. آءٌ حيران ٿي ويس. ڇا هوءَ ٽيليپٿي ڄاڻي ٿي جو منهنجا خيال ته نهيو، پر خيالن ۾ ايندڙ گيت به پڙهيو وٺي.

"ڪيئن آهي؟" هوءَ پڇي ٿي.

"شيخ اياز جي آهي." مون ورائيو.

"مون ڪڏهن چيو ته منهنجي آهي. پر لڳي ٿو ته منهنجي لاءِ چيل آهي." هن وري چيو.

"خبر ناهي ڪير ڪير اهو سمجهندو هوندو!" مون ورائيو.

"توهين ته ائين ڪونه ٿا سمجهو نه؟" هن پڇيو.

"ڇو؟ آءٌ انسان ڪونه آهيان ڇا؟" مون ورائيو.

"منهنجي لاءِ ته پٿر آهيو." هن به جواب ڏنو.

"تون پلا هروڀرو بحث ڇو ٿي ڪرين؟" مون هن جي تيز رنگبرنگي ڪپڙن کي ناپسنديدگيءَ سان ڏسندي چيو.

"آءٌ سمجهڻ ٿي چاهيان، بحث ڪونه ٿي ڪريان." هن به چيو.

"تہ سمجهي ڇڏ، انسان هر وقت ساڳيو نہ هوندو آهي. هر ڳالهہ جو موقعو هوندو آهي، محل هوندي آهي." مون سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي.

"يعني توهان سان موقعو محل ڏسي ڳالهائجي." هن وري چيو.

"اسان سان تہ ڪو ڳالهائي ڪونہ ٿو." هو ٻاهران ڪمري ۾ آيو.

"ڪئي چور سڄا، ڪئي ڏور سڄا." هُن چيو.

"آءٌ ڇا آهيان، چور ڪي ڏور؟" هُن پڇيو.

"اهو تہ سوچڻو پوندو." آءٌ چوان ٿو ۽ دريءَ مان ٻاهر ٿو ڏسان. آسمان تي ڪڪر مڙي آيا آهن. شايد هلڪيون بوندون بہ شروع ٿي ويون، جهوجهو وانهڙن رفتار تيز ڪري ڇڏي آهي. موسم جي ٿڌڪار ۽ ماحول جي رنگيني وري پراڻا زخم اڌيڙڻ شروع ڪري ڏنا آهن.

هاڪس بي تي هوءَ ۽ آءٌ اُتي مينهن ۾ ڀسي رهيا هئاسين. هن جا ڪپڙا هُن جي جسم سان چهٽي هڪ ٿي ويا هئا ۽ هوءَ مون سان چهٽي هڪ ٿيڻ جي ڪوشش ڪري رهي هئي. هيتان سمنڊ، آلي ريتي، لهرن جا لوڏا، مٿان وڏڙو مينهن، ٻاڪر ۾ هن جو وجود، وقت بہ ٺهڪي ٿي ويو هو.

"اڙي دريون بند ڪريو، مينهن پيو اندر اچي." هوءَ رڙيون ڪرڻ لڳي.

"لوڻ جي ٺهيل تہ ڪانہ آهين جو مينهن توکي ڳاري ڇڏيندو." هُن چيس.

"زڪام نہ ٿي پوي." هُن چيو.

"تہ ڇا ٿيندو؟" هن ورائيو.

"ٿيندو وري ڇا؟ وري اهڙي ٻاٻونڪ دوائون کائڻيون پونديون، پيو وري ڇا؟" هن هروڀرو ٺڪ سٺڪندي چيو.

"ڀلا ڪو ڪرڪار ڪونہ اٿو ڇا؟" ٻاهي واري ڪمري مان آواز آيو.

"ڪم لاءِ توهين ٿي ڪاني آهيو." سون هن کي چيو. "مون کي تہ مينهو ڳي ڏاڍي وڻندي آهي."

"ضرور ان جو ڪو پس منظر هوندو؟" هن چيو.

"ها، ٻادون لڪل آهن ٻادون." مون ٿڌو ساهہ ڀريندي چيو.

"اهڙو ڪو وقت بہ ٻادن ۾ شامل ٿي ويندو... پوءِ ان لاءِ بہ ٿڌو ساهہ ڀريندا؟" هن پڇيو.

"هر سوال جو جواب ڪونہ ٿيندو آهي." مون چيو.

"هي ڏسو، فائيل بہ ڀسي ويا." هن فائيلن کي هٽائڻ شروع ڪيو.

”توهان ڪڏهن برفباري ڏٺي آهي؟“ هن پڇيو.

”ها.“

”ڪيئن لڳو؟“

”بس لڳو ته برفباري پئي ٿئي.“

”پيو ڪجهه محسوس ڪونه ٿيو“

”اڳ محسوس ٿيندو هو. هاڻ ته ڪجهه به محسوس ڪونه ٿو ٿئي.“

”ڇو؟“

”ان سوال جو جواب مون وٽ ڪونهي.“

”باقي ڪنهن جو جواب اٿو؟“ هوءَ ڪاوڙ مان اٿي ٿي ۽ دريءَ کي بند ڪرڻ جي ڪوشش ٿي ڪري.

”ڇڏيو ته آءٌ دري بند ڪريان.“ هو اٿي هٿ ٿو ونڊائيس.

”ڏينهن ڏٺي جو بس تي ڌاڙو... هي ڇا؟ جاپان وڪڙ ڪائيندي بس کڏ ڪاهيءَ ۾ وڃي ڪري- چاليهه ماڻهو مري ويا... هي ڇا!“ ٻاهي واري ڪمري مان آواز آيو.

”اهڙي موسم ۾ اهي ڪنيون ڳالهيون ڇو پيا ڪريو؟“ هن احتجاج ڪيو.

”جيڪي اخبار ۾ لکيل آهن، اهو پيو پڙهان.“ هن اتان ئي ورائيو.

”توبهه آهي، اهي سڀئي خبرون به دل ڏاريو وجهن.“ هوءَ وري ڪرسيءَ تي ويهي ٿي.

”آمريڪا خلا ۾ اسٽيشن قائم ڪري ورتي.“ وري آواز آيو. ”روس به قائم ڪندو.“

”ڏسو ته دنيا ڪٿي ڪان ڪٿي وڃي پهتي آهي.“ هن چيو.

”مگر نه ملڻ تان بڻ ڏرين ۾ تڪرار- نائيءَ سهريءَ کي ساري وڌو.“ وري آواز آيو.

”توهين ٻڌو پيا.“ هن مون کي چيو.

”ها، اهو به جيڪي هو چوي پيو ۽ اهو به جيڪي هو ڪونه پيو چوي.“ مون ورائيو.

”هر ڳالهه ۾ فلسفو... هر ڳالهه ۾ فلسفو.“ هن چيو.

”ته پوءِ مون سان ڳالهاءِ... آءٌ فلسفو ڇاڻان ئي ڪونه.“ هٿين چيس.

”تون ته چپ ڪر... هر وقت ٽرٽر... ٽرٽر...“ هن چڙٻ ڏنس.

ٻاهر سنبدل جو ڪڙڪو ٿئي ٿو. آءٌ تڪڙو ٻاهر نڪران ٿو. هوءَ هئي- منهنجي ڪمري وٽان تيز تيز وڃي رهي هئي. مون تي نظر پيس ته هڪ پل رڪجي وئي. مون ڏانهن ڏٺائين. منهن تي هڪ رنگ آيس ۽ هڪ ويس. پوءِ ڪنڌ هيٺ ڪري چپ چاپ هلي وئي— وقت گذري چڪو هو. هاڻ ڪجهه به نه ٿي ٿي سگهيو. هن مون کي منٿون ڪيون، ايلاز ڪيا. هن جي پيءُ هن کي وڪڻڻ ٿي چاهيو... هڪ اهڙي حويليءَ ۾ جتان هن جو جنازو ئي نڪري ها. هن مون کي شادي ڪرڻ لاءِ چيو... مون چرچو سمجهيو. هن شهر ڇڏي هلڻ لاءِ چيو ته مون

ڏڪا ڏنامالس... اها چانڊوڪي رات، ياد اٿم جڏهن هوءَ سڄي رات منهنجي سامهون ويهي سڏڪا ڀري روئندي رهي هئي. هوءَ مون کان اجازت وٺي رهي هئي ته اُها ڪيس شادي ڪرڻ جي اجازت ڏيان... ليڪن مون اها به نه ڏني ۽ بس، اها آخري رات هئي، آخري رات...

"وقت تي ويو آهي، اٿندا ڪي رات به اٿي ٿي گذاريندا." هوءَ ٻرمرڪنيو ٻيني هئي.

"تون شادي ڇو نه ٿي ڪرين؟" مون هن کان سوال ڪيو. هوءَ اهو سوال ٻڌڻ لاءِ تيار ڪونه هئي. هن جو چهرو ڪنن سوڌو ڳاڙهو ٿي ويو.

"اهو سوال آهي يا صلاح؟" هن ڪنڌ جهڪائي پڇيو.

"سوال ٿي سمجهه."

"ته ٻڌي ڇڏ، اُها سنڌي گهر جي ڇوڪري آهيان: اُت اهڙن سوالن جا جواب ڪنوارين ڇوڪرين وٽ ڪونه ٿيندا آهن." هوءَ تڪڙي ٻاهر لڪتي.

هوءَ ۽ اُها تيز مينهن ۾ ڀُسندا بس تائين پهتاسين. هن ڀريون قدم بس ۾ رکيو ۽ پوءِ منهن ورائي مون ڏانهن ڏٺائين، پوءِ هٿ وڌايائين. مون کي ائين لڳو جيئن ٻڏندڙ کي ڪک جو سهارو ملندو آهي ته هن جي دل ۾ بچڻ جي اميد پيدا ٿيندي آهي.

ڪوريئڙي جو ڌاڳو
("Spider's Thread")

ريونوسوڪي اڪوتاگاوا
(Ryunosike Akutagawa)

(جپاني ڪهاڻي)

مترجم: ولي رام ولڀ

هڪ ڏينهن ٻُڌ سرڳ ۾ ڪنول - تلاءُ جي ڪناري تي اڪيلو پسار ڪري رهيو هو.

تلاءُ ۾ ٽڙيل ڪنول جا سمورا گل اهڙا اڇا هئا ڄڻ ته موتي. سندن وچ ۾ سونهري مادي وار ۽ ٽرِوار هئا، جن هوا ۾ اٿاهه سڳند جي روڪ ٻڌي ڇڏي هئي.

سرڳ ۾ اهو صبح جو سمو هو.

اوچتو ٻُڌ تلاءُ جي ڪناري تي بيٺا ڇُرپُڙ جي اڀي رهيو. پنن پاڻيءَ جي اُجري ڪي ڍڪي ڇڏيو هو، پر انهن جي وٿيءَ مان ڪيس هيٺ جو نظارو چٽو نظر ٿي آيو.

جيئن نه نرڳ جي منزل، سرڳ جي تلاءُ جي بلڪل هيٺان هئي، تنهنڪري ازلو ابدي اونداهيءَ ڏانهن ويندڙ ليواڻي واري لڏي ۽ سئي جهڙيون ڇهنبارون چڀندڙ جبل جون وڻيون پري ڪان شفاف پاڻيءَ مان آرپار ڏسڻ ۾ ٿي آيون.

سندس نظر هڪ شخص تي پيئي، جنهن جو نالو ڪنداتا هو، جيڪو نرڳ جي ٻن ۾ ٻين گنهگارن سان گڏ ڪيئين وانگر سُري رهيو هو.

هيءُ ڪنداتا هڪ وڏو ڌاڙيل هو، جنهن ڪيترائي ڪُڌا ڪم ڪيا هئا - قتل ڪيا هئائين ۽ گهرن کي باهيون ڏنيون هئائين - پر هڪڙو چڱو ڪم ڪيو هئائين: هڪ ڀيري جڏهن هو هڪ گهاٽي ٻيلي مان پئي لنگهيو ته سندس نظر هڪ ننڍڙي ڪوريئڙي تي پيئي، جيڪو رستي تي سُري رهيو هو.

ٽڪڙيون وکون کڻندي، هو ڪيس چيپاٽي مارڻ وارو ئي هو ته اوچتو ڪيس خيال آيو: "نه نه، هن جيتامڙي ۾ به ساهه آهي. ائين بنان سوچڻي ڪيس مارڻ شرم جي ڳالهه ٿيندي،" ۽ هن ڪوريئڙي جي جان بچائي ورتي.

نرڳ ڏانهن هيٺ نهاريندي، ٻُڌ کي ياد آيو ته ڪيئن ڪنداتا ڪوريئڙي جي جان بچائي هئي، ۽ انهيءَ چڱي ڪم جي عيوض، هن سوچيو ته جيڪڏهن ممڪن هجي ته ڪيس نرڳ مان ڪڍجي. قسمت سان، هن جڏهن چوڌاري نظر ڦيرائي ته سرڳ جو هڪ ڪوريئڙو ڏٺائين، جيڪو ڪنول جي پنن تي چانديءَ جهڙو چمڪندڙ خوبصورت جار (ڌاڳو) اُڻي رهيو هو.

پُٽ ڪوريئڙي جو اهو ڌاڳو هورين پنهنجي هٿ ۾ کنيو ۽ اهو موتيءَ جهڙن اڇن ڪنول جي گلن جي وٽيءَ وچان نرڳ جي ري تائين هيٺ ڇڏيائين.

* * *

ڪنداٽا نرڳ ۾ ٻين گنهگارن سان گڏ رت جي تلاءُ ۾ ڪڏهن ٻُڏو پئي تہ ڪڏهن تريو پئي. چوڌاري گهُپ اونداهي هئي ۽ جڏهن وقت بوقت انهيءَ اونداهيءَ مان ڪنهن شيءِ جي آيرڻ جي جهلڪ ڏسڻ ۾ ٿي آئي تہ اها سئي جهڙي چهنبياري جبل جي ڏيکاربندڙ چوٽين جي ترواري ۾ بدلجي ٿي ويئي. هرهڪ قبر جهڙي مات جو راڄ هو ۽ گناهگارن جي ٿڪل ۽ ساڻن ساهن سي آواز کان سواءِ ٻيو ڪجهہ بہ ٻڌڻ ۾ نٿي آيو. اهو ان ڪري هو جو اهي گناهگار جڏهن کان نرڳ ۾ داخل ٿيا هئا، تڏهن کان اتي جا ايذاءَ ۽ عذاب سهي سهي اهڙا ساڻا ٿي پيا ها، جو زور سان دانهون ڪرڻ جي قوت بہ وڃائي ويٺا هئا.

تنهنڪري ڪنداٽا پڻ، جيڪو جيتوڻيڪ هڪ وڏو ڌاڙيل هو، رت ۾ ليٽڙيو پيو هو ۽ تلاءُ ۾ هڪ مرڻينگ ڏيڏر وانگي جدوجهد ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڪجهہ ڪري بہ نٿي سگهيو.

پر ان جو وقت اچي ويو هو. جڏهن ڪنداٽا اتفاق سان پنهنجو ڪنڌ مٿي کنيو ۽ رت جي تلاءَ کان مٿي آسمان ڏانهن ڏٺو تہ مٿان سرڳ سان ڪوريئڙي جو ڌاڳو اونداهيءَ ۾ ڪجهہ تہ چمڪندو ڄڻ انساني اکين کي ڏيکاربندو هجي، پاڻ ڏانهن لهندي نظر آيس.

ڏهن هن اهو ڏٺو تہ سندس هٿ خوشيءَ جي اظهار لاءِ تاڙيون وڄائڻ لڳا. سوچڻ لڳو: جيڪڏهن هو انهيءَ ڌاڳي سان چنبڙي پوندو ۽ انهيءَ جي آڌار تي مٿي چڙهندو ويندو تہ ڪ سان نرڳ مان ٻچي نڪرندو. جيڪڏهن سڀڪجهہ ٺيڪ رهيو تہ ٿي سگهي ٿو تہ هو سرڳ ۾ هليو وڃي، پوءِ ڪيس سئي جهڙي چهنبياري جبل ڏانهن يا رت جي تلاءُ ۾ پوڻ نہ ويندو.

جيئن اهي خيال سندس ذهن ۾ آيا، تيئن هن اهو ڌاڳو پنهنجي هٿن ۾ مضبوطيءَ سان جهليو ۽ پنهنجي سموري سگهہ سان مٿي چڙهڻ شروع ڪيو. جيئن تہ هو وڏو ڌاڙيل هو، تنهنڪري اهڙين ڳالهين کان چڱيءَ طرح واقف هو.

پر ڪنهن کي بہ سڌ ناهي تہ نرڳ، سرڳ کان ڪيترا ڪروڙين ميل پري آهي. هن ڏاڍا ور ڪيا پر سولائيءَ سان ٻاهر نڪري نہ سگهيو. ڪجهہ دير مٿي چڙهڻ کان پوءِ، آخر هو ٿڪجي پيو ۽ هڪ انچ بہ مٿي چڙهي نہ سگهيو.

جيئن تہ هو وڌيڪ ڪجهہ ڪري نٿي سگهيو، تنهنڪري ساهي پٽڻ کان ٿورو بيهي رهيو ۽ ڌاڳي کي مضبوطيءَ سان جهلي، هيٺ، پنهنجي تمام هيٺ ڏٺائين. نرڳ جي رت جو تلاءُ اونداهيءَ ۾، تمام گهڻو هيٺ، اکين کان اوجهل ٿي ويو هو ۽ سندس هيٺ سئي جڙو چهنبيارو ڏيکاربندڙ جبل ڏنڌلو چمڪي رهيو هو. هن سوچيو تہ جيڪڏهن هو انهيءَ رفتار سان مٿي چڙهندو ويندو تہ وڌيڪ سولائيءَ سان نرڳ مان ٻاهر نڪري ويندو.

ڪورينڙي جي ڏاکي کي پنهنجي هٿ سان وراڪو ڏيئي ڪنداڻا خوشيءَ وچان اهڙو ٺهڪ ڏنو جو هتي اچڻ کان پوءِ سمورن سالن جي دوران نه ڏنو هئائين. هن اتساهه وچان نعرو هنيو: 'ضرور سوڀارو ٿيندس!'

پر اوچتو هن ڏٺو ته هيٺ ڏاکي تي ماڪوڙين جي قطار وانگي، بيشمار گنهگار ڏاڍي چاهه سان سندس پويان مٿي چڙهي رهيا هئا. ڪنداڻا ڪِيلائي وچان، حيرت ۽ خوف ۾، ڳن لاهه اکيون ٻوٽي ڇڏيون

ڪورينڙي جو ڏاڪو، جيڪو ايترو سنهڙو آهي، انهن ڏسڻ ۾ ٿي آيو ته سندس اڪيلي جي ٻار کان اڳهو ٽٽي پوندو، اهو ايترن ماڻهن جو ٻار ڪيئن جهلي سگهندو؟

جيڪڏهن اهو وچ ٻولار ۾ ٽٽي پيو ته هو خود، هن هند تي ايتري جاکوڙ سان پهچڻ کان پوءِ، واپس مٿي پر وري نرڳ ۾ ڪرندو.

پر هن اجا اهو سوچيو ئي هئي ته لڪين گنهگار رت جي اونداهي تلاءُ سان نڪري، پنهنجي سموري سگهه لڳائي، سنهڙي چمڪندڙ ڏاکي سان چنبڙي مٿي چڙهڻ لڳا. هو جيڪڏهن جلديءَ سان انهيءَ جو تدارڪ نه ڪندو ته پڪ سان ڏاڪو ٻن حصن ۾ ڇڄي پوندو ۽ هو ڪري پوندو. اهو سوچي ڪنداڻا زوراٽي دانهن ڪئي:

"اڙي نرڳيو! هيءُ ڏاڪو منهنجو آهي. اوهان کي انهيءَ تي چڙهڻ جي اجازت ڪنهن ڏني آهي. هيٺ لهي وڃو! هيٺ لهي وڃو!"

اوڏيءَ مهل، ڪورينڙي جو ڏاڪو، جنهن جي ٽٽڻ جو هيل تائين ڪو آثار نه هو، اوچتو ٻنهي ڏئي اتان ٽٽي پيو، جتي ڪنداڻا چڙهيل هو. ڪيس دانهن ڪرڻ جو به وقت نه مليو. هو اونداهيءَ ۾ بولاٽيون کائيندو، پنهنجي چوڌاري لاٽونءَ وانگيان ڦرندو هيٺ ڪرندو ويو. هاڻي سرڳ جي ڪورينڙي جو چمڪندڙ ۽ سنهڙو ڏاڪو آسمان ۾ لٽڪندو رهيو، جنهن ۾ چنڊ ۽ تارن جو ڪو ناءُ نشان نه هو.

سرڳ جي ڪنول-تلاءُ جي ڪناري تي ٻيهي ٻڌ اهو سارو لقاءُ ويجهائيءَ کان ڏسي رهيو هو. هن جڏهن ڪنداڻا کي رت جي تلاءُ جي تري ۾ هڪ پٿر جيئن ٻڏندي ڏٺو ته سندس چهري تي اداسيءَ جون ريکائون ڦهلجي ويون ۽ هو وري پسار ڪرڻ لڳو.

ڪنداڻا جي سرد دل، سندس رڳو پاڻ بچائڻ جي خواهش ۽ سندس نرڳ ۾ واپس ڪرڻ انهن سڀني ڳالهين ٻڌجي اکين ۾ تمام گهڻو افسوس ۽ رحم ڀري ڇڏيو هو، پر سرڳ جي ڪنول-تلاءُ جي ڪنولن تي اهڙين ڳالهين جو ڪو تاثر ڪونه هو.

موتين جهڙا اڇا گل ٻڌ جي پيرن جي ڀرسان جهومي رهيا هئا ۽ سندن وچ ۾ سونهري مادي وار ۽ نتروار هوا ۾ اتاهه سڳند بي روڪ پري رهيا هئا.

سرڳ ۾ آن مهل منجهند ٿيڻ واري هئي.

اونداهي دنيا، روشن ڪرڻو

غلام رسول ڪلهوڙو

جڏهن هو ڪجهه سمجهه ڀريو ٿيو ته ساري دنيا هن لاءِ هڪ اوڙاهه ۽ اونده مثل هئي. هڪ اهڙي اونده، جنهن ۾ روشنيءَ جو ڪو هڪ ڪرڻو به داخل نٿي ٿي سگهيو. هو ڄائي ڄم کان اکين جي نُور کان محروم هو. انسان، ماڻهو، ابو، امان، ڀاءُ، ڀيڻ، مٽ مائٽ، پاڙيوارا، اهي سڀئي رشتا هن جي ڪنن ٻڌا ته هئا، پر اکين سان ڏٺا ڪو نه هئا. ڏسي به ڪيئن، هن جي اکين ۾ ته اهڙي اهليت ئي ڪا نه هئي. هن ڪي اهو به معلوم ڪو نه هو ته ماڻهو ڏيندو ڪيئن آ. ان جي شڪل ڪهڙي قسم جي هوندي آ. پيو ته ٺهيو، پر هن جي آڏو پنهنجي شڪل جو به صحيح تصور موجود ڪو نه هو، جيتوڻيڪ هو شڪل جو ٺاهوڪو ۽ رنگ جو گورو ۽ سٺن وصفن وارو هو، پر ان سان ڪهڙو فرق ٿو پوي. قدرت هن ۾ جيئري سميٽ سملهه وڏو عيب رکي ڇڏيو هو، تنهن هن جي ٻين مڙني خوبين تي پاڻي ڦيري ڇڏيو هو. جيڪڏهن هو اکين وارو هجي ها ته ڪوئنه ساري دنيا ڪيس پنهنجي اکين تي ويهاري ها، پر هينئر هو هن وسيع ڌرتي تي بار هو.

هو جڏهن ٻنجن ڇهن سالن جو ٿيو هو ته ٻين ٻارن جيان هن جي دل ۾ به ڪي معصوم خواهشون اسرڻ لڳيون. هن پنهنجي هم عمر ٻارن سان دوستي پئني ڪرڻ چاهي، ساڻن کيڏڻ ٿي چاهيو، پر اڪثر ٻار هن کان ڪترائي ويندا هئا ۽ ڪي ته کيس چڙٻون ۽ دڙڪا به ڏيندا هئا. چي: ”انڌا، تون وري اسان سان ڪيئن کيڏندين. وڃ پنهنجي گهر وڃ.“

اهڙن موقعن تي اڪثر هن جي بي نور اکين ۾ پاڻي اچي ويندو هو ۽ هو پنهنجي ماءُ جي ڪلهن تي مٿو رکي ڳاٽس پڇندو هو:

”امان، گلو ۽ ڪمون مون کي انڌو ڇو ٿا چون.“

۽ ماءُس ٻاجهه وچان هن جي مٿي تي هٿ ڦيريندي کيس چوندي هئي:

”پٽ، انهن جو مٿو خراب ٿيو آ. اهڙا هوندا پاڻ.“

”نه امان، گلو ۽ ڪمون چون ٿا انڌو اهو هوندو آ، جنهن کي ڪجهه نظر نه اچي!“

هن جا اهڙا گفتا ٻڌي، سندس ساهه جي هنيانءَ ۾ وڏي ٻوندا هئا، پر هوءَ ڪري به ڇا ٿي سگهي. اها ته سندس رب جي حڪمت هئي، جنهن ۾ هن جو وس هلي نٿي سگهيو.

جڏهن هو ٻارنهن سالن جو ٿيو ته آهستي آهستي، گهر جي ٻين ڀاتين جو روبو به هن سان سرد مهريءَ وارو ٿيڻ لڳو. پڻس احمد ته اڪثر هن کي چڙ ڀيون ڏيندو هو. چي: "هيڏو وڏو ڏڍ ٿيو آ، ته به سارو ڪم اسانءَ تا ڪيس ڪري ڏيون. ڪپڙا ڪيس اسان پارايون، ماني ڪيس اسان پياريون. حد ته اها آهي جو حاجت لاءِ به ڪيس اسان ئي ڇڏي اچون."

ايئن هڪ ڏينهن تنگ ٿي احمد، پنهنجي گهر واريءَ کي چيو:

"ٻڌ نوران، هاڻي سان ان ڇوري مان ڪڪ ٿي پيو آهيان. چڱو ته ائين آ ته ان ڇوري کي ڪنهن مدرسي يا يتيم خاني ۾ ڇڏي اچون."

ان تي نوران بيحد نيزاريءَ وچان احمد کي چيو:

"رحيموءَ جا پيءُ، خدا جي واسطي ائين نه ڪر. رحيمو منهنجو هڪ ئي پٽ آ. ان کي ائين بيگانو نه ڪر، ڪيس گهر مان ڪڏي ٿاٻن ۾ نه وجهه."

ان تي احمد ڏند ڪرٽيندي چيو: "ٻڌ نوران، ڇا به ٿي پوي، هاڻي مان تنهنجي ان دادلي کي گهر ۾ ڪونه رکندس. ڪيس جلدئي هي گهر ڇڏڻو پوندو. آخر مان ڪو شاهوڪار ته ڪونه آهيان، جو ايڏي ڏڍ کي ساري عمر ويٺو کارائيندس. اسان جو گذران ته هونئن ئي تنگ آ."

اندرين ڪوٺيءَ ۾ رحيمو اهو سڀ ڪجهه ويٺي ٻڌو، پر ڪڇيائين ڪجهه به نه. صرف هن جي بي نور اکين ۾ پاڻي ڀرجي آيو. پوءِ هن هڪ ٿڌو ساهه کنيو ۽ ڪوٺيءَ مان اٿي گهر جي ٻاهرين دروازي وٽ اچي ويٺو. اڄ هو بيحد اداس هو، کيس پنهنجي حياتي بي معنيٰ ۽ هڪ وڏو بار پئي محسوس ٿي. اوچتو ڪنهن سندس ڪلهي تي هٿ رکندي چيو:

"ڇا ڳالهه آهي رحيمو پٽ! اڄ تون بيحد اداس ٿو لڳين؟"

رحيمو ان جو آواز سڃاتو. اهو ماستر بشير احمد هو، جيڪو شهر جي ڪنهن اسڪول ۾ پڙهائيندو هو. رحيمو ماستر جو هٿ پنهنجي هٿ ۾ وٺندي ڳهٽيل آواز ۾ چيو: "نه استاد سائين، ڪجهه به ناهي!"

"نه پٽ، ڪا ڳالهه ته آهي. تون مون کان ڪجهه لڪائين ٿو." ماستر بشير احمد هن جي مٿي تي هٿ ڦيريندي چيو.

بس، پوءِ ته رحيمو اچي روئڻ ۾ ڇٽڪيو ۽ پيءُ جي ساري روئداد ماستر کي ڪري ٻڌايائين. رحيموءَ جي ڳالهه ٻڌي ماستر هڪ ڏکو ساهه کنيو ۽ پوءِ رحيموءَ کي چوڻ لڳو:

"پٽ، اها صرف تنهنجي ڪهاڻي ناهي، پر اها هن ملڪ ۾ رهندڙ هر نابين ۽ معذور ٻار جي هڪ درديلي ڪهاڻي آهي، جنهن جي شدت کي اسان اڃا پوريءَ ريت محسوس ڪيو ئي ناهي."

ائين چئي ماستر بشير احمد ڪجھ وقت لاءِ ماٺ ٿي ويو ۽ پوءِ وري رحيموءَ کي مخاطب ٿيندي چيائين:

"پٽ! جڏهن به ڪنهن گهر ۾ نابين ٻار پيدا ٿيندو آهي ته پهريائين ته ان جا ماءُ-پيءُ، رحم ۽ همدرديءَ جي جذبي وچان ان جي خوب خدمت ڪندا آهن ۽ ان ٻار جي هر خواهش ڪٽ تي وٺي پوري ڪندا آهن. نتيجي ۾ اهڙو ٻار اڳتي هلي مڪمل طور تي والدين جو ٻيجهو ٿي پوندو آهي ۽ جڏهن هو وڏو ٿيندو آهي ته پنهنجي والدين ۽ خود پاڻ لاءِ مسئلن جا انبار پيدا ڪندو آهي."

ماستر بشير احمد جي ڳالھ رحيموءَ کي پوريءَ ريت سمجھ ۾ ڪانه ٿي آئي، پر تنهن هوندي به هو ماستر کي غور سان ٻڌي رهيو هو، ۽ جڏهن ماستر بشير احمد ڳالهائي ماٺ ڪئي ته رحيمو ڪانئس پڇڻ لڳو: "ته پوءِ توهان ئي ٻڌايو ته استاد سائين! آخر مان ڇا ڪيان، ڪاڏي وڃان."

"گهبراءِ نه پٽ." ماستر بشير احمد رحيموءَ جو هٿ مضبوطيءَ سان پنهنجي هٿ ۾ وٺندي چيو: "ڏٺيءَ چاهيو ته تنهنجا ڏکيا ڏينهن جلد ئي ختم ٿيندا!"

پوءِ ماستر بشير احمد، رحيموءَ جي پيءُ سان مليو ۽ کيس ٻڌايائين ته هو، رحيموءَ کي شهر نيڻ ٿو چاهي، جتي هو کيس نابينن جي اسڪول ۾ داخل ڪرائيندو. هن احمد کي اهو پڻ ٻڌايو ته نابينن جي اسڪول ۾ رحيموءَ کي نه صرف علم جي زيور سان آراسته ڪيو ويندو، پر ان سان گڏ کيس هنر به سيکاريو ويندو. ان کان سواءِ سرڪار طرفان کيس رهائش، لٽو ڪپڙو، کاڌ خوراڪ، مفت مهيا ڪئي ويندي.

احمد ۽ رحيموءَ ماءُ اڳيئي تنگ ويٺا هئا، سو خوشيءَ سان رحيموءَ جو هٿ، ماستر جي هٿ ۾ ڏنائين، البت نوران پنهنجي اڪيلي پٽ کي ڇڏڻ لاءِ تيار ڪانه هئي، پر ماستر بشير احمد جي چوڻ تي لاچار هن به ڪٿي ماٺ ڪئي.

ماستر بشير احمد، رحيموءَ کي شهر ۾ وٺي آيو ۽ نابينن جي هڪ اسڪول ۾ اچي داخل ڪرايائينس. اسڪول جو هيڊماسٽر نهايت ئي درد دل رکندڙ انسان هو. ٻيو عملو ۽ نابين شاگرد پڻ رحيموءَ سان همدردي ۽ پيار سان پيش ايندا هئا. ٿورن ئي ڏينهن ۾ رحيمو اسڪول جي ماحول سان هري مري ويو ۽ دل و جان سان پڙهڻ لڳو.

اڄ اسڪول ۾ آئي رحيموءَ کي اٺ سال ٿي چڪا آهن. هن نه صرف اسڪولي تعليم پوري ڪري ورتي آهي، پر سرڪار طرفان اسپيشل ڪيس ۾ کيس ساڳئي اسڪول ۾ ماستري پڻ ملي آهي. هينئر هو رحيمو نه پر 'مسٽر رحيم بخش' آهي. اکين تي ڪارو چشمو، جسم تي صاف سٿرو لباس، ۽ هٿ ۾ وائيٽ اسٽڪ (سفيد ڇڙي) جيڪا هن کي گهمڻ وقت هڪ گائيڊ جو ڪم ڏيندي آهي. هينئر رحيم بخش هڪ معذور يا نابين نه، پر معاشري جو هڪ

اهڙو انسان آهي، جيڪو پنهنجي زندگي نه صرف باعزت طريقي سان گذاري ٿو، پر ملڪ ۽ معاشري جي ترقيءَ ۾ به پنهنجي طرفان مناسب ڀاڱو ادا ڪري ٿو.

اڄ رحيم بخش کي پنهنجي حق حلال جي ڪمائيءَ مان ڀرين ٻڪ هار ملي هئي. بيحد خوش هو ۽ ڳوٺ وڃڻ جون تياريون ڪري رهيو هو. ڳوٺ جي ننڍڙي بس اسٽينڊ تي جڏهن ڀرين بس اچي بيٺي ته ان سان هڪ پروقار شخص لٿو. اکين تي ڪارو چشمو، هڪ هٿ ۾ بريف ڪيس ۽ ٻئي هٿ ۾ سفيد ڇڙي، جنهن جي مدد سان، هو وڏي اعتماد سان وکون کڻندو ڳوٺ جي هڪ گهرڙي ڏانهن وڌڻ لڳو. جڏهن هو گهر اندر داخل ٿيو ته سڀ ڪان ڀرپائين هن تي جنهن نظر وڌي، اها سندس جيجل ماءُ هئي. نوران ڊوڙندي اچي پنهنجي پٽ سان ملي ۽ کيس پنهنجي سيني سان لڳائي روئڻ ۾ اچي ڇڏيائين.

”روئين ڇو ٿي جيجل“، رحيم بخش پنهنجي ماءُ کي آٿت ڏيندي چيو: ”ڇري امڙ، مان هاڻي معذور ٿورو ئي آهيان. مان ته هڪ ڪامل انسان آهيان، مڪمل“ ائين چئي هن پنهنجي کيسي مان ڪجهه ڳاڙها نوٽ ڪڍيا ۽ امي نوران جي هٿ ۾ ڏيندي چيائين: ”امان، هي وٺ، منهنجي ڀرين ٻڪ هار.“

احمد به ان وقت گهر ۾ موجود هو ۽ پري کان ويٺي اها ساري روئداد ڏٺائين. جڏهن رحيم بخش پنهنجي ڀرين ٻڪ هار نوران کي هٿ ۾ ڏني هئي ته ان وقت احمد پنهنجو ڪنڌ کڻي هيٺ ڪيو ۽ پوءِ هن جي اکين مان به وڏا لڙڪ وهي نڪتا ۽ هيٺ ڪري زمين ۾ جذب ٿي ويا.

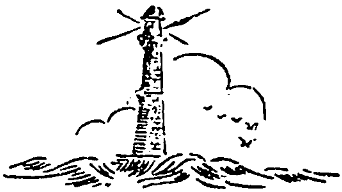

سچو سنسار

افروز شورو

سومر اڃا ننڍو ئي هو تہ سندس پيءُ سِلهہ جي بيماريءَ ۾ گذاري ويو. سومر جي ماءُ مائي رحمت تمام غريب عورت هئي. هوءَ ٻورهيو ڪري پنهنجو ۽ پٽ جو پيٽ پاليندي هئي. هن سومر کي ڪڏهن بہ پيءُ جي ڪمي محسوس ٿيڻ نہ ڏني. سندس سڀ ننڍيون ننڍيون خواهشون پوريون ڪندي هئي، ان ڪري سومر کي يتيم هجڻ جو احساس ئي نہ ٿيندو هو.

مائي رحمت کي پٽ سان تمام گهڻو پيار هو. ان جو بہ سومر کان سواءِ هن دنيا ۾ ٻيو ڪير نہ هو. سندس سڀ آسون اميدون پٽ ۾ هيون تہ وڏو ٿي سهارو ٿيندس. ”ڏکن جا ڏينهن ٿورا آهن. سومر وڏو ٿي ويو تہ سڀ سڻايون ٿينديون. رب“ ڪندو سومر وڏي ڄمار ماڻيندو، ڏکن جا ڏينهن لهي ويندا. آءٌ بہ پيريءَ ۾ سکي ٿي گذاريندس.“ هوءَ پنهنجو پاڻ کي ڏڍ ڏيندي هئي.

مائي رحمت جو ڳوٺ اسان جي ڳوٺ کان ڪجهہ پنڌ پري هو. هوءَ روزانو صبح سوير اتان لڪرندي هئي ۽ اسان جي ڳوٺ ٻهچي گهرن جو ڪم ڪندي هئي. هوءَ سومر کي بہ ساڻ وٺي ايندي هئي. جڏهن سومر چڱو وڏو ٿيو تہ هو بہ ماءُ جي ڪم ۾ مدد ڪندو رهندو هو.

اسان جا گهر وارا تہ سومر کي بلڪل پنهنجي پٽ وانگر سمجهندا هئا: سومر کي جيترو پيار هن ڳوٺ ۾ مليو هو اوترو سندس ڳوٺ ۾ بہ نہ مليو هوس، ان ڪري واپس پنهنجي ڳوٺ وڃڻ کان جواب ڏيئي ويهي رهيو. تڏهن مائي رحمت کي بہ هتي ئي رهڻو پيو. پٽ کي ڪٿي ٿي اڪيلو ڇڏي سگهي، جو ان ۾ ئي تہ سندس ساهہ پساهہ هوندو هوس.

مائي رحمت ڏاڍي نيڪ طبيعت جي پيار ڪرڻ واري عورت هئي. هوءَ اسان سڀني ٻارن کي پنهنجي اولاد جيان پيار ڪندي هئي.

سال گذرندا ويا، سومر بہ هاڻ اچي جوان ٿيو هو. هو سڄي گهر جو ۽ ٻاهر جو ڪم پنهنجي مٿي تي کنيو بيٺو هو. سومر ماءُ کي ڪم ڪرڻ کان منع ڪندي چيو هو تہ ”اسان تو منهنجي لاءِ تمام گهڻيون تڪليفون سٺيون آهن. ڏينهن رات ماڻهن جي گهرن جو ٻورهيو ڪري هٿ ئي لڦون ٿي ويا اٿئي، پر هاڻي آئون توکي وڌيڪ تڪليف ۾ ڏسڻ

ٿو چاهيان. آئون وڏو ٿي ويو آهيان، هرڪم ڪري سگهان ٿو، تون هاڻي آرام ڪر، بس تون رڳو مون ڪي دعا ڪندي رهه ته آءٌ پنهنجو فرض سڃاڻي، سان نڀائي سگهان ۽ صالح بڻجان."
مائي رحمت کي پوياڻ سڀ ڏک وسري ويا هئا. بس پٽ کي ڏسيو پئي خوش ٿيندي هئي.

"آبا شل وڏي ڄمار مائين، تارن ۾ چنڊ بڻجين. منهنجي ڄمار به توکي لڳي، تنهنجي دم سان ته منهنجي اکين ۾ روشني آهي. سڄو جهان خوش ٿو نظر اچي، پر جي تون مون کان هڪ پل به جدا ٿو ٿئين ته اکين جو ڄڻ سوجهروئي ختم ٿيو وڃي. انڌي ٿيو پوان، سڄو جهان ويران، سڄو ڏسڻ ۾ ٿو اچي."

۽ هوءَ سومر کي گهوٽ ڏسڻ جا خواب ڏسڻ لڳي هئي. دعا گهرندي هئي ته "يارب، ايستائين جياريم جو سومر جي مٿي تي موڙ ڏسان."

سومر ڏاڍو خوش مزاج هو. هروقت ۽ هرحال ۾ خوش پيو نظر ايندو هو. ان کي مذاق ڪرڻ جي ته ايتري عادت هوندي هئس جو جتي به ويندو هو، آتي کل سڄي ويندي هئي. هرڳالهه ۾ مزاح هوندو هئس. مائي رحمت کي سومر جي گهڻي مذاق ڪرڻ تي چڙ ايندي هئس ۽ سومر کي دڙڪا ڏيندي هئي، پر مجال هئي جو سومر مڙي.

اسان سڀني پاڙي کي ادا سومر جون پڌايل آکاڻيون ڏاڍيون وڻنديون هيون، ان ڪري هروقت سندس پٺيان لڳا گهمندا هئاسين ته آءٌ اسان کي آکاڻيون پڌائي. هو اسان کي پنهنجن پاٽرن، پيرن جيان سمجهندو هو. اسان ته آن کي پنهنجي گهر جو ڀاتي سمجهندا هئاسين. سومر سڀني کي پنهنجو مائٽ پائيندو هو جو ننڍپڻ کان ئي ان گهر ۾ پلجي وڏو ٿيو هو. اگر گهر جي ڪنهن به ڀاتيءَ تي ڪا تڪليف آئي ته سومر ايترو لڇندو هو ڄڻ اِها تڪليف مٿس آئي هجي!

مائي رحمت ته پٽ جي شادي جا هروقت خواب ڏسندي رهندي هئي. آن ڪري ڪجهه ئي وقت کان پوءِ سومر جو مڱڻو ڪرايو ويو، آن ڇوڪريءَ سان جنهن کي هو پاڻ پسند ڪندو هو. ان ڇوڪريءَ لاءِ مائي رحمت کي چئي ڇڏيو هئائين ته "اماں، اگر منوران سان منهنجي شادي نه ڪرائيندين، ته سڄي عمر ڪنوارو رهندس ۽ ڪنهن ٻيءَ سان شادي نه ڪندس." مڱڻي تي سومر ڏاڍو خوش نظر آيو. هو ڏاڍو مزيدار ماڻهو هوندو هو. مڱڻي کان پوءِ به ڪنوارڪي ڏسڻ لاءِ ان جي گهر هليو ويندو هو. انهن ماڻهن ۾ مڱڻي کان پوءِ ڪنوارڪي ڏسڻ خراب سمجهندا هئا. سومر چانٺ ٽپي اچا الدرئي مس ٿيندو هو ته گهر جا ٻيا ماڻهو ڏسي وٺندا هئس. پوءِ ته پوياڻ ٻير ڪري وٺي پڇندو هو. گهر ڀچي ساهه پٽڻ کان پوءِ جڏهن ڳالهه ڪري پڌائيندو هو ته سڀ پيا مٽانهس کلندا هئا. چوندا هئا "مائي رحمت، هاڻي جلدي سومر جي شادي ڪرائي ڇڏ نه ته تنهنجو سدورو ڪڏهن انهن حرڪتن جي ڪري مار کائي پاڻ کي سڃائي ايندو."

هڪ ڏينهن اوچتو سومر کي پيٽ ۾ سخت سور پيو ۽ هو گذاري ويو!

سومر ڪي موت جوانيءَ ۾ ئي نهوڙي ڇڏيو. سندس ڪيئي خواب، جيڪي ان پنهنجي آئنده زندگيءَ لاءِ ڏٺا هئا ۽ ڪئين خواهشون دل ۾ دلين ئي ۾ رهجي ويون. ايترو خوش مزاج ۽ زندگيءَ سان پيار ڪرڻ وارو انسان موت جي اڳيان بيوس ٿي پنهنجي هميشه لاءِ خاموش ٿي ويو! وڃڻ وارا ته هليا ويندا آهن، پر سندن پوئين ڪي ته پنهنجي حصي جي زندگي ڪاٽڻي پوندي آهي. ويچاري مائي رحمت به زنده رهي ڪيترا ورهيه. پٽ جي جدائيءَ ۾ لڇندي، مرندي ۽ جيئندي رهي. سومر جي جدائيءَ جو گهاءُ جيڪو اندر ۾ هئس، آهو مرڻ گهڙيءَ تائين ساڳيو رهيس. هوءَ جيترو وقت زنده رهي، ان سان هڪ ڏينهن به اهڙو نه گذريو جو پٽ ڪي ياد ڪري رني نه هجي. هڪ دفعو سومر کي چيو هئائين ته هو ئي سندس اکين جي روشني آهي، اگر جدا ٿي ويو ته انڌي ٿي ويندي، سو ٿيو به ائين. پٽ لاءِ روئي روئي انڌي ٿي وئي. هو ئي ته سندس سهارو هو، پوءِ سواءِ ڪنهن سهاري ۽ سواءِ اکين جي هوءَ ڏڪا ٺاپا کائيندي ٿڪندي رهي. هروقت پنهنجي منهن سومر جون ڳالهيون ڪندي رهندي هئي، ان لاءِ ته جڻ ڪو به ماڻهو موجود نه هو. سڄو سنسار ويران ۽ سڃو ٿي لڳس. ڪيڏيون آسون ۽ اميدون سانڍيون هئائين دل ۾، سي سڀ موت سيلاب پنهنجي لوڙهي ڪڍي ويو. مرڻ وقت به پٽ جي تات لڳي پئي هئس!

موت ته هر انسان جي مٿان ڪنهن تکيءَ ڪاتيءَ جيان پيو لهرائي. ڪير جاڻي ڪيڏي مهل اها ڪاتي مٿانس ڌمي وڃي، پر ڪڏهن ڪڏهن موت به ڪيڏا نه هاڃا هڻي ويندو آهي جو اهڙن پيارن ۽ موتين جهڙن ماڻهن کي پل ڪن ۾ خاڪ جو ڍير بڻايو وڃي، ۽ سندس پوئين کي اندر ۾ وڍ وجهيو وڃي!

لهندڙ سج

منظور ٿهيم

سج کي لٿي ڪجهه ئي وقت ٿيو آهي.

سڄل اڃان خاموش ويٺو سج کي جبل جي ليڪ هيٺان ڳُولي رهيو آهي. ائين پيو لڳي ته سج، سڄل جو گذريل جيون به پاڻ سان کڻي ويو آهي.

اڄ چوٿون ڏينهن آهي هن جي پريشاني کي. هر پل ٿئون مونجهارو، هر گهڙيءَ تمام ڏکي پئي گذريس.

سجاد، سڄل جي اها مسلسل حالت ڏسي پڇيس ته:

سڄل پريشان آ.

يار توکي خبر ئي ته آ، هڪ بيروزگار ماڻهوءَ لاءِ ڪهڙيون پريشانيون هونديون. ان لاءِ هرگهڙيءَ هڪ نئون صليب، جتي انساني خواهشن ۽ امنگن کي تنگي محروميءَ ۽ مايوسي جون ڪليون هڻيون وينديون آهن.

سڪل پڻ جو ته وڻ به ٻهارو نه ٿيو آ. جڏهن پن سڪو ته وڻ ازخود پاڻ کان ڌار ڪري هيٺ ڦٽو ڪري ڇڏيندس.

مان سمجهان ٿو ته منهنجي حالت ان سڪل پن جيان وڃي رهي آهي، جڏهن کان وٺي اير. اي. جي ڊگري ورتي آهي ته پاڻ کي جه ·ن دنيا کان الڳ پيو محسوس ڪريان. هرشئي چڻ اجنبي پئي لڳي. هي ماحول، هي ·نسار ۽ هي ماڻهو ائين پيو لڳي ته هي مون کان رُسي ويا آهن، ڇو جو ڪجهه وقت اڳ انهن سان پنهنجائپ وارو احساس هوندو هو.

نوڪري صفا نه ملڻ جو ڪڏهن نالو ورتو آ، سوچيو هوم ته اير. اي. ڪرڻ کان پوءِ سڌي نوڪري ملي ويندي. پر شايد مون غلط سوچيو هو. شايد انهيءَ ڪري ته انهيءَ سوچ کي عملي طرح ڪاميابي جي سڪه نٿو رکان.

ڏس نه يار سجاد، رڳو هوشياري به ته ساٿ نٿي ڏئي.

پنهنجي ساٿ کان سواءِ خبر نه آ ته اڃان ڪيترو عرصو بيروزگار رهان. ٻاهي به لڪي سوڪليو آ ته آءٌ وڏيڪ تنهنجي خرچ جي سڪه نٿو رکان.

هيءَ به عجيب زندگي آ جنهن ۾ مستقبل جي ڪاٻه ذهانت نه هجي. هيٺين طبقي جي ٻارڪي هزارين رپيا خرچ ڪرائڻ کان پوءِ به ان لاءِ زندگي گذارڻ جو ڪوبه رستو نه.

اها سڌ هجي ها تہ ائين ئي. ڪرڻ کان پوءِ بہ بيروزگار رهندس، تہ شايد نہ اچان ها. پر بابي جي حال جو پرجهلو ٿيان ها.

پر امي بہ ڪيڏا اڻوڻجهہ آهن، اڻ ڄاڻائي ۾ اها آس رکي ويٺا آهن تہ اسان جو پٽ آفيسر ٿي ايندو. انهيءَ خوشيءَ کي اکين سان ڏسڻ لاءِ هو زمين ٽڪرا ٽڪرا ڪري کپائي ڇڏي.

هنن ”آفيسري“ لفظ ۾ پاڻ لاءِ ڪيڏي ڪشش محسوس ڪئي هوندي، پر هنن کي ڪهڙي خبر تہ هي اندران ئي اندران کوکلي آ. هتي اچي مون محسوس ڪيو تہ هڪ بيروزگار ماڻهو سان ڪهڙي حالت هوندي آ، جنهن جي پويان محبت ڪندڙ ماءُ ۽ زندگي ۽ موت جي فاصلن ۾ ٽڪل پوڙهو پيءُ، جنهن جو ذريعو ڪجهہ بہ نہ هجي، خاص ڪري زمين وڪڻڻ کان پوءِ، مون کي هتي خبر پيئي هئي تہ اسان ايتري بيمار هئي جو کنگهڻ سان رت جو ڳليلو ٻاهر اچي پوندو هو، پوءِ بہ پنهنجو علاج ڪرڻ بجاءِ پئسا مون ڏي موڪليا. اهو ڪيڏو نہ ظالم وقت هو جنهن ۾ هڪ ماءُ پنهنجي پٽ جون اميدون ڏسڻ لاءِ موت جي چائنٽ تي ويٺل هجي.

بابي جي ڪمزور هٿن ۾ جڏهن ڪوڏر ڏسندو هوس تہ پنهنجي حال تي روئڻ ايندو هو. ڳوٺ اچڻ تي مون کي ڪوبہ ڪم ڪرڻ نہ ڏيندو هو. سج جا تيز ڪرڻا جڏهن جهرڙيل بدن تي پوندا هئا تہ ڪپڙا ٽمي پوندا هئا، ائين ڄڻ تہ ڪپڙن جو ساهہ نڪري ويو هجي. ڏٺو ڪان پوءِ سڪ واري چوٽي کي اڳيان رکي محنت ڪندو هو، پر هن کي ڪهڙي خبر تہ هڪ ڪوڏر هڻڻ واري لاءِ جيستائين سڪ اچن ان کان اڳ هو پنهنجي عمر گذاريو ڇڏي. وري هن جا ٻچا سک کي ماڻڻ لاءِ محنت ڪن ٿا ۽ ٻين لاءِ پيدا ڪن ٿا ۽ پيدائي ڪندا رهن ٿا.

سڄل جي زبان تي ڄڻ تالو لڳي ويو هجي. دل جي ڌڙڪن ايڏي تيز ٿي وئي هيس جو اها سجاد بہ محسوس ڪئي. صاف شفاف اکين ۾ پاڻي جي بوند اچي بيهي رهي، ائين جيئن سمنڊ جي چولي ڪپر کان ٿي واپس وري هجي.

انسان جا حسين جذبا جڏهن پورا ٿين ٿا، تہ ان وقت انسان جو پاڻ کان ويساهہ گهٽجي ويندو آ. حسين زندگي جنهن کي اپنائڻ لاءِ هرڪو جاکوڙ ڪندو آ، ۽ انهيءَ حسين زندگي کي ماڻڻ لاءِ بابي بہ ڏينهن رات هڪ ڪئي هئي. پر بابي انهيءَ زندگيءَ کي حسين ڏسڻ جي خوشي ۾ اهو وساري ويٺو تہ انهيءَ زندگي سواءِ هن کي هٿن ۾ لڦن ۽ پيرن ۾ ڇالن جي سواءِ ڀيو ڪجهہ بہ ناهي ڏنو. ڏس نہ يار سجاد جن ماڻهن منهنجين خوشين لاءِ پنهنجيون خوشيون قربان ڪيون، انهن لاءِ اڃان آءُ ڪجهہ نہ ڪري سگهيو آهيان. اڃان خبر نہ آهي، ڪيترو عرصو نہ ڪري سگهان، ڇو تہ هينئر تائين جيڪا موت ملي آهي انهيءَ مايوسي کان سواءِ ڪجهہ بہ نہ ڏنو آهي.

توکي خبر آ تہ ڪيترين جڳهين تي انٽرويو ڏيئي آيو آهيان، ۽ سمجهين ٿو تہ هن پچ ڊڪ ۾ پئسا ڪيترا ٿا خرچ ٿين، جيڪي هاڻي ايترا ڪونهن جو برداشت ڪري سگهان.

سچل لاءِ زندگيءَ کي گذارڻ هڪ مسئلو بڻجي چڪو آهي. ڪيس هرگهڙيءَ پاڻ کي صليب تي ٽنگيل محسوس ٿو ڪري. پئسن جو بند ٿيڻ، بابي ۽ امڙ جي طبيعت جهڙا خيال سندس ذهن ۾ ڏوڪيندا پئي ويا. وار وکريل، اندر ۾ آنڌ مانڌ، منهن تي پريشاني جي ريکا، جن ته ڪيترن ئي ڏينهن جو بيمار پئي ظاهر ڪري. هر لمحو اهو احساس ڏياريندڙ ته تون اڪيلو آهين، پر وري ماءُ جي محبت ۽ پيءُ جي ياد اندر کي ڏڍ ڏيندي هيس ۽ جيئڻ تي مجبور ٿيندو هو. وقت جي رفتار هن کي ڪڏهوڪو پوئتي ڇڏي وئي هئي، پر اهو احساس هروقت هن کي ستائيندو هو ته منهنجي جيئڻ سان به وجود زنده رهندا، جيڪي ڪڏهن کان وٽي اها آس رکيو ويٺا آهن ته اسان جو پٽ آفيسر ٿي ايندو، پر هي طبقن ۾ ورهايل سماج مايوسي جي جار ۾ ڦاٿل، اهڙي مايوسي واري سماج ۾ نوجوان ڦاسي پنهنجي حال تي زنده رهڻ تي مجبور ٿئي ٿو. بيوسيءَ جي عالم ۾ اونداهين ۾ هتوراڙ يون هٽي هٽي ٽڪي ٽڪي ٿئي سگهي ڪل پن جيان ڪريو پوي ۽ پوءِ ائين ئي عمر گذاري ابجد ٿي امالڪ لاءِ آسرو لاهي ويهي ٿو. ڪجهه پئسا دوستن کان قرض طور ورتائين. سمجهيو هئائين ته ختم ٿيڻ تائين نوڪري ملي ويندي ۽ قرض لهي ويندو پر ڪجهه پئسا وڃي بچيا، دوستن ۾ وڌيڪ اميد نه رکي. هاڻي سوچ جي انتها ان حد تائين اچي پهتي اٿس ته واپس ڳوٺ وري. پيو ڪوئي سهارو ڪونهي، پئسا به ڪجهه وڃي بچيا اٿس.

منجهند جا تقريبن ٻه ٿيا ٿين، انهيءَ وچ ۾ سجاد به اچي ويو. سجاد پرواري هوٽل ۾ مئنيجر آ، هتي يونيورسٽي ۾ تقريبن ڇهه سال گڏ گذاريا آهن، ۽ گڏ ئي رهيا پيا اچن.

سچل، سجاد کي چئي ويٺو ته اڄ ڳوٺ واپس ورندس. مان واپس وڃي زندگي کي گذارڻ جي جدوجهد ڪندس، زندگي کي محسوس ڪرائيندس ته مون تنهنجي اڳيان هٿيار ڦٽا ناهن ڪيا. ماءُ پيءُ جو سهارو بڻجڻ لاءِ واپس ورندس.

سجاد خاموش نگاهن سان سچل کي ڏسي رهيو، يار سڄي حقيقت کان تون واقف ٿي چڪو آهين. هتي اچي انسان مجبوري جي زنجيرن ۾ جڪڙيو وڃي ٿو، جتي حالاتن سان لهڪي اهو هلندو جيڪو ان جي سگهه رکندو هجي، ۽ اسان ۾ ايتري سگهه ڪانهي. اسين هاڻيءَ ۾ مٽيءَ جو ڪترو آهيون جيڪو آهستي آهستي وهندو وڃي تري سان لڳي ٿو. يار سچ ته ايتري سگهه ڪانهي جو جبل جيڏن حالاتن کي منهن ڏئي سگهون. پاڻ في الحال پئن لاءِ پيدا ڪندڙ مشين آهيون. پر تن مان به ڪن کي استعمال ئي ڪونه ٿو ڪيو وڃي.

سچل پنهنجو سامان سهيڙڻ لاءِ اٿي ئي رهيو هو ته ٻاهر در کڙڪيو، در تي ٽپالي ڏکو لفافو جهليو بيٺو هو.

سچل لفافو وٺي سوچڻ ۾ مبتلا ٿي ويو. هن پاڻ کي سوچن جي پڃرن ۾ ٽنگيل محسوس ڪيو. هن محسوس پئي ڪيو ته اڄ هاڻي وڌيڪ ڪونه هلي سگهندس. سجاد لفافو وٺي کوليو، چيائين ته ڪلارڪي لاءِ انٽرويو اٿي. ڪيڏي ڪڙي لڳي اها گهڙي، جنهن ۾ ايم. اي. واري لاءِ ڪلارڪي.

بار سجاد توکي خبر هوندي تہ پاڻ جڏهن يونيورسٽيءَ ۾ هوندا هئاسين تہ پاڻ پنهنجي ذهن ۾ تصوراتي محل تيار ڪيو هو، ۽ انهن خيالن کي حقيقت ۾ مائڻ لاءِ ڪيڏي محنت ڪندا هئاسين، ڪيڏو پاڻ کي ڏکن ۾ رکندا هئاسين. پر هاڻي اهي تصوراتي محل ڊهندا پيا نظر اچن.

بار سجل، پاڻ تہ رڳو تصورئي تہ ڪري سگهون ٿا.

پر پوءِ بہ هي انٽرويو ڏيو وڃ. ممڪن آ تہ نوڪري ملي وڃي. نوڪري ملڻ کان پوءِ وري پئي سٺي هنڌ ماڻهو ڪوشش ڪري سگهي ٿو.

بار سجاد جيڪڏهن ائين ٿيو تہ عمر گهار. ڇهہ ست سال يونيورسٽيءَ ۾ گذاريون، ڪجهہ بيروزگار ۽ پوءِ پيءَ نوڪريءَ ملڻ تائين رٽائر ٿيڻو پوندو.

ڪالهہ کان موسم بہ خوشگوار آهي، آسمان ڪارن ڪڪرن سان ڀريل آ، ٿڌي هوا بدن کي نئون سرور بخشيو پئي گذري. انهيءَ خوشگواريءَ کي محسوس ڪرڻ لاءِ سجل اڪيلو نڪري پيو ٿو. صفا تنها ايتري قدر جو ذهن جا سڀ بار پوئتي ڇڏي هوا جي مخالف رخ ۾ هلي ٿو.

ٿامي پنڌ ڪرڻ کان پوءِ سامهون هوٽل ڏسي چانهہ پيئڻ جي بهاني لڙي پوي ٿو. سامهون سندس دوست خالد ۽ راشد ويٺا آهن. دوستن کي ڏسي اڳتي وڌي وڃي، پر وري هڪدم بيهي وڃي. ڇوتہ هو چئي رهيا هئا تہ بار اٺ تہ هلون، واڏو اچي ٿو، اچي ڳچيءَ ۾ پوندو جتي وڃ تہ منهن ڪڍيو ويٺو آهي.

سجل جڏهن تہ اتي پهچي پهڻ پنجي ويو. هن جي سوچڻ کي ڪا وات ڪانہ پئي سجهي. گهٽ ڳولڻ لاءِ سوچون پاڻ ۾ منجهي پيون آهن. سجل ويندڙ دوستن کي ڏسي پنهنجي زندگيءَ تي بحال ڪائي رهيو رهيو هو. ائين پيو محسوس ڪري تہ دوست هن جي احساس کي لتاڙيندا پيا وڃن. هن پنهنجي هستي پيئل وجود کي پرجندي پئي محسوس ڪيو، خيالن جا مفاملا ڏکهي کان ڏکها ٿيندا پئي ويا. انهن مفاصلن جي وچ ۾ پاڻ کي ٽنگيل محسوس ڪيائين.

چانهہ پيئڻ کان سواءِ واپس موٽي پيو. اڄ ڇوٽون ڏينهن آهي. سجل لاءِ هر گهڙي جبل جيڏي پئي گذري. زندگيءَ جا اهي ڏينهن سجل لاءِ زندگيءَ جا وڏي ۾ وڏا ڏينهن هئا. ائين پئي لڳو تہ اجهو سجل جي ذهن مان سوچون ٽڪاءَ ڏيئي ٻاهر نڪري ڀڪوڙجي وينديون.

سڀاڻي سجل جو انٽرويو آ. انٽرويو لاءِ سجل جي ڪا بہ تياري ڪانهي، ڇوتہ هن کي بنا سفارش جي ڪا بہ اميد نظر ڪانہ پئي اچي.

هن کي خبر آ تہ هڪ ڪلارڪ جي حيثيت ڪهڙي هوندي. فائلن جي چوڪيداري، مالڪ کي سر سان سٽر چوڻ. ڪاوڙ ڪاٺ لڳي ٿي، اهڙيءَ زندگيءَ تي جنهن ۾ انسان پانهون ٻڌيون ڪنڌ جهڪايو بيٺو هجي. ادب جو هي بہ عجيب طريقو آهي تہ جنهن ۾ ماڻهو پاڻ کي

ڪجهه نه سمجهي صرف حڪم مڃيندڙ. هن کي خبر هئي ته انٽرويو ڪندڙ ڪر جي سڃاڻي، وقت جي پابندي، ايمانداري ۽ نماز جو سوال ڪندو.

سچل کي سڏ ٿيو.

سچل اسيدن کي سهيڙي ڪٺي هليو. جيئن در لنگهيو ته هن جي نظر هن جي ڪلاس فيلو دوست اشرف تي پئي، جنهن جي زندگي جو خاڪو سچل جي ذهن ۾ هڪدم گذري ويو. اهو اشرف، جيڪو پنهنجي اميري جو احساس ڏياريندڙ ڪار تي هر سدائين ليٽ پهچندڙ. هوشيار ڪونه پر سدائين پوزيشن ڪندڙ.

اشرف جي نظر جيئن سچل تي پئي ته رڙ ڪري چيائين ته "هلو مسٽر سچل، ڪيئن اچڻ ٿيو. گهڻن ڏينهن کان پوءِ ملڻ ٿيو آ."

يار اشرف يونيورسٽي مان فارغ ٿيڻ کان پوءِ نوڪري جي تلاش ۾ آهيان.

معنيٰ اڃان توکي نوڪري نه ملي آهي. افسوس آ يار.

بس يار ڇا ڪجي، پاڻ آهيون مڙس اهڙا، سو اهڙن جو زور ڪٿي ٿو لڳي. توهان جي فرم جو ڪلارڪي لاءِ انٽرويو آيو، هليو آيس.

ڀلي ڪري آيا. اشرف چيو.

سچل اڃان من جي وڪريل جذبن کي ڪٺو ني ڪري رهيو هو ته ٽيليفون جي گهنٽي وڳي.

اشرف ڳالهائڻ شروع ڪيو. هن سان ڪو وڏو آفيسر ڳالهائي پيو. "جي سائين اڄ ئي انٽرويو آهي. بلڪل سائين اسان توهان کي جواب ڏينداسين. بلڪل سائين، ڀيرين توهان جو ماڻهو پوءِ پيو."

سچل منجهيل من کي اشرف جي اکيان نيچ ۽ گهٽ پئي سمجهيو.

يار سچل ساري! منهنجو خيال هو ته هي نوڪري توکي ملي، پر هينئر پئي دوست جي ٽيليفون آئي ته منهنجو ماڻهو ڪڻ.

ڏس نه يار، هڪ پئي ۾ ڪر پون

مائينڊ نه ڪجان. هونءَ به تون انتظار ڪجان ٻي جڳهه جو، انشاءالله ڪم ٿي ويندو.

سچل دوست جي انهيءَ ڪوڙ ۽ دولاب جي پاٽل ڇهري کي ڏسي پنهنجا وڪريل جذبا سهيڙي اٿڻ لڳو.

سچل جي ذهن تي بار وڌي ويو ٿو. محسوس ڪري ٿو ته واقعي پاڻ اڪيلا آهيون. سچل اشرف کان موڪلائڻ بجاءِ پنهنجن پيچرن ڏانهن وري ٿو. لهندڙ سج جي آخري ڪتين جيان سچل به آخري اسيدون سهيڙي پنهنجي پاڇي کي لتاڙيندو واپس گهوٽ وري ٿو.

(نون ڪتابن جو جائزو)

(١) واٽ ويندي

سنڌي ادب ۽ صحافت جي ميدان ۾ محترم علي احمد بروهي هڪ مقبول ۽ برجستہ ليکڪ ۽ نقاد جي حيثيت ۾ چلتو سڃاتو وڃي ٿو. ماضي قريب ۾، بروهي صاحب روزنامہ هلال پاڪستان ڪراچي ۾ ”واٽ ويندي“ جي عنوان سان مستقل ڪالم لکندو رهيو آهي. سندس انهيءَ عنوان تحت لکيل ڪالم سنڌي زبان ۽ ادب ۾ وڏي اهميت رکن ٿا. انهن ڪالمن کي ڪتابي صورت ۾ سهيڙي ۽ سموهي ”نيو فيلڊس پبليڪيشن“ حيدرآباد وارن ڇپايو آهي. اداري جو هي ڪتاب نمبر ٨٧ آهي.

هڪ عوام دوست اديب جي تخليقي ذات هميشه سماج سان لاڳاپيل هوندي آهي، جنهنڪري انسان دوست اديب، پنهنجن سماجي ناتن ۽ اجتماعي شعور سان گڏو گڏ پنهنجن ذاتي، شخصي، داخلي ۽ خارجي جذبن، تجربن، احساسن، امنگن ۽ مشاهدن جو بنا ڪنهن رک رکاءَ جي اظهار ڪندو آهي ۽ اهڙيءَ طرح هو عوامي ساٿ ۾ پاڻ کي شامل ڪندو آهي، يعني عوام سان گڏجي هلندو آهي. لائق مصنف ”واٽ ويندي“ عنوان سان پنهنجن صحافتي ڪالمن وسيلي ڪڙن ۽ مِٺن لفظن ۾ ڏيهي ۽ پرڏيهي حالتن جو جائزو ورتو آهي ۽ ان سان گڏ سياسي، ثقافتي ۽ معاشي فڪرن ۽ لاڙن جو اظهار پنهنجي انوکي انداز ۾ ڪيو آهي، انڪري هي ڪتاب اسان لاءِ هڪ ”تاريخي رڪارڊ“ جي حيثيت رکي ٿو، جيڪو ايندڙ نسل لاءِ لهابن ڪارائتو ثابت ٿيندو.

”آمي ۽ ڦاهي“ جي واردات کي سچائيءَ سان ڪهاڻيءَ جو روپ ڏئي لکيو ويو آهي، جيڪا لفظن جي روپ ۾ سنڌي سماج ٿي ٿيندڙ ڏاڍ جو صحيح نقشو چٽي ٿي، جنهن ۾ هر عقلمند هن ڪوڙهني سماج جي صحيح تصوير ڏسي سگهي ٿو. اها حقيقت آهي تہ انهيءَ ٻيو رخ ۽ ان ۾ شامل ڪردار ڪنڌياري، نوابشاهہ ۽ سعيدآباد جون وارداتون ۽ شخصيتون آهن.

ڪالم نويسيءَ کي طنز و مزاح ۽ تنقيد جي کيتر ۾ بہ وڏو ڪارج حاصل ٿي رهيو آهي، جنهن ۾ سماجي شعور ۽ معاشري جي هر اهم واقعي جي حوالي يا لاڳاپي سان پڙهيو ۽ لکيو وڃي ٿو. ڪالم نويسيءَ جي اهميت ۽ ڪارج لاءِ فاضل مصنف پاڻ ئي لکي ٿو تہ ”ڪالم نويسي

دراصل صحافت جو هڪ چڙواڳ نمونو آهي ۽ جنهن جي دائري جون ڪي حدون مقرر ٿيل نه آهن. هن ڪالم ۾ ملڪ جي سياسي ۽ سماجي مسئلن تي ٽيڪاٽپڻي سان گڏ زندگيءَ جي هرموضوع تي خيال آرائي ٿي سگهي ٿي. اسان وٽ ڪالم نويسيءَ وسيلي عام ماڻهن کي مسئلن جي اصلي اندروني حقيقتن کان آگاهه ڪيو ويچي ٿو ۽ ڪن حالتن ۾ ته عوام کي هڪ قسم جو چتاءُ پڻ ڏنو ويچي ٿو ته هاڻ هي نئين قسم جو ڙاڳ الاپيو ويچي ٿو. دراصل اسان وٽ سرڪار ۽ سندس سرڪردا اڪثر آهن ٿي لاٽريءَ ۾ آيل يا ٽاڪيل ها اچان به مٿان زوري مڙهيل. هو پنهنجي نوڪري پڪي ڪرڻ خاطر هرقسم جا حربا ۽ چڪما استعمال ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. اهڙي صورتحال ۾ اسان جو مقامي سياستدان سرڪار جي مهار ۾ ٻڌل آهي، بلڪ سندس ڪيسي ۾ پيل آهي ته سندس ناپاڪ ارادن جي اوگهڙ ڪرڻ ۽ ماڻهن کي ڳالهين يا ڪچهارين ۾ وقت سر خبردار ڪرڻ ۾ ڪالم نويسيءَ کي وڏو دخل آهي." اهڙي طرح ڪالم نويسي ذريعي نه فقط پڙهندڙن جي ڄاڻ وڌائي سگهجي ٿي، پر ان سان گڏوگڏ کين وندرائي به سگهجي ٿو. انهيءَ لحاظ کان "وات ويندي" ڪتاب سنڌ جي صحافتي ادب جو هڪ اعليٰ شاهڪار آهي.

محترم علي احمد بروهي هڪ مشهور اهلِ علم ۽ اهلِ قلم اديب ۽ تاريخ جو ماهر آهي، جنهن پنهنجين ذهني قوتن ۽ صلاحيتن سان پنهنجي ڏيهه جي ڏوٽيڙن جي اهنجن، ارمانن، خوشين سياسي ۽ معاشي مسئلن، ستن ٿيندڙ ڏاڍ ۽ صبر جي حوالي سان ڪالم نويسيءَ جي ڍال سان بچاءُ پڻ ڪيو آهي. جبر جي هرصورت کي هن نموني نندي ٿو:

> "هي ڊرامو (ٽيليويزن تي ڊرامو ديوارين) روزمره اسان جي اکين آڏو ٿي رهيو آهي. ڪيئي هاشم صليب تي چڙهي چڪا آهن ۽ ڪيئي راڻيون ڏاڪهه تي چڙهڻ لاءِ تيارين ۾ آهن. انهن ديوارن کي ڊاهڻ لاءِ اسين ڇا ڪري رهيا آهيون؟ آخر اونداهيءَ جو ڪڏهن انت ايندو؟ حق ۽ سچ جو به ڪڏهن سج اڀرندو يا اونده ۾ رهڻ اسان جو مقدر ٿي چڪو آهي."

اهڙيءَ ريت ڪتاب "وات ويندي" نه فقط عوام جي ذهني ۽ نفسياتي پيڙا، جيڪا هن وقت جو وڏو الميه آهي، تنهن جو لڪيل اظهار آهي، پر بروهي صاحب جي انهيءَ راهه جي نفي پڻ آهي ته سندس لکڻيون ذات کان خالي آهن، جو جو سندس لکڻين ۾ اها پختائي ۽ سگهڙائي جي موج ملي ٿي جيڪا شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ جي "نعرهٔ مستانه" ۾ موجود آهي.

تاريخ وانگر ادب ۾ به تسلسل موجود هوندو آهي. رشوت، سفارش، غربت، بيروزگاري ۽ آزادي اهڙا ته انساني مسئلا آهن، جن تي صدين کان نثر، نظم ۽ ڪهاڻين ۾ بحث ٿيندو اچي ٿو. علي احمد بروهي به تاريخي تسلسل تحت ورثي ۾ مليل انهن ئي مسئلن تي بحث ڪيو آهي.

آزادي ۽ خيرات، سنڌ ۾ ڌاريا پرائيم منسٽر، اليڪشن، اسلام جا شيدائي يا منافق، ٽبر ڌارين ڪرسي، اجرڪ جو نشان، سنڌو، ٻوڙهي ٽرنجڊي، درياهه ٽوٽي دانهن، ۽ پيون اهڙيون بنيادي ۽ تاريخي سچايون هن ڪتاب ۾ شامل آهن، جن مطابق ڪتاب جو ٽائيٽل ۽ ڪتاب اندر موجود مواد جي نشاندهي ڪري ٿو ته سنڌ جو عوام پوري انسان ذات سان گڏ تاريخ جي قافلي ۾ شامل آهي ۽ پنهنجي هڏيان پنهنجي شاندار ماضيءَ جي تاريخي سچائين جا نشان ڇڏيندو پيو وڃي. ڪتاب تي سنڌي ٻولي سان بيحد پيار ڪندڙ ماهر لسانيات سراج صاحب جا لکيل ”ٻه اکر“ ڪتاب جي اهميت ۾ اڃا به وڌيڪ اضافو ڪن ٿا، ان ڪري هي ڪتاب هر سنڌي ماڻهوءَ جي پڙهڻ وٽان آهي ته جيئن تاريخي، سماجي ۽ معاشي حقيقتن، حادثن، وارداتن ۽ سچاين کي پنهنجي ذهن جي جيوَ گهرڙن ۾ محفوظ ڪري سگهجي.

هي ڪتاب نيو فيلڊس پبليڪيشن ٽنڊو ولي محمد حيدرآباد ۽ سنڌ جي هر ڪتاب گهر تان ملي سگهي ٿو. ٢٣٨ صفحن تي مشتمل هن ڪتاب جي قيمت ٽيهه رپيا موزون آهن.

— عبدالله خان مگسي

(٢) ٽن سپون سوجهي ڪيون، ڀاتاران پيهي

شاهه لطيف جو نالو اڄ سنڌي ساهت ۾، همه گير، آفاقي ۽ مستقل حيثيت حاصل ڪري چڪو آهي. گذريل صديءَ کان جيئن سندس ڪلام جي ترتيب ۽ تدوين شروع ٿي، تيئن ئي سندس فڪر ۽ پيغام تي پڻ مسلسل ڪم ٿي رهيو آهي. پاڪستان ٺهڻ بعد سنڌي ساهت وانگر شاهه لطيف جي اڀياس ۽ مطالعي جا به ٻه مرڪز ٿي ويا- هڪ هند ۽ ٻيو سنڌ ۾. گذريل چاليهن ورهين ۾ هڪ طرف سنڌ ۾ شاهه جي سوانح ۽ ڪلام بابت لاڳيتو ڪم ٿي رهيو آهي، ته ٻئي طرف هند ۾ وري شاهه جي فن، فڪر ۽ فلسفي کي سمجهڻ ۽ سمجهائڻ لاءِ وڏي محنت ٿي آهي. ڊاڪٽر سدارنگاڻيءَ جي ڪتاب ”ڪنور پاڙون ڀاتار ۾“ ڇپجڻ کان پوءِ، تبصري هيٺ آيل ڪتاب پڻ شاهه صاحب بابت آهي، جيڪو گذريل سال دهليءَ مان شايع ٿيو آهي.

هيءُ ڪتاب ديش بندو ڪاليج دهليءَ جي سنڌي شعبي جي سربراهه ڊاڪٽر ستداس جهانگياڻيءَ جي محنت جو ڦل آهي. هن ڪتاب ۾، ڪنهن خاص عنوان تي تحقيق نه ڪئي وئي آهي، البته ان ۾ جدا جدا عنوانن تحت قلم ڪئي، شاهه لطيف جي شعر جي پرک پيش ڪئي وئي آهي. هن ۾ ڪل اٺ مضمون: سوامي پراڻناٿ ۽ شاهه عبداللطيف، شاهه ۽ ڏياري، شاهه ۽ عيد، سماجواد جو علمبردار، شاهه جي زماني ۾ سنڌ جو واپار، شاهه زمان حال جي حوالي ۾، ڇا شاهه امي هو، ۽ هندن جو همدرد همراز— آيل آهن. مصنف پنهنجي جستجو ۽ ڄاڻ سان هر عنوان سان نباهڻ جي پوري ڪوشش ڪئي آهي.

پهرئين مضمون ۾ شاهه لطيف ۽ سوامي پراڻناٿ جي ڀيٽ ڪيل آهي. سوامي صاحب کي، شاهه لطيف ۽ شاهه ڪريم جي سلسلي جي هڪ ڪڙي سڏيو ويو آهي. اينڊڙ ٻه مضمون

تحرير ڪندي سنتداس صاحب ٻڌائي ٿو ته شاهه مسلمان جي حيثيت ۾ عيد جو ذڪر ته ڪيو، ايتڻ پاڻ هندو جاتيءَ جي مک ڏينهن ڪي به ياد ڪيو اٿس:

ڏنـي ڏياري، سامنڊين سيڙهه سنباهيا،
ان ڪـي مـنـد اتـر جـي، اوچتي آئي،
ونجارن وائـي، آهـي ٻرين ٻـار جي.

اينڊڙ مضمون جو محور هي آهي ته شاهه لطيف سماجواد جو علمبردار هو. هي مضمون ڪافي طويل آهي، اک اک جو ڦير آهي، سمجهه سمجهه جو انداز آهي. چار هنڌ ۾ چار، چلي چيبر وچ ۾ - سنڌ جي ڪن نقادن وٽ سخت ناگوار آهي، ۽ ٻئي طرف سنتداس صاحب ان سڄ ذريعي شاهه جو سماجوادي هجڻ کولي ڪڍي ٿو. شاهه جي زماني ۾ ولج واپار هڪ سطحي پيير آهي. آخري ٻه عنوان: ڇا شاهه امي هو، ۽ شاهه هنڌن جو همدرد همراز، متعلق آهن. شاهه جي تعليم ۽ تربيت بابت، مصنف هڪ-اڌ ڏيان طلب نقطو ڪٽب آندو آهي.

هن ڪتاب جي ٻولي سادي آهي ۽ انگريزي توڙي هنديءَ جي پرمار ڪان آجي آهي. مصنف هرڳالهه عام فهم انداز سان سمجهائي آهي، ۽ پنهنجي اظهار جي لاءِ انهن محاورن ۽ اشارن ڪان ڪارو ڪيو آهي، جن جي معنيٰ ۽ مفهوم جي ڪيس به چاڻ نه هني، جيئن اسان وٽ هاڻي عام ٿي رهيو آهي. ڊاڪٽر سنتداس هي ڪتاب تحرير ڪري شاهه جي پيغام ۽ فڪر جي سماجوادي، وطن دوستي ۽ عالمگير پهلوءَ کي اجاگر ڪرڻ جي هڪ ڪوشش ڪئي آهي. هي ڪتاب هڪ سؤ ٻي صفحن تي، ڪرائون سائيز تي مبني آهي. جيئن ته هي ڪتاب مصنف جي نظرن ڪان سوين ميل پري، اجمير ۾ ڇپيو آهي، ان ڪري ان ۾ متعدد ڇاپي غلطيون ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. هن ڪتاب بعد مصنف جو ڊاڪٽوريٽ لاءِ پيش ڪيل مقالو ٻڻ جلد ڇپجي اچڻ وارو آهي، ان جي اشاعت سان به شاهه جي اڀياس ۾ هڪ اهم واڌارو ٿيندو.

ملڻ جو هنڌ: ۱۱/۲، ڪالڪاجي ايڪسٽينشن، نئين دهلي، ۱۹-۱۱۰۰، نئين دهلي (ڀارت).

—غلام محمد لاکو

(۳) سنڌي ادب (ڇهه ماهي)

اداره سنڌشناسي جي هن ڇهه ماهي اشاعت ۾ ٻين ادبين جا تحقيقي ۽ عام معلوماتي مقالا شامل آهن. ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جو تنقيدي مقالو آهي، جنهن ۾ سنڌي شعر جي مختلف وزنن جو جائزو ورتو ويو آهي. ڊاڪٽر حبيب‌الله مرزا ”تحقيق جي فن ۽ مقصد“ بابت محققن جي رهنمائي لاءِ ڪجهه عام هدايتون ڏنيون آهن. هدايت پريم ”سنڌو لکيت تي ٿيل تحقيق“ جي روشنيءَ ۾ وڏي محنت سان، نهايت وڻندڙ انداز ۾ بحث ڪيو آهي. مراد علي مرزا ”سنڌي ٻوليءَ جي علمي حيثيت“ متعلق زنده حقيقتن ڏانهن ڌيان ڇڪايو آهي ۽ موجوده دور جي تقاضائن مطابق، سنڌي ٻوليءَ جي حيثيت کي بحال ڪرڻ لاءِ ڪوتاهين جي نشاندهي ڪئي آهي.

عبدالله ورياه "پنهور سان لنڊن ڪتبن" تي، سڪن جي روشنيءَ ۾ بحث ڪيو آهي. يوسف "پرديسي" جو تحقيقي مقالو "آمريڪي ريڊ انڊين ۽ گورن جا پاڻ ۾ تعلقات" بابت اهم معلومات فراهم ڪري ٿو: پروفيسر اقبال احمد قريشيءَ جو مقالو "انڊونيشيا ۾ ڊچ دور جا اثرات ۽ قومي بيداري جا اسباب" متعلق آهي، جنهن ۾ انڊونيشيا جي قومي تحريڪن جي ڪردار جو جائزو ورتو ويو آهي ۽ انڊونيشيا ۾ ڊچ قوم ڪهڙيءَ ريت مقامي آباديءَ تي ظلم ڪيا ۽ عوام کي پنهنجن حقن کان محروم رکيو ۽ کين جاگيردار طبقي جو محتاج بنايو. آخرڪار ڊچ استعماريت خلاف عوام جي هر طبقي آزاديءَ جي لاءِ قربانيون ڏنيون ۽ انڊونيشي عوام آزادي حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو.

اهڙيءَ ريت ڊاڪٽر غلام حسين پٺاڻ جو مقالو "ورهاڱي کان پوءِ، سنڌي ناول جو مختصر جائزو"؛ فقير بشير احمد لغاري جو مقالو "سنڌي زبان جي ابتدا، اوسر ۽ عروج" وغيره وڏي محنت ۽ ڪوشش جو نتيجو آهن. انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ جي هي اشاعت، عام پڙهندڙن جي علاوه استادن ۽ شاگردن لاءِ مطالعي ۽ معلومات ۾ مزيد اضافي ۽ تحقيق لاءِ رهبريءَ جو باعث آهي.

"سنڌي ادب" ڇماهي جو هي شمارو (۱۹۸۵/۸۴ع) جُلد اٺين جو نمبر ۱ ۽ ۲ گڏيل پرچو آهي. سفيد ڪاغذ تي ڇپيل، صفحا ۲۲۰، قيمت ۱۵ رپيا. سنڌ يونيورسٽي جي انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشوري مان ملي سگهي ٿو.

— ڊاڪٽر گل حسن لغاري

(۴) سنڌالاجيڪل اسٽڊيز

سنڌ جي تاريخ، تهذيب و ثقافت، قديم آثارن ۽ سنڌ جي مختلف اهم موضوعن بابت انگريزي ڄاڻندڙ حلقن اڳيان معلومات ۽ تحقيقي ڪم پهچائڻ جي اهميت کان انڪار ڪري نٿو سگهجي، جو ته انگريزي بين الاقوامي زبان طور ڌرتيءَ جي گولي جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ڄاتي وڃي ٿي. انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ جو جرنل "سنڌالاجيڪل اسٽڊيز" (انگريزي) مٿين مقصد جي پوراڻي لاءِ يقينا خاطرخواهه خدمت انجام ڏيئي رهيو آهي، خصوصا ان صورت ۾، جو ان ۾ سنڌ بابت جيڪي به تحقيقي مقالا ڏنا وڃن ٿا، سي بلند معيار جا هوندا آهن. سنڌالاجي عن نيڪ سلسلي کي جاري رکندي ڪيرون لهڻيون.

سنڌالاجيڪل اسٽڊيز جو تازو شمارو، حسب روايت، سنڌ بابت اهم تحقيقي مواد جو مجموعو آهي، جنهن ۾ سماڀل ڇهه ئي مقالا پنهنجي موضوعن سان انصاف ڪن ٿا.

پهرئون مقالو مشهور عالم جناب ايم. ايڇ. پنهور آهي، جنهن ۾ هن صاحب سنڌ جي تاريخ ۽ قديم آثارن بابت اڀياس جي ترقيءَ جو جائزو ورتو آهي. پنهور صاحب جو هن موضوع تي هڪ طويل مضمون ۱۹۸۴ع ۾ مهراڻ رسالي جي "سنڌي ادب سيمينار" نمبر ۾ شايع ٿيو هو، جو پڻ پڙهڻ وٽان آهي.

پئي مقالي ۾ جناب پريم شاهاڻي، سکر بئراج جي مختصر تاريخ بيان ڪندي، جن تاريخي حوالن ۽ دستاويزي ثبوتن کي سليقي سان سموهيو آهي، تنهن کي داد ڏيڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهجي. سنڌ جي زراعت ۽ آب رسانيءَ جي سلسلي ۾ هي مقالو تاريخي معلومات جو ڀنڊار آهي.

ڇهون مقالو جڳ مشهور عالم خاتون ڊاڪٽر اينيمري شمل جو آهي، جنهن ۾ محترمه شمل، سنڌي زبان جي اڀياس جي ڏس ۾ سنڌي ادب جي هڪ مغربي محسن ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ جي خدمتن جو جائزو ورتو آهي.

جرنل جي ايڊيٽر جناب مظهر يوسف جي محققانه مقام کان سنڌ جا علمي حلقا خوب متعارف آهن. مظهر صاحب، رني ڪوٽ قلعي جي موضوع تي قلم کنيو آهي ۽ جيئن موضوع مان ظاهر آهي، مظهر يوسف ان نقطي تي بحث ڪيو آهي تہ اهو قلعو رني ڪوٽ آهي يا ”راڻي ڪوٽ“.

پروفيسر موتي لال جوتواڻي (دهلي) شاهہ ڪريم بلڙي واري جي ڪلام جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي، اها ڪوشش ڀرپور پيرو منظر عام تي آئي آهي، ان لاءِ جوتواڻي صاحب کي جس جڳائي. موتي لال جي هن محنت تي پروفيسر محمد اڪرم انصاري هڪ سير حاصل تعارف لکيو آهي، جو مُهڙ ۾ درج آهي.

محترمہ عزيزه چناڻي سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ هڪ سينئر استاد آهي. عرب مورخن جي موضوع کي محترمه نهايت سليقي ۽ تحقيقي حوالن سان نباهيو آهي. اهو مختصر مضمون، معنيٰ ۽ مفهوم جي لحاظ سان وڏي جامعيت رکي ٿو.

سنڌ الاجيڪل اسٽڊيز جو ايڊيٽر جناب مظهر يوسف آهي ۽ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ان کي شايع ڪندو آهي. بهترين آفسيٽ پيپر تي، ۱۳۱ صفحن جي هن شماري جي قيمت ويهہ روپيا، ناموزون نٿي لڳي.

—عبدالغفار صديقي

(۵) مڪليءَ کان ملاڪا تائين

”مڪليءَ کان ملاڪا تائين“ الطاف شيخ جي لکيل ۲۷ ڪتابن مان جوويهون سفرنامو آهي، جيڪو ملائيشيا جي باري ۾ آهي. خط استوائي ملڪ مليشيا کي ڀرين ملايا چوندا هئا ۽ الطاف جي سمورن اڳ لکيل سفرنامن ۾ ملايا جو ذڪر سينگاپور ۽ هانگ ڪانگ ۽ انڊونيشيا جي ملڪن سان گڏ ڪاهي ڪاهي ايندو رهندو هو، پر نيٺ اتي بہ الطاف ٻڪا ساڍا ٽي سال رهي نہ صرف هنن جي سٺين اڪيڊميءَ کي اوج وڌايو، پر هنن سادہ مزاج، سادہ لباس ۽ سادو ڪائينڊ ۽ سادو هندائينڊڙ مسلمانن جي ملڪ جي حالتن ۽ ماڻهن جو تفصيل سان جائزو وٺي هي سفرنامو تيار ڪيو آهي.

الطاف جا سفرناما پڙهندڙ دنيا جي ملڪن جي تاريخ، جاگرافي، موسميات، رسم و رواج، عادات و اطوار، بين الاقوامي تعلقات، معاشيات ۽ هندي لسانيات ڪان آگاهي حاصل ڪري وٺن ٿا. ٻولين جي ٺهڻ ۽ بگڙڻ، آميزش ۽ آلودگي بابت جنرل نالج جو وڏو ذخيرو هنن ڪتابن مان ملي سگهي ٿو. ڊچن، پورچوگيزن، انگريزن ۽ عربن جي تسلط سان ملائيشيا جي ٻولي ۽ تمدن ۾ جيڪي اثرات مرتب ٿيا آهن، تن جو ذڪر الطاف جي هن ڪتاب کي هڪ تحقيقي ڪتاب جي درجي تائين کڻي ويو آهي.

مطلب ته الطاف جي سڀني سفرنامن ۾ هرمزاج ۽ هرمذاق جي پڙهندڙن لاءِ گهربل مطلوبه مستند ۽ تازه ترين مواد موجود آهي. ان سان گڏوگڏ "مڪلي ڪان ملاڪا تائين" ۾ الطاف پنهنجي دستور موجب مليشيا جي حالتن کي سنڌ جي حالتن سان ڀيٽ ڪندو آيو آهي.

"مڪلي ڪان ملاڪا تائين" جي مطالعي مان بي جيڪا سڙ بدار يا حيرت انگيز معلومات ملي ٿي سا اها آهي ته هتي هڪ هڪ پاڙي ۾ ڏهه ڏهه زبانون ڳالهائيندڙ ماڻهو ڏاڍي سلوڪ سان رهيا پيا آهن ۽ انهن جا ٻار جدا جدا ٻوليون ڄاڻڻ جي باوجود گهٽين ۾ مزي سان پيا کيڏهن.

اجا به حيرت انگيز ڳالهه اها ٿو ٻڌائي ته هڪ هڪ گهر ۾ ٻه ٻه يا ٽي ٽي ٻوليون ڄاڻندڙ ورهين ڪان گڏ رهن پيا ۽ ساڳي طرح هڪئي گهر ۾ ٻه يا ٽي جدا ڌرم ۽ مذهب اختيار ڪندڙ به پيار سلوڪ ۾ رهيا پيا آهن.

الطاف هتي ملائيشيا ۾ ٻه هميشه وانگر سنڌي ڳالهائيندڙ ڪٽنبن کي هٿ ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو، جنهن لاءِ آءٌ کيس مبارڪباد ڏيندس. هن ٻڌايو ته ملائيشيا ۾ ملاڪا ندي جي ڪناري تي جيڪا بازار آهي اتي دوڪان نمبر ٢٠ ۾ سيٺ چوهڙمل جو وڏو دوڪان آهي، جيڪو پاڪستان ڪان گهڻو اڳ هتي لڏي آيو هو، جڏهن ملائيشيا اڃا غريب ملڪ هو ۽ غيرملڪين جي ڪالوني هو. ڪناڪي چوهڙمل سان سندس ڪچهرين جا تفصيل اينترا ته طويل آهن جو هنن ڪالمن ۾ سمائي نٿا سگهجن، البت اهو ٻڌائيندس ته الطاف جي هن سنڌي ڪٽنب سان عليڪ سليڪ ۾ هنن هڪ ٻئي کي خلوص ۽ محبت جون جهوليون ڀري پيش ڪيون.

هي ڪتاب نيو فيلڊس پبليڪيشن حيدرآباد شايع ڪيو آهي. سهڻي سرورق سان ان جي ڇپائي عمدي آهي ۽ تصويرن سان ڪتاب وڌيڪ دلچسپ بڻيو آهي.

— ڊاڪٽر عبدالرحمان قريشي

(٦) چنڊ، چنبيليءَ ول

هتي اِها ڳالهه دهرائڻ ته شيخ اياز سنڌي ٻوليءَ جو عظيم شاعر آهي، انتهائي روکين ۽ ٻُوبل ڳالهه ٿيندي. ڇو؟ اِن ڪري جو هو عظيم آهي ۽ عظيم رهندو ۽ سنڌي ادب جي تاريخ اِن ڳالهه ڪان ڪڏهن انڪار ڪري سگهندي. ڪي ڪميون پيشيون رکو هن جي شخصيت ۾ ٿي سگهن ٿيون، تخليقن ۾ هرگز نه. جيڪر ڪن تخليقن ۾ ڪي گهٽتائون آهن به ته.

آهي سپاويڪ چٽيون، جو ڪنهن به وڏي ۽ عظيم شاعر جون سڀ تخليقون مثاليون، اعليٰ ۽ عظيم ناهن هونديون. اياز جي تازو ڇپيل مختلف شعري مجموعن ۾ آيل شاعريءَ کي به اِن ڪسوٽي تي پرکي ۽ پروڙي سگهجي ٿو. ظاهر آهي، انهن مجموعن ۾ آيل شاعريءَ مان اڪثر شاعري خوبصورت، متاثر ڪندڙ ۽ اتساهيندڙ آهي ۽ جيڪا باقي شاعري آهي، يعني جيڪا هلڪي ڦلڪي آهي، اُن تي به هڪ وڏي شاعر جي ڇاپ البت موجود آهي.

گذريل ٽورن سالن کان، اياز جا لاڳيتا شعري مجموعا ظاهر ٿيا آهن ۽ انهن مجموعن مان 'پتڻ تو پُور ڪري' کان 'چنڊ چنبيليءَ ول' تائين، هر مجموعي ۾ هن پاڻ کي نئين سنئين ڍسڪورَ ۾ پيش ڪيو آهي ۽ پنهنجي ذات جي ڪرشمن مان پڙهندڙن جو ڌيان پئي ڇڪرايو آهي. لفظ جيڪي گم ٿي ويا هئا، جن جا پَر ڪپجي ويا هئا، اياز انهن کي ٻيهر آڏام ڏني آهي. هن ٻيهر ميرن ميرن ۽ وچابل پٽسن جهڙن لفظن کي، مٽيءَ تان کڻيو آهي ۽ پنهنجي آڱرين جي ڇهاءَ سان، انهن ۾ چنڊ جهڙا اجرا ۽ چنبيليءَ جي گُلن جهڙا سگند پريا شعر لکي، اهو ثابت ڪيو آهي ته هو پنهنجن ڪن همعصرن وانگر جمود جو شڪار بلڪل ناهي ۽ هن هر دفعي هر نئين مجموعي ۾ پنهنجن شعرن کي نئين ۽ خوبصورت ڍڪشن سان انٽروڊيوس ڪري اهو پڻ ثابت ڪيو آهي ته هُن وٽ چون لاءِ، متاثر ڪرڻ لاءِ اڃان گهڻو ڪجهه موجود آهي.

اياز سنڌي شاعريءَ جو آهو ستارن جڙيل آسمان آهي، جنهن وٽ شعرن جي ايتري ته ڀرمار آهي جو جيئن آسمان جا ستارا ڳڻي نٿا سگهجن، ائين سنڌس شعرن جو تعداد به ڪٿي نٿو سگهجي ۽ ڪٿ ته خير پنهنجيءَ جاءِ تي، هتي صرف هڪ صفحي ۾ اياز جي شعرن جي پرک ممڪن ئي ڪونهي، سواءِ اِن راهه ڏيڻ جي ته ڦڪيءَ جي اڏامي وڃڻ کان پوءِ، وڻ جي ٽاري ته بيشڪ ٻيهر ساڳي ريت ٿيو ٿي وڃي، پر اياز جي شاعري پڙهڻ کان پوءِ ذهن ساڳيو نٿو رهي. آهو ڪجهه ٻيو ٿيو وڃي ۽ ڪجهه ٻي طرح سوچڻ لڳندو آهي. اياز هن مجموعي، جنهن جو نالو چنڊ چنبيليءَ ول آهي، اُن جي شاعري به وجود تي آرپار ڦهلجي ويندڙ شاعري، آهي. ٻين مجموعن وانگر، هن مجموعي ۾ آيل نظم، گيت، وايون ۽ ڏ ميٽا ۽ پنهنجو پاڻ ۾ وڏي معنيٰ ۽ خوبصورتي رکن ٿا. اياز انهن صنفن مان هر صنف کي فريش بيلڊ ڏنو آهي. شاعري کي لفظن جو فن چيو ويندو آهي. پر اياز جي هي 'چنڊ چنبيليءَ ول' ۾ آيل شاعري محض لفظن جي فنڪاري ڪانهي. آها پنهنجي زماني جي روماني، روحاني ۽ سماجي وارداتن جو به اظهار ڪري ٿي ۽ اهو اظهار نون اميجز، استعارن ۽ تشبيهن ۾ ڪيل آهي. اهڙن عڪسن ۽ اميجز ۾، جيڪي اهڃاڻي نه هوندي به ڪنهن حد تائين اهڃاڻي آهن، سچا آهن، خوبصورت آهن ۽ ذهن کي پنهنجي جڪڙ ۾ جڪڙين ٿا (۽ منهنجي ناچيز راءِ ۾) شيخ اياز جو هي مجموعو، جنهن جو خوبصورت ٽائٽل فتاح هاليپوٽي ٺاهيو آهي ۽ نيو فيلڊس پبليڪيشن وارن ڇپرايو آهي، سندس ٻين شعري مجموعن وانگر، سنڌي ادب ۾ نهايت اهم، منفرد ۽ مثالي جڳهه والاريندو.

—نصير مرزا

(۷) سچل سارو سچ

سچل سرمست يادگار ڪميٽي هر سال سچل سائين جي عرس جي موقعي تي پڙهيل مقالن ۽ شاعري، کي مرتب ڪرائي شايع ڪرائيندي آهي. هن کان اڳ انهيءَ سلسلي جا پنج ڪتاب پڌرا ٿيا آهن، جن ۾ پنجاهه تحقيقي مقالا شايع ٿي چڪا آهن. 'سچل سارو سچ' پڻ سرمست سلسلي جي ڇهين ڪڙي آهي، جيڪا سنڌيءَ جي اوچ ڪوٽيءَ جي شاعر ۽ هن ڪميٽيءَ جي سيڪريٽري تنوير عباسي مرتب ڪئي آهي. هن ڪتاب جي شروع ۾ تنوير عباسي 'پنهنجي پاران' ۾ انهيءَ سلسلي جي رونداد پيش ڪئي آهي ۽ ان کان پوءِ شاعريءَ وارڀي ڀاڱي ۾ ۱۳ مختلف شاعرن جو ڪلام سچل جي حضور ۾ عقيدت جي گلن جي پيتا طور ڏنل ڪيل آهن. ٻيو ڀاڱو مقالن جو آهي، جنهن ۾ سچل سرمست تي محمد علي حداد جي تيار ڪيل اضافي ببليوگرافي پڻ شامل آهي.

هي سلسلو پڪ سان سچل سرمست ۽ سندس ڪلام کي پرکڻ ۽ پروڙڻ ۾ وڏي مدد جو ڪارڻ بنبو ۽ سچل تي تحقيقي ڪم ڪرڻ وارن لاءِ سونهين جو ڪم ڏيندو.

ڊيمي سائيز جو هيءُ ڪتاب آفسيٽ پني تي ۹۸ صفحن تي مشتمل آهي. ٽائيٽل قيوم منگي ناهيو آهي. ۱۵ رپين ۾ سچل سرمست يادگار ڪميٽي خيرپور کان گهرائي سگهجي ٿو.

—ولي رام ولڀ

(۸) سفر زندگيءَ جو

ڪتاب "سفر زندگيءَ جو" سنڌ جي ڪهنه مشق ۽ قادرالڪلام شاعر عبدالڪريم "گدائي" جي زندگيءَ جي سفر جي مرحلن جو مختصر ۽ جامع احوال آهي. هي ڪتاب جيڪب آباد جي اديب غلام نبي "صابر" سدائي جو "گدائي" سان عقيدت ۽ محبت جو سهڻو اظهار آهي. ڪتاب جي اهميت هن مان ئي ظاهر آهي، جو سنڌ جي چند برک اديبن ڪتاب تي پنهنجا بهترين رايا لکيا آهن، جيئن ڊاڪٽر عبدالمجيد ميمڻ، ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو، ڊاڪٽر عبدالغفور سنڌي، ڊاڪٽر سليمان شيخ، پروفيسر محمد علي سانگي، ڊاڪٽر غلام سرور سولنگي، خان محمد پنهور ۽ فتاح عابد.

ڪتاب ۾ جيتوڻيڪ گدائي جي ادبي، سماجي، صحافتي ۽ سياسي زندگي جو احوال آهي، پر ان کان علاوه صحافت جي معنيٰ، مفهوم ۽ جيڪب آباد جي صحافتي دنيا جو به گهڻو مواد شامل آهي. انهن سڀني پهلوئن جو حق ادا ڪيو ويو آهي.

مطلب ته ڪتاب "سفر زندگي جو" صابر سدائي صاحب تمام محنت ۽ محبت سان لکيو آهي ۽ گدائي جي سڀني رخن کي اجاگر ڪيو آهي.

ڪتاب "سفر زندگي جو" ۾ سؤ صفحا، ڊيمي سائيز، وڇولو سرورق ۽ سادي پني تي ڇپيل آهي. "سڪا" آفيس جيڪب آباد ۽ هر وڏي بڪ اسٽال تان ڪتاب سلسي سگهي ٿو ۽ ڪتاب هر لائبريري جو سينگار آهي.

—عبدالرسول قادري

هن پرچي جا ليکڪ

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ايم. ايڇ. پنهور، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، تنوير عباسي، نياز همايوني، شمشير الحيدري، بشير موريائي، نجم عباسي، قاضي خادم، سليم ڳاڙهوي، عنايت بلوچ، ڊاڪٽر نواز علي شوق، استاد بخاري، عبدالقيوم صائب، الياس عشقي، ذوالفقار راشدي، سروپچندر شاد، ولي رام وليپ، قريشي حامد علي خانائي، غلام محمد لاکو، ڊاڪٽر گل حسن لغاري، محمد اسماعيل شيخ، مظفر حسين جوش، محسن ککڙائي، احمد خان آصف، رحيم بخش قمر، نثار بزمي، آٿم ناٿن شاهي، احمد خان مدهوش، ولي محمد وفا، انيس انصاري، تاج جويو، خاڪي جويو، مختيار ملڪ، نصير مرزا، اياز گل، پشپا وليپ، ادل سومرو، ذوالفقار سيال، مخدوم جميل الزمان، راشد موراڻي، هدايت بلوچ، نظام الدين زائر، محمد شريف طالب، عبدالرسول قادري بلوچ، عبدالغفار صديقي، محسن علي شاه بخاري، غلام رسول ڪلهوڙو، افروز شورو، منظور ٿهيم، ميرغلام الله خان ٽالپر، عبدالله خان مگسي، ڊاڪٽر عبدالرحمان قريشي، الطاف اثيم.